

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

Навчально-науковий інститут філософії та освітньої політики

ГУМАНІТАРНИЙ КОРПУС

Випуск 53

Збірник статей з актуальних наукових проблем

2024

УДК 159.9+1+37+93](063)
ББК 88я431+87я431+74я431+63я431
Г94

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(протокол № 2 від 23 вересня 2024 р.)*

Редакційна колегія:

Бондаренко В.Д., доктор філософських наук, професор, завідувач богослов'я та релігієзнавства Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Глушко Т.П., доктор філософських наук, професор кафедри філософії Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, заступник директора з наукової роботи та міжнародних зв'язків
Гончаренко К.С., кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Мелешенко Т.В., кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Корицький Я.Б., голова Наукового товариства студентів та аспірантів Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, аспірант II року навчання
Осадча Л.В., кандидат філософських наук, професор, професор кафедри філософської антропології, філософії культури та культурології Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Питильчак О.В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Целковський Г.А., кандидат філософських наук, доцент кафедри богослов'я та релігієзнавства Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Черний Л.В., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та публічних комунікацій факультету соціології та соціальної політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Stępaniuk Joanna, Doktor nauk społecznych, Państwowa Uczelnia im. Stefana Batorego w Skierniewicach, Uniwersytet Warszawski

У збірнику подано наукові статті за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції «Наука та суспільство: міждисциплінарні підходи та новітні дослідження» (30 серпня 2024 р.) та Міжнародної науково-практичної конференції «Виклики сучасності: міждисциплінарний підхід до глобальних викликів» (27 вересня 2024 р.), які відбулась з використанням сервіса відеоконференцій ZOOM.

У працях вчених з України та Польщі висвітлено актуальні теоретичні та прикладні проблеми психології, філософії, культурології, історії, педагогіки, а також представлено міждисциплінарні пошуки та здобутки.

Упорядники:

Русаков С.С., директор Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри філософської антропології, філософії культури та культурології Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
Карпенко О.А., студентка III курсу Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

За точність викладених фактів та коректність цитування відповідальність несе автор

Гуманітарний корпус: [Збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Випуск 53. – Київ : ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2024. – 168 с.

УДК 159.9+1+37+93](063)
ББК 88я431+87я431+74я431+63я431
ISBN 978-966-999-478-3

© Автори статей, 2024
© Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 2024
© Видавництво ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2024

DRAHOMANOV UKRAINIAN STATE UNIVERSITY

Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy

HUMANISTIC CORPUS

Issue 53

Collection of articles on scientific contemporary problems

2024

*Recommended for publication by the Academic Council
Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy
Drahomanov Ukrainian State University
(protocol No. 2, September 25, 2024)*

Members of Scientific Board:

Bondarenko V.D., Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Head of Theology and Religious Studies of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy of Drahomanov Ukrainian State University
Hlushko T.P., Doctor of Sciences in Philosophy, Professor of the Department of Philosophy of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy of the Drahomanov Ukrainian State University, Deputy Director for Scientific Work and International Relations
Honcharenko K.S., PhD in Philosophy, Associate Professor, Head of the Philosophy Department of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
Meleshchenko T.V., PhD in History, Professor, Dean of the Faculty of History of Drahomanov Ukrainian State University
Korytskyi Ya.B., Head of the Scientific Society of Students and Postgraduates of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, 1st year postgraduate student
Osadcha L.V., PhD in Philosophy, Professor of the Department of Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture and Cultural Studies of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
Sobolevska S.O., PnD in Cultural Studies, Associate Professor of the Department of Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture and Cultural Studies of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
Potylychak O.V., Doctor of Sciences in History, Professor, Head of the Department of Source Studies and Special Historical Disciplines of the Faculty of History of Drahomanov Ukrainian State University
Tselkovsky G.A., PnD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Theology and Religious Studies of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
Cherni L.V., PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of Sociology and Public Communications at Drahomanov Ukrainian State University
Stepaniuk Joanna, Doctor of Social Sciences, State University of Stefan Batory in Skierniewice, University of Warsaw

The collection contains scientific articles based on the materials of the Międzynarodowa Konferencja Naukowo-Praktyczna „Nauka i społeczeństwo: podejścia interdyscyplinarne i najnowsze badania” (30 sierpnia 2024 r.) oraz Międzynarodowa Konferencja Naukowo-Praktyczna „Wyzwania współczesności: interdyscyplinarne podejście do wyzwań globalnych” (27 września 2024 r.), which took place using the ZOOM video conferencing service.

Works by undergraduate, postgraduate and young scientists from Ukraine and Poland address contemporary theoretical and applied problems of psychology, philosophy, cultural studies, history and pedagogy, and present interdisciplinary research and findings.

Compiled by:

Rusakov S.S., Director of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy, PhD in Philosophy, Professor of the Department of Philosophical Anthropology, Philosophy of Culture and Cultural Studies of the Educational and Scientific Institute of Philosophy and Educational Policy of Drahomanov Ukrainian State University
Karpenko O.A., student III roku Ukraińskiego Uniwersytetu Państwowego im. Mychajły Drahomanowa

The author is responsible for the accuracy of the facts and correctness of citation.

Humanistic Corpus: [collection of scientific articles on contemporary problems of philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history] – Issue 53-. – Kyiv: NVP Interservice Publishing House, 2024. – 168p.

ISBN 978-966-999-478-3

© Article authors, 2024

© Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine, 2024

© NVP Interservice Publishing House, 2024

ФІЛОСОФІЯ PHILOSOPHY

МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР ЯЕ ЕКСПЕРИМЕНТУВАННЯ З ТЕПЕРІШНІМ ТА МОДЕЛЮВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

Дуброва Марія Павлівна
аспірантка,
УДУ імені Михайла Драгоманова

mariia-dubrova@ukr.net

Свою тезову розвідку ми б хотіли побудувати на гіпотезі, сенс якої полягає в тому, що музейний простір повсякчас виступає виразником свого часу. Накопичуючи культурний загал він відображує поступ певної епохи. Та попри це, він ще й прогнозує варіанти майбутнього та дещо завбачує можливі сценарії формату своєї діяльності. Прикладом цього на сьогоднішній день є роботизація та інтерактивні експозиції в музейному просторі, створення на їх основі експериментальних лабораторій та лекторіїв тощо. Так, у світі вже існують відомі музеї, які дещо випереджають свій час. До прикладу, японський Мірайкан (Токіо) чи відомий італійський Музей науки (Тренто). Ці та подібні музейні простори на думку авторів National Geographic є яскравою ілюстрацією того, як класичний музей поступово перетворюється в досить динамічний, інтерактивний простір, що завдяки використанню всіх засобів сучасності всебічно виражає надбання людства на сьогоднішній день та моделює майбутнє. Той же таки Музей майбутнього / Museum of the Future или MOTF в ОАЕ пропонує увазі іновачії з покращення життя людства, які можливі у перспективі на найближчі 50 років.

Клер Бішоп, до роботи якої ми звертаємося задля обґрунтування нашої гіпотези, звертає увагу на той факт, що музей повсякчас мав статус платформи, що наділена всіма засобами для інтерпретації та відображення історії. Історичні події, політичні чи економічні зрушення, зміна стилю мистецтва – це та багато чого іншого завжди мало відображення і в музейному просторі. Надто вдається музею і відображення сучасності, відповідності теперішньому. «Джорджо Агамбен, наприклад, позиціонує його як стан буття, заснований на часовому розриві: «Сучасність, пише він, це такий зв'язок з часом, який встановлюється з ним через розрив і анахронізм», і лише завдяки цій несвоєчасності або «дисхронії» можна по-справжньому

вдивлятися у власну епоху. Він виразно описує сучасність як здатність «зафіксувати свій погляд на темряві епохи» і вчасно прийти на зустріч, яку не можна пропустити» [1, с. 19]. Саме тому, знаходячись в певному розриві між збором та відображенням поточно-теперішнього та повсякчасним забіганням наперед, музейне середовище постійно знаходиться в досить перспективному становищі. Це лише посилює культурний фон, адже людство таким чином забезпечується від «загубленої історії».

Також слід відмітити, що та модель майбутнього, яка продукується музейним простором вирашно проходить всі трансформаційні етапи. Так, відмовившись від ідеї того, що музейна колекція не є «сховком скарбів» відбувається і відмова від історичного підходу за якого «кожна епоха приречена на віддаленість. Не пов'язаність з актуальністю сьогодення, призводить до того, що ніхто нічого не робить задля усунення причин нашого теперішнього презентизму: роль технологій у руйнуванні просторової відстані та прискорення нашого життєвого темпу; загроза глобальної катастрофи, що простує від ядерної війни до тероризму та екологічних змін тощо. Все це зменшує нашу здатність проектувати майбутнє» [1, с. 59].

Власне опираючись на вищезазначене, ми маємо прийти розуміння того, що сучасний музейний простір має бути максимально зосередженим навколо презентації всіх тих тенденцій сучасності, адже це лише сприяє можливостям моделювання майбутнього (звісно без забуття минулого). І тут йдеться не лише про формування чергової утопії. Тут мовиться про виведення ймовірнісних сценаріїв майбутнього, які в подальшому можуть забезпечити людство від негативних сценаріїв свого розвитку.

Література:

1. Bishop C. *Radical Museology: Or What's Contemporary in Museums of Contemporary Art?* Köln: Walther König, 2014. 88 p.

ЗМАГАННЯ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Чейшвілі Яна Ігорівна

аспірантка,

УДУ імені Михайла Драгоманова

yana_cheishvili@ukr.net

В філософській думці ми можемо знайти чимало теорій, які так чи інакше обґрунтовують природу людини, відповідно і всі складові, якими вона наділена. Чимало з них зводяться до того що здібності, які має людина є обумовленими природою. Або ж наявні в ній в якості певного апріорного

знання, як от нам стверджує кантівська модель інтелектуального доробку. Девід Шенк, професор Університету Брауна, звертає увагу на те, що не існує жодних підстав до того аби вважати, що існують хоч якісь фактори, які впливають на те ким бути: «Моцартом чи Майклом Джорданом». Як власне не існує і жодного з неспростовних тверджень для того, аби не вважати людину здатною до максимальної реалізації свого потенціалу: будь-то фізичний чи інтелектуальний. Власне тут Девід Шенк докидає нам інформації для розмірковувань. Він стверджує, що віра в практику та рішучість, а також виховання та спосіб життя це ті фактори, що сприяють становленню людини та максимальній реалізації її потенціалу. В теорії Девіда Шенка ми знаходимо таке поняття як heritable / наслідований [3]. Воно є показником того, що потенційні можливості людини, той же таки талант чи геній напрацьовуються завдяки докладеним зусиллям, а не обмежуються «даністю від природи» чи будь-яким іншим чинником. Крайнє було б вкрай безнадійним для людини.

Йоган Гейзинга [1] вважав, що одним з виразників людського є здатність мати спраглисть до гри, а відтак до змагання, як одному з її проявів. Адже саме в цьому виражається максимум людських здібностей. Для гри необхідною є увага, творчість, які не самі по собі формуються в людині, а вмикаються та посилюються згідно запиту та потребі. Вони проявляються тоді, коли людина сама собі робить виклик.

Розглядаючи взаємозв'язок між грою та змаганням Ален Гутман для їх визначення бере ідею того, що вони є неугилятарним видом фізичної чи інтелектуальної активності, метою яких є вони ж самі. Саме тому гра, змагання це свого роду «царство свободи», оскільки людина лише з доброї волі як бере в дійстві участь, так може від нього і відмовитися. Вона ладна обирати, в яку гру буде грати та яке змагання їй під силу. А відтак, вона спроможна оцінити свої сили та докласти зусиль задля подальшої перспективи. «Грати в гру означає спробувати досягти визначеної та встановленої завчасно мети, при цьому залишаючись в полі встановлених правил: навіть, коли ці правила забороняють використовувати більш ефективні шляхи до її досягнення та залишають в пріоритеті менш ефективні (конститутивні правила), і коли такі правила приймаються вже лише тому, що уможлиблюють ці дії (ігрові відносини)» [1, с. 5]. Тут ми бачимо, що в грі є деяка доля азарту та «спортивного етосу», який передбачає волю до перемоги. Змагання на думку Алена Гутмана, хоча й не сильно відрізняється від гри, все ж відмінне «за детального розгляду». «Змагання – це така гра, яка не має результату перемога/поразка» [1, с. 6]. Змагання є радше викликом самому собі та випробуванням власних зусиль з подальшим розкриттям потенціалу без жодної з зовнішніх умов. Всі умови такої гра ставить сама перед собою людина.

І хоча Й. Гейзинга не погодився б з твердженням, що кожне змагання то гра, адже розрізняє змагання, які будуть або ж не будуть грою. Все ж він також обстоює тезу, що змагання попри цінних навиків дає людині ще й «пробудження» її власного потенціалу. Адже ми ніколи не знаємо на що

спроможні, доки не знайдемо для себе ту царину, яка дозволить випробувати свої сили та мотивуватиме на докладання зусиль.

Література:

1. Guttman A. Play, Games, Contests, Sports // Guttman A. From Ritual to Record. 'the Nature of Modern Sport. N.Y.: Columbia University Press, 1978. P. 1-14.
2. Huizinga J. Homo Ludens: A Study of the Play Element in Culture. L.: Temple Smith, 1970. 220 p.
3. Shenk. D. The Genius in All of Us: New Insights into Genetics, Talent, and IQ , USA: Knopf Doubleday Publishing Group, 2011. 380 p.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ CULTUROLOGY

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: ДО ПИТАННЯ ПРИСТОСУВАННЯ ТА РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ

*Мищенко Марина Олексіївна,
кандидат юридичних наук, завідувач відділу
культурної спадщини та пам'яткоохоронної справи
Інституту культурології НАМ України,
доцент кафедри психології та гуманітарних дисциплін
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
mishchenko_m@ukr.net*

Минуле тісно пов'язане з сучасністю і йдеться не лише про історичну пам'ять у загальному її розумінні, закарбовану в різноманітних історичних джерелах і так передану через віки. Окремо слід наголосити на монументальних матеріальних об'єктах – пам'ятках культурної спадщини. Вони є «свідками» буремного минулого, цим самим уособлюючи матеріальні форми історичної пам'яті, будучи певними символами, важливими для історії, але й, разом з цим, сутнісно являють собою автентичні об'єкти, з притаманною їм цінністю з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього поглядів.

Пам'ятки у своїй переважній більшості є старовинними об'єктами і

цей факт жодним чином не полегшує діяльності стосовно збереження їх фактичного матеріально-технічного стану, водночас така специфіка має в певний спосіб співвідноситись з неминучою потребою осучаснення міського простору та його пристосування до поточних потреб соціуму.

Таким чином, у практичному сенсі маємо значну кількість нерухомих об'єктів культурної спадщини, взятих на державний облік, шляхом їх внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України – як тих, які перебувають у порівняно задовільному стані, так і доволі критичному, а подекуди фактично зруйнованому, що, зокрема, нині обумовлено наслідками ворожої воєнної агресії. Відповідно до цього сформувалась нагальна потреба розробки дієвих стратегій, спрямованих не лише на забезпечення фактичного, порівняно забезпеченого існування у фізичному просторі таких об'єктів як унікальних та важливих для культури, але й, в контексті реалізації заходів для перетворення означеного архітектурного простору, впровадження їх відповідно до принципів максимальної користі, обов'язкового збереження автентичності об'єктів культурної спадщини, врахування суспільної думки та культурних потреб кожної конкретної громади, економічної доцільності, а також визнаних і підтриманих на рівні держави цілей сталого розвитку.

Незважаючи на те, що дослідження проблематики охорони культурної спадщини сучасного періоду становить коло наукових інтересів представників галузі знань у межах різних напрямів гуманітарних наук, однак при цьому питання, пов'язані зі специфікою матеріального існування пам'яток в межах сучасного міського простору та їх раціонального використання лише частково розглядались в контексті здійснюваної наукової розвідки. Це мало місце при визначенні оцінки впливу пам'яток на розвиток регіонів нашої держави, національну туристичну сферу, а також у текстах деяких наукових публікацій фахових архітекторів та пам'ятокзнавців, присвячених інтеграції пам'яток у сучасний соціокультурний контекст (зокрема, праці Н. Кондель-Пермінової), а також визначенню їх місця в системі наявного архітектурного середовища (публікації Босенка Є., Здетовецької Н., Ковальської О., Скібіцької Т.).

У правовому полі загальне поняття «пристосування нерухомих об'єктів культурної спадщини» означено лише частково. Зокрема, при визначенні загального поняття «охорона культурної спадщини» в ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» відповідне використання та пристосування означених об'єктів сутнісно являть собою його складові. Тут же, під пристосуванням законодавець пропонує розуміти «сукупність науково-дослідних, проектних, вишукувальних і виробничих робіт щодо створення умов для сучасного використання об'єкта культурної спадщини без зміни притаманних йому властивостей, які є предметом охорони об'єкта культурної спадщини, в тому числі реставрація елементів, які становлять історико-культурну цінність» [1].

У тексті Державних будівельних норм України А.2.2-14:2016 «Склад та зміст науково-проектної документації на реставрацію пам'яток

архітектури та містобудування» (п. 3.20), під пристосуванням пам'яток розуміють сукупність науково обґрунтованих заходів щодо створення умов для їх сучасного використання [2].

Сутнісно якісне використання пам'яток є неможливим без попереднього належного пристосування, однак обидва означені процеси мають здійснюватись в межах заходів з їх охорони, що зобов'язує здійснювати відповідну діяльність з огляду на всі обставини, а також можливі ризики та загрози для даних об'єктів.

У практичному розумінні, можемо виокремити декілька базових аспектів, які мають вирішальний вплив на діяльність за напрямом пристосування та подальшого раціонального використання пам'яток в сучасних умовах:

- загальні проблеми фінансового, юридичного та організаційного характеру, які нині притаманні сфері охорони культурної спадщини нашої держави (зокрема, брак державного фінансування відповідних проектів; невпорядкованість окремих складових державного управління названою сферою; недосконалість наявного нормативно-правового регулювання; те, що попри публічне декларування потреб реалізації принципів державно-приватного партнерства в систему загальних заходів з охорони культурної спадщини, їх практичне впровадження є доволі незначним);

- вплив, який має на пам'яткоохоронну діяльність повномасштабне вторгнення (наслідки у виді знищення та пошкодження значної кількості об'єктів культурної спадщини, що своєю чергою актуалізує дотичну проблематику – необхідно приймати виважені рішення стосовно того, які, з числа названих об'єктів мають і можуть бути відреставровані, відбудовані першочергово, а які мають «очікувати» більш вдалого періоду);

- на рівні держави майже відсутня комунікація з представниками бізнесових кіл, не проводиться належної роз'яснювальної роботи, за рахунок цього, з практичного боку роль пам'яток як потенційних економічно привабливих бізнес-проектів видається доволі сумнівною.

У підсумку варто наголосити на тому, що проблематика пристосування та раціонального використання нерухомих об'єктів культурної спадщини в сучасних умовах не лише не втратила своєї актуальності, дані питання потребують подальшого фахового дослідження, зокрема й в розумінні економічної доцільності, а також контексті тієї шкоди, яка вже спричинена цим унікальним об'єктам внаслідок повномасштабного ворожого вторгнення й чіткому усвідомленні потреби їх подальшої повоєнної відбудови.

Література:

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
2. Державні будівельні норми України: А.2.2-14:2016 «Склад та зміст науково-проектної документації на реставрацію пам'яток архітектури та містобудування», затверджені наказом Мінрегіонів від 29 грудня 2016 року № 337 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://e-construction.gov.ua/laws_detail/3199603244934366589?doc_type=2.

МЕТАМОДЕРНІЗМ ЯК ВИКЛИК ТРАНСКУЛЬТУРНИХ ЗМІН КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРІЙ В УКРАЇНІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Плецан Христина Василівна,

доцент, кандидат наук

з державного управління, професор з/н,

Київський національний університет

культури і мистецтв

ORCID ID: 0000-0002-8179-7896

WOS Researcher ID: AAJ-8370-2021

Scopus ID: 57674027000

k.pletsan@gmail.com

Сучасний світ характеризується посиленням глобальних зв'язків, що формують платформу взаємопроникнення різних культур і виникнення нових культурних форм. Метамодернізм як культурна парадигма, що поєднує елементи модернізму та постмодернізму, дає можливість аналізувати ці процеси в контексті українських креативних індустрій, крізь призму трансформаційних змін, пошуку нових культурних стратегій, інноваційних шляхів розвитку в умовах глобальної конкуренції, які б відповідали викликам сучасності. З позиції культурологічного виміру метамодернізм розуміємо як універсальне сприйняття, розуміння естетичних і культурних переваг, яке структурує чуттєвість креативних індустрій, крізь призму гармонійного співіснування інновацій, креативу, традицій і культури. Відтак, це відповідна культурна парадигма, культурний процес, культурні практики в середовищі креативних індустрій, що характеризуються коливанням між двома протилежностями й одночасним їх використанням.

Репрезентуючи основні акценти в дослідженні «Нотатки про метамодернізм», підкреслимо доречність акценту на багатозначність префікса «мета», що можна тлумачити у тривимірному контексті «поруч», «між» та «після». У контексті метамодернізму, це вказує на його складну взаємодію з постмодернізмом. Епістемологічно, метамодернізм розташований «поруч» з постмодернізмом, поділяючи з ним деякі концептуальні основи. Онтологічно, він знаходиться «між» постмодернізмом та модернізмом, синтезуючи елементи обох напрямів. Історично, метамодернізм виникає «після» постмодернізму, пропонуючи нові перспективи та підходи в умовах сучасної культурної реальності. Ці позиції можна узагальнити через розмежування між постмодерністським глузуванням, що характеризується нігілізмом, сарказмом, недовірою та деструкцією, і модерністським ентузіазмом, що передбачає утопізм та віру в розум. Метамодернізм, у свою чергу, намагається подолати цей дуалізм, інтегруючи елементи обох підходів у нову культурно-креативну парадигму [6]. У сучасній культурній парадигмі чітко проявляються нові риси та тенденції, які дозволяють сформувати

новий напрям культурно-креативного середовища, крізь призму принципу осциляції, що розкачується між глобальними метанаративами та іронічним сприйняттям людських цінностей, конструкцією та деконструкцією, вічністю і тимчасовістю, «високою» та масовою культурою як прагнення до нової чуттєвості. Таким чином, метамодернізм дослідники розглядають як спробу описати, проаналізувати та систематизувати тенденції в культурі та суспільстві після постмодернізму.

Цікавим є бачення В. Пахаренко щодо метамодернізму як домінантного напрямку в сучасній культурі, де метамодернізм розглядається як результат складного переплетіння культурно-ідейних передумов, що виникли на тлі постмодерністського релятивізму та кризи великих наративів. Адже «...глобальний культурний процес сьогодення, який характеризується коливанням між двома протилежностями й одночасним використанням..., що трактує протилежності як складники загальної істини, не нав'язує якусь «єдиноправильну» позицію, а пропонує обрати її кожному особисто і залишатись у стані безперервного пошуку між протилежностями [3, с. 4-5]. Цей напрям став відповіддю на потребу в нових формах сенсотворення та культурної ідентифікації в умовах глобалізаційних викликів, технологічного прогресу та соціокультурних трансформацій креативних індустрій в Україні. Відповідно, у межах культурологічного дискурсу, метамодерністична парадигма знаходить своє вираження через структуровані явища, що характеризують спільноту міленіалів, яка об'єднана спільною соціокультурною ситуацією, здійснює свою культуротворчу діяльність в умовах глобалізації та цифровізації. Відповідно процес формує нову ієрархію цінностей та спільну соціокультурну емоцію, яка виступає своєрідним антитезисом до зовнішньої деструктивності в середовищі креативних індустрій.

Аналіз наукових досліджень дає можливість стверджувати, що сутність метамодернізму у контексті пошуку нових культурних практик в середовищі креативних індустрій полягає в його здатності поєднувати, здавалося б, несумісні елементи, зокрема: іронію та щирість, фрагментарність та цілісність, ностальгію та футуризм. Це дозволяє виходити за рамки постмодерністської іронії та цинізму, пропонуючи нові моделі осмислення реальності та культурної творчості. Видається виправданим, серед основних рис метамодернізму у культурологічному дискурсі виокремити такі, як: осциляцію (коливання між різними векторами, а саме оптимізм і песимізм, серйозність та іронія, залучення та дистанціювання тощо); нову щирість (в умовах постмодерністського релятивізму прагнення до автентичності та емоційної відкритості); реконструкцію великих наративів (спроба переосмислення і відродження ідеї універсальності цінностей та смислів); метареференційність (усвідомлення власної умовності та історичної обумовленості, що виражається в постійному діалозі з попередніми культурними епохами та стилями); цифрову природу (активне використання нових технологій та медіа, що впливає на форми культурної продукції та комунікації) [7]. Отже, метамодернізм як домінантний напрям у сучасній культурі відображає складність та суперечливість сучасного світу, пропонуючи нові стратегії сенсотворення та культурної ідентифікації. Водночас виступає своєрідним містком між

постмодерністським релятивізмом та потребою в нових формах цілісності та автентичності.

У контексті культурологічного виміру дослідження проблематики доцільним є виокремлення принципів метамодернізму, зокрема синкретичність, діалогічність, парадоксальність, порівняння, дистанційний колапс, множина суб'єктивність, колоборація, стимуляція та генеративна неоднозначність, оптимістичність, міждисциплінарність, реконструкція, ефективність та вплив, відсутність перешкод і меж між реальними та абстрактними структурами, гнучка інтертекстуальність [5]. При цьому доцільно наголосити, що метамодернізм намагається започаткувати нову модель культурного розвитку, це призводить до перегляду усталених естетичних культурно-мистецьких практик у середовищі креативних індустрій. Як це доводить у дослідженні науковиця О. Оніщенко, яка у 2023 році характеризує тенденції розвитку метамодернізму, крізь призму трансформації культурно-креативного простору. На прикладі літератури, образотворчого мистецтва та кінематографу дослідниця аналізує вироблені метамодернізмом принципи у простір видової структури мистецтва [2]. Відповідно дослідження метамодернізму в контексті трансформаційних змін креативних індустрій в Україні доречно використовувати такі креативні підходи та інструменти, як: історичний аналіз (вивчення еволюції української культури в контексті глобальних культурних процесів), аналіз культурних текстів (дослідження літератури, кіно, віртуального мистецтва, музики, цифрового мистецтва та інших культурних продуктів, що відображають метамодерністські тенденції), соціологічні опитування (вивчення сталих різних соціальних груп до сучасного мистецтва, культури та нових технологій), антропологічні дослідження (аналіз культурних практик та цінностей різних спільнот, зокрема молодіжних субкультур) та методи візуальної аналітики (дослідження візуальних образів, символів та метафор, що використовуються в сучасній українській культурі). Все вищезазначене розкриває основні аспекти виявлення метамодернізму з точки зору культурологічного виміру в середовищі креативних індустрій, де в основі культурна гібридність що являє собою не просто механічне поєднання різноманітних культурних елементів, а складний процес транскультурації, що обумовлений діалогом та взаємопроникненням культур. Власне, вона є результатом синтезу культурних кодів, інтеграції різноманітних моделей творчого вияву та забезпечення інтенсифікації культурної взаємодії, охоплюючи процеси в креативних індустріях культурної продукції, семіотичні простори, інтертекстуальні зв'язки, медіа-комунікації. При цьому, форми гібридності варіюються залежно від територіальної специфіки та особливостей рецепції культурних практик. Застосовуючи концепцію транскультуралізму до аналізу культурних практик, можна розглядати прояв збалансованого діалогу, взаємодії та інтеграції між різними культурними системами. Цей процес сприяє оновленню оригінальної культури та виникненню нових культурних форм креативних індустрій, що відображають динаміку сучасного глобалізованого світу. Підкреслимо, феномен культурних практик детермінований механізмами сприяння та ін-

терпретації культурних артефактів.

Метамодерний образ в українських креативних індустріях, що активно взаємодіють з культурними практиками, характеризуються складною палітрою рис. Акцент робимо на поєднання традиційних українських мотивів з елементами світової культури, використання гумору та пародії для деконструювання стереотипів та кліше, як українських так і західних, звернення до історії, традицій та архетипів української культури як способу ідентифікації й пошуку витоків, бажання створювати нові культурні форми та виходити за межі усталених норм, залучення аудиторії до процесу створення мистецтва, використання нових технологій для взаємодії зі споживачем, створення культурних продуктів, які резонують як з українською, так і з міжнародною аудиторією. Де креатор і митець звертається до глядача, споживача, учасника культурно-креативного процесу і передає мовою мистецтва й креативу свою ідею. До прикладу, створення музики, що поєднує народні інструменти з електронною музикою; створення дизайнерських колекцій що поєднують елементи української вишивки з сучасними трендами, використовуючи натуральні матеріали та екологічні технології; українські фільми часто поєднують елементи історичної драми, комедії та соціальної сатири, звертаючись до актуальних проблем сучасності; використання різноманітних медіа, від живопису до інсталяції, створюючи твори, що відображають складність сучасного світу та закликають до збереження українського культурного коду.

Резюмуючи, ствердимо що метамодернізм проявляється в українських креативних напрямках таких, як синтез традиційного та сучасного, іронії та постмодерністська гра, ностальгія за минулим і віра в майбутнє, інтерактивність та участь аудиторії, гібридизація жанрів та медіа. Це реалізується в українському мистецтві й культурі через звернення до історії, традицій та водночас пошуку нових форм вираження. Отже, метамодернізм відкриває широкі можливості для експериментів з формами, технологіями, жанрами та медіа в креативних секторах. При цьому дозволяє українським митцям і креаторам зберегти свою ідентичність в умовах глобалізації та культурного плюралізму в середовищі креативних індустрій України.

Список використаних джерел

1. Міністерство культури та стратегічних перспектив України: офіційний сайт. URL: <https://mcp.gov.ua> (дата звернення: 15 вересня 2024).
2. Оніщенко О. Видова специфіка мистецтва доби метамодернізму: особливості трансформаційних процесів. Культурологічна думка. Том 23 (1). 2023. 45-54.
3. Пахаренко В. Метамодернізм як художній напрям: роздуми про новий тип світосприйняття. Українська мова та література. 2021. № 7-8. С. 56-68.
4. Плецан Х. В. Впровадження імерсивних технологій у середовищі креативних індустрій як феномен метамодернізму: у пошуках нової автентичності. Інформаційні технології в культурі, мистецтві, освіті, науці, економіці та бізнесі: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції / М-во освіти і науки України; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ: Видавничий центр КНУКіМ, 2024. 273-276.
5. Abramson S. (2014). Metamodernism: The Basics. Huffpost viewed 12 Dec 2014. URL: https://www.huffpost.com/entry/metamodernism-the-basics_b_5973184 (дата звернення: 15 вересня 2024).

6. Dumitrescu A. E. What is Metamodernism and Why Bother? Meditations on Metamodernism as a Period Term and as a Mode. 2016. URL: https://www.academia.edu/31494316/What_is_Metamodernism_and_Why_Bother_Meditations_on_Metamodernism_as_a_Period_Term_and_as_a_Mode (дата звернення: 15 вересня 2024).

7. Vermeulen T., Akker R. van den. Notes on Metamodernism. Journal and Culture. 2010. Vol. 2. P. 10-24.

ЦИФРОВА ТІЛЕСНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Целковський Геннадій Анатолійович,

*к.філос.н., доцент кафедри
богослов'я та релігієзнавства*

*Навчально-наукового інституту філософії та освітньої політики
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

В межах дигітальних студій йде осмислення всієї сукупності феноменів, пов'язаних з цифровою реальністю, що позначає собою медіа, соціальні мережі та віртуальне середовище. Це середовище є ще одним виміром буття людства, відповідно до більш традиційних – природа та культури. Розмова про цифрову реальність як ще один вимір дозволяє говорити про відповідну присутність людини в цьому вимірі. Ця присутність полягає у тілесності як усвідомлення людиною своєї біологічності. Тіло є і природною, і культурною даністю. Природне тіло є просторовим предметом, річчю; культурне тіло та всі явища, пов'язані з ним, є складною семіотичною системою. Згідно Сінкевич, є ще соціальне тіло – результат взаємодії природного тіла з соціальним середовищем [6, с. 70].

Присутність людини в цифровому просторі потребує її тілесної репрезентації та тілесних форм взаємодії, що дозволяє ввести поняття «цифрове тіло» або «дигітальне тіло», оскільки дигітальність є модальним поняттям, без зайвих конотацій, що несе в собі поняття «цифрове». Таким чином, *метою статті є розкриття визначень поняття «дигітальне тіло» в дигітальних студіях, показати науковий вжиток та науковий потенціал цього поняття в дослідженнях соціальних мереж та цифрової реальності в цілому.*

Дисциплінарне поле аналізу поняття «дигітальне тіло» полягає у зверненні до двох дисциплін – до цифрової антропології та цифрової культурології. Цифрова антропологія вивчає людину, як мешканця цифрової реальності, в якій послуговується вже певними ustalеними нормами та практиками, та має певні уявлення, пов'язані з устроєм цього простору. В свою чергу, цифрова культурологія має своїм об'єктом вивчення власне цифрову реальність як продукт культури та таким, що є специфічним простором

творчої діяльності людини [3].

Теоретико-методологічні засади вивчення «дигітального тіла» мають постмодерністські та феноменологічні коріння в працях М. Мерло-Понті, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі [5]. Семіотичне розуміння тіла полягає у його знаково-символічній природі, а феноменологічне – як продукт зустрічі з людиною з власним тілом, а його атрибути, такі як хвороби, потреби, смертність, потяги стають екзистенціалами людського існування. Постмодернізм, на основі деконструкції, руйнує уявлення про тілесне як про природну даність та показує соціокультурну обумовленість уявлень та практик про тіло, а воно саме може стати тілом без тіла або тілом без органів [6, с. 111].

Феноменологічне розуміння тілесного як продукту особливого досвіду, в нашому випадку цифрового досвіду, постмодерністська деконструкція тілесного як універсального явища та знаково-символічна природа тілесного у сукупності дозволяють зробити визначення цифрового (дигітального) тіла як особливої форми присутності людини в цифровій реальності, що має наступні характеристики: 1. Має специфічний досвід, що є результатом взаємодії з цифровою реальністю; 2. Дигітальне тіло в цифровій реальності, на відміну від природи, може мати різноманітні форми втілення; 3. Тіло не просто має знаково-символічний вимір, а в цифровій реальності зводиться до знаків та символів.

Проблема «цифрового тіла» пов'язане з проблемою «цифрової свідомості» та «цифрового досвіду». Головна проблема філософії про єдність тіла та свідомості в дигітальних студіях набуває нових забарвлень, оскільки в цифровій реальності вони стануть автономними акторами. Зрозуміло, що в міфологічній та релігійній свідомості тіло та душа можуть бути автономні один від одного, але тільки з появою цифрової реальності це стало можливим і в цьому світі, тобто роз'єднання свідомості і тіла один від одного. Власне, мова йде про цифровий носій для свідомості [1].

Отже, перший варіант цифрової тілесності полягає у її принциповій можливості стати носієм для реально існуючої свідомості конкретної людини. Такі можливості розкривається в науковій фантастиці, як наприклад, в телесеріалі «Чорне дзеркало». Іншим способом конструювання дигітального тіла є цифрова копія – створення віртуальної точної копії зовнішності. Вже наявні цифрові копії Президента України В. Зеленського, а актор Брюс Вільліс дозволив використовувати свою цифрову копію в кіновиробництві. В цьому контексті виникають і морально-етичні наслідки використання діфейків.

Таким чином, дигітальне тіло є формою присутності людини в цифровій реальності, дозволяє її отримувати цифровий досвід, що є результатом взаємодії з цією цифровою реальністю, та набуває різноманітних проявів, таких як аватари, цифрові копії, цифровий носій тощо.

Список використаних джерел:

1. Leaver, Tama. Artificial culture : identity, technology and bodies / Tama Leaver. p. cm. (Routledge Research in cultural and media studies; 37)
2. Sokolova E. Smartfon kak svidetel: tekhnologicheskaya mediatsiya telesno-sensornogo

опыта' [smartphone as a Witness: technological mediation of Bodily sensory experience], Antropologicheskij forum, 2018, no. 38, pp. 147–171.

3. Towards a digital body: the virtual arm illusion / M.Slater, D. Perez-Marcos, H. Ehrsson, M. Sanches-Vives. // *Frontiers in Human Neuroscience*. 2008. №2. Art. 6.

4. Зварич І. М. Віртуальна ідентифікація сучасної людини / І. М. Зварич, Г. В. Чуйко, Я. В. Чапак. // *Psychological Journal*. Volume 7 Issue 2 (46) 2021. С. 9–24. <https://doi.org/10.31108/2018vol12iss2>

5. Мерло-Понти, М. Феноменологія сприйняття. Пер. з фр. О. Йосипенко, С. Йосипенко. К.: Український Центр духовної культури, 2001. 552 с.

6. Сінькевич О. Б. Ідентифікаційні практики масової культури: соціально-філософський аналіз : дис. докт. : 09.00.03 / Сінькевич Ольга Борисівна. Львів, 2016. 446 с.

ІСТОРИЯ HISTORY

КИЇВСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ДЛЯ СЛІПИХ (1884-1919): АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ, ПОШУК ПІДХОДІВ ДО ОПІКИ ТА ОСВІТИ НЕЗРЯЧИХ

*Патлань Юлія Валеріївна,
провідна наукова співробітниця,
НЦНК «Музей Івана Гончара», Київ
patlan_yu@ukr.net*

Історія української тифлопедагогіки, зокрема виникнення закладів освіти та піклування про незрячих, зараз привертає до себе все більшу увагу дослідників. Про виникнення та розвиток навчального закладу для сліпих дітей у Києві писали історики тифлопедагогіки, сурдопедагогіки, опіки, спеціальної освіти С.В. Федоренко, О.В. Кравченко, В.М. Шевченко, Ю.В. Сербалюк, киевознавці В.В. Ковалинський [1, с. 139-145], М.Б. Кальницький, теоретик та історик архітектури Т. Трегубова [2] та інші. Однак публікації, присвячені саме становленню та розвитку Київського училища сліпих, практично відсутні. Єдина досить розлога публікація про історію спеціальної школи № 5 ім. Я.П. Батюка у Києві (сучасна назва навчального закладу), окрім інформації з дисертацій та оглядових статей з історії спеціальної освіти в Україні – це оглядова екскурсія шкільного музею [3].

Основним чинником виникнення в останній чверті ХІХ ст. мережі закладів піклування, виховання та освіти незрячих стала російсько-турецька

війна 1877 – 1878 років. Внаслідок війни велика кількість поранених військових отримали ураження зору та сліпоту. Вони та їхні родини потребували окремого піклування. Спочатку стояло питання призначення пенсій таким військовим та їхнім родинам, а потім стало зрозуміло, що потрібні окремі заклади опіки та догляду. В такі заклади на початку 1880-х років приймали нижчих чинів віком до 35 років. 1886 року у київському притулку було 12 осіб. За роки його існування було навчено 29 незрячих, випущено – 11. Однак це не рятувало, бо кількість незрячих була дуже великою, і не лише серед військових.

Під час та внаслідок кожної війни кількість людей, які мають ураження зору, стрімко зростає, тому війна виступає потужним каталізатором розвитку тифлології та тифлопедагогіки. Це надзвичайно актуальне нині, коли Україна переживає війну, водночас лише формуючи сучасну дієву систему реабілітації незрячих.

145 років тому, наприкінці 1879 року, у Петербурзі було створене Голвне опікунство для допомоги нужденним сім'ям воїнів. У межах його діяльності у грудні 1879 року (за іншими джерелами – 1880) у Києві було створене Товариство догляду за осліпленими воїнами, а при ньому – ремісничий притулок для сліпих воїнів. Але спроба зібрати докупи й соціалізувати дорослих чоловіків із травматичною втратою зору, не була надто успішною – вони не бажали коритися розпорядку, не могли тут прижитися у притулку тощо.

6-го грудня 1882 року Товариство догляду за осліпленими воїнами було перетворене на Київське відділення Маріїнського опікунства над сліпими, надалі – Опікунства над сліпими імператриці Марії Олександрівни. На чолі Київського відділення став голова ради – видатний педагог, просвітник, природознавець О. Х. Андріяшев (1826–1907), багатолітній директор Першої київської гімназії. Саме він просував ідею про необхідність створення освітньої установи, а не притулку [5, с. 63].

1880-ті – 1890-ті роки стали часом становлення тогочасної системи спеціальної освіти сліпих дітей: серед інших, на території України було створено шість училищ для сліпих дітей під орудою Опікунства над сліпими імператриці Марії Олександрівни: Київське, Харківське, Кам'янець-Подільське, Одеське, Полтавське, Чернігівське. За переписом 1886 р., сліпих у європейській частині Російської імперії було 189.872 особи, що становило 0,2 % населення. В українських губерніях найбільша кількість сліпих була в Київській – 5346 осіб, з них – 1662 дитини віком від народження до 20 років [4, с. 193]. Реальна ж кількість незрячих людей була набагато більшою.

Дослідники називають різні дати утворення Київського училища сліпих: 1882 (прийняття статутних документів закладу), 8 грудня 1883 (прийняття першого учня Григорія Бублика)[5, с. 64]; 2 вересня 1884 р. (прийняття в училище перших 10 учнів та початок систематичного навчального процесу)[6]. Розрахований заклад був на дітей Київської, Волинської та Подільської губерній. Так, 1884 року з київського училища отримав прибор для письма шрифтом Брайля, посібники та вказівки тоді 10-літній О.М.

Щербина (1874-1934), у майбутньому – філософ, педагог, перший незрячий професор.

Особливістю виникнення Київського училища для сліпих є те, що дитячий освітній заклад був виділений із ремісничого закладу догляду за дорослими незрячими [4, с. 201]. Крім того, для комплексу закладів Київського товариства догляду за сліпими характерним є те, що спочатку збирали кошти й будували або розширювали власні споруди в межах виділеної садиби (ріг Кріпосного провулку та вул. Інститутської), а вже потім відкривали планований заклад.

Так були утворені:

1879 – березень 1880 – ремісничий притулок для осліплених воїнів, діяв до 1887, далі поступово ліквідований;

1882-1884 – училище для сліпих дітей, куди приймали спочатку лише хлопчиків, а з 1886 – також дівчаток;

1902 – гуртожиток для сліпих працівників, випускників училища, які не мали власного житла.

8 вересня 1907 – гуртожиток з майстернями для незрячих дівчат (на 20 осіб, Кловський узвіз, 1, коштом М.А. Терещенка), які закінчили курс училища.

Також були утворені Київським відділенням Опікунства про сліпих:

1899 – патронат для сліпих позашкільного віку, як тих, хто закінчив навчання в училищі, так і сторонніх незрячих, які живуть власною працею; знову обговорено необхідність створення у Києві гуртожитку сліпих.

1906 – патронат для працюючих сліпих, передбачалося відкрити приміщення для безпритульних дорослих вихованців, за яке б вони сплачували кошти, зароблені власною працею.

Як зазначає С. Федоренко, київське училище для сліпих мало всі ознаки організованої освітньої установи, а не притулку [5, с. 63]. Училище очолював почесний директор, якого обирав Київський відділ «Товариства піклування про сліпих». Ним став О.Х. Андріяшев. Інспекторами училища були Г.П. Ломович (до 1896), В.І. Зайончевський (1896-1906), О.І. Зайончевська (1907-1919). Викладали курс трикласних міських училищ. Училище мало три відділення: для сліпих хлопчиків, для сліпих дівчаток і для малолітніх сліпих дітей обох статей.

До 1887 року училище було об'єднане з притулком для дорослих сліпих, а з 1887 року мало три відділення: підготовче (молодший і старший класи), шкільне (три класи) та ремісниче.

Училище вміщало:

1884 – 10 дітей (розраховане на 60 дітей); 1886 – 22 хлопчики; 1889 – 39 дітей; 1893 – 60 дітей; 1894 – 52 дитини; 1900 – 56 учнів; 1907 – 53 учні; 1908 – 49 учнів; 1910 – 53 учні; 1913 – 100 дітей [1, 4, 5 та ін.].

Патронат над училищем здійснювали, зокрема, родина Терещенків та В.М. Ханенко. Декілька незрячих випускників училища викладали у ньому музику й хоровий спів. Інші могли перебувати при училищі до 24-х років.

Засновникам та педагогам Київського училища сліпих доводилося

мати величезний педагогічний оптимізм та мужність, бо вони були першопрохідцями тифлопедагогіки. Їм доводилося ламати суспільні стереотипи, забобони та хибні уявлення про можливості незрячих. Так, видатна українська історикиня Н.В. Полонська-Василенко (1884–1973, дівоче прізвище – Меньшова), яка у 1904–1910 рр. була членом Ради та секретарем Київського відділення Опікунства над сліпими, викладала в училищі, згадувала: «Було невелике засідання: мета його була популяризувати школу. Виступив з популярною лекцією про психіку сліпих відомий психіатр професор /.../ [О.І.] Сікорський. Доповідь Сікорського зробила на всіх важке враження. Він доводив, що сліпі в масі ненормальні люди, наводив приклади їхньої дегенеративності – все це було важко слухати» [7, с. 247].

Отже, у Києві спочатку виникали заклади догляду (притулки) для дорослих сліпих – військових, пізніше – для цивільних. З часом вони були ліквідовані. Натомість постає, як і в інших губерніях, шкільний та ремісничий заклад для дітей: спершу для хлопчиків, пізніше освіта поширюється на дівчаток. Надалі знову виникає потреба у закладах догляду для дорослих випускників училища, а насамкінець – для випускниць. У 1890-х роках заклади піклування про дорослих незрячих фактично створюють заново.

З 1918 року всі училища для сліпих перейшли до державної структури освіти та право на освіту незрячих осіб було визнане законодавчо [8, с. 311]. Як і в XIX ст., зараз в Україні потрібно заново створити дієву систему реабілітації незрячих осіб, якою має опікуватися держава.

Джерела:

1. Ковалинський В. Меценаты Киева / В. Ковалинський. 2-е изд., испр. и доп. К.: Кий, 1998. 528 с.
2. Кальницький М.Б., Трегубова Т. Садиба київського відділення Попечительства Імператриці Марії Олександрівни про сліпих // Звід пам'яток історії та культури. Вул. Інститутська, 29 <https://bit.ly/4cRjT4Y>
3. Оглядова екскурсія «Хто не знає свого минулого – не вартий майбутнього». Музей історії навчального закладу та Я.П. Батюка
// Блог Спеціальної школи № 5 ім. Я.П. Батюка <https://bit.ly/4cDr3cM>
4. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01. Харків, 2019. 690 с. <https://bit.ly/4cNCY7Q>
5. Федоренко С. В. Становлення та розвиток вітчизняної тифлопедагогіки: дис. ... докт. пед. наук: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 455 с. <https://bit.ly/4cEow29>
6. Ю. В. Сербалюк. Становлення спеціальної освіти для сліпих дітей в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2015. С. 273 – 283. <https://bit.ly/4dN7j9r>
7. Полонська-Василенко Н. Д. Вищі жіночі курси // Спогади / Н. Полонська-Василенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 182 – 273. <https://bit.ly/3T6AURE>
8. Шевченко В.М. Становлення та розвиток освіти для дітей із сенсорними порушеннями в Україні та Польщі // Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць. Вип. 11 (2018). <http://bit.ly/3Mр610c>

MINISTROWIE EWANGELICCY I WIERNI W MAŁOPOLSCE DO LAT 30-TYCH XVII WIEKU

Piotrowski Jarosław
Staszów
jarekp541@gmail.com

Abstract: Reformacja dotarła do miast polskich dość szybko, należy to wiązać z falą zaburzeń społecznych, jakie miały miejsce w latach 1517- 1526. Dość dobrze znamy przebieg wydarzeń w Gdańsku, Toruniu, Elblągu, Braniewie, Warszawie, Lublinie. Druga połowa XV i pierwsza połowa XVI w. to okres kształtowania się form ustrojowych Rzeczypospolitej szlacheckiej i przełom w dziejach miast polskich. Pierwszym luteraninem w Rzeczypospolitej który jawnie głosił poglądy był w 1518 roku dominikanin Jakub Knade w Gdańsku. W 1522 roku doszło w Krakowie do pierwszego procesu antyluteranckiego, w następnym roku wydano rozporządzenie, według którego zakazano rozprowadzania herezji protestanckiej. Duże wrażenie zrobiła decyzja biskupa sambijskiego Georga Polentza, oficjalnie opowiadającego się w dzień Bożego Narodzenia 1523 roku za reformacją a także działania byłego franiszkanina Johanina Briesemanna, wysłannika Marcina Lutra na teren Prus Krzyżackich. W połowie lat dwudziestych nastąpił gwałtowny wzrost luteranizmu polskiego. Polscy działacze reformacji byli większymi radykałami niż sam Luter.

Słowa kluczowe: Reformacja, Małopolska, zbory, luteranie, Jan Łaski, szlachta, protestantyzm, kalwinizm.

Abstract: The Reformation reached Polish cities quite quickly, which can be attributed to the wave of social disturbances that took place in the years 1517-1526. We know the course of events in Gdańsk, Toruń, Elbląg, Braniewo, Warsaw and Lublin quite well. The second half of the 15th and the first half of the 16th century was the period of shaping the political forms of the Polish-Lithuanian Commonwealth and a breakthrough in the history of Polish cities. The first Lutheran in the Polish-Lithuanian Commonwealth who openly expressed his views was the Dominican Jakub Knade in Gdańsk in 1518. In 1522, the first anti-Lutheran trial took place in Krakow, and the following year a regulation was issued prohibiting the spread of Protestant heresy. A great impression was made by the decision of the Sambian bishop Georg Polentz, who officially supported the Reformation on Christmas Day 1523, as well as the actions of the former Franciscan monk Johanin Briesemann, Martin Luther's envoy to the territory of Teutonic Prussia. In the mid-1920s there was a rapid growth of Polish Lutheranism. Polish Reformation activists were more radical than Luther himself.

Keywords: Reformation, Małopolska, churches, Lutherans, Jan Łaski, nobility, Protestantism, Calvinism

Pierwsze lata zborów ewangelickich w Polsce a dokładnie pierwsze dziesięciolecie istnienia podniosło synod do roli władzy naczelnej. Musiało więc tym samym wzrosnąć znaczenie protokołów synodalnych, czyli dokumentów relacjonujących przebieg obrad oraz powzięte na nim decyzje. Podstawy organizacyjne zboru jednak po śmierci Łaskiego uległy całkowitemu rozchwianiu¹.

1 Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. II (1560- 1579), oprac. M. Sippayłło, Warszawa 1972, s. 77.

Spory dogmatyczne po jego zgonie wybuchają z wielką skalą, co wpłynęło na zasadnicze zmiany roli synodów, które z czasem straciły charakter instytucji kościelnej o ściśle sprecyzowanych celach i zadaniach, stając się wyłącznie miejscem dyskusji i ciągłych walk doktrynalnych. Od 1561 roku stale terminy synodów przestają być przestrzegane i oficjalnie przerywa się ich protokołowanie². Dopiero pod koniec XVI wieku zaczęto dość często zwoływać synody generalne, które zresztą odbywały się przeważnie na terenie Małopolski i jedynie synod piotrkowski 1578 roku oraz toruński obradowały poza jej granicami.

Należy pamiętać, że organizacja zborowa nie pokrywała się całkowicie z podziałem administracyjnym Rzeczypospolitej. Do prowincji małopolskiej zaliczamy np. niektóre leżące w powiatach administracyjnie przynależnych do Wielkopolski. Jak już wspomniałem synod w kościele kalwińskim był władzą najwyższą³. Dla dystryktu był to synod dystryktowy, dla całej prowincji synod prowincjonalny. Od zgody sandomierskiej synody generalne, czyli ogólnokrajowe, gromadziły przedstawicieli wszystkich trzech wyznań ewangelickich: kalwińskiego, luterńskiego i braci czeskich.

Prawo uczestnictwa w synodzie dystryktowym bądź prowincjonalnym zboru kalwińskiego zasadniczo przysługiwało każdemu wyznawcy, ministrom oraz świeckim. Udział ministrów w synodach prowincjonalnych musiał być ograniczony, wysyłano na nich delegatów wybranych przez synody dystryktowe, natomiast udział świeckich zależał wyłącznie od ich woli⁴. Ustrój kościoła kalwińskiego w Małopolsce i na Litwie był więc ściśle synodalny, a tym samym bardzo demokratyczny i dający ogromne uprawnienia jego świeckim wyznawcom.

Wzrastający w siłę i znaczenie ruch kalwiński, czego powodem były powstające zbory, stanął przed koniecznością znalezienia form organizacyjnych. Po synodzie 25 listopada 1554 roku, otwierał okres prawidłowego rozwoju w życiu gmin. Dopiero jednak zgromadzenie w Seceminie, we dworze Stanisław Szafrąca, 21 stycznia 1556 roku zapoczątkowało 6 letni okres organizacyjny zborów małopolskich⁵.

W Małopolsce w tym czasie wybrano pierwszego seniora i 3 ministrów do jego pomocy w osobie Feliksa Crucigiera, kaznodziei miejscowego zboru, Grzegorza Pawła, Stanisława Sarnickiego i Jakuba Sylwiusza. W tym czasie zaczynają się nawiązywać kontakty ze Szwajcarią przez gminy małopolskiej⁶. W pierwszym okresie, zwolennicy nowej religii wielokrotnie w ciągu jednego roku zjeżdżali się na synody i pomniejsze narady, na których omawiano te sprawy. Sesja synodów ciągnęły się przez kilka dni.

Po synodzie w Seceminie, na zgromadzeniu w Pińczowie 23 IV- 1 V 1556 roku istniejące już zbory na Litwie i Rusi domagały się połączenia. Dokonało

2 Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. III (1571- 1632), oprac. M. Sippayłło, Warszawa 1983, s.

6.

3 Tamże, s. 7.

4 H. Barycz, U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t.

1: 1956, s. 25.

5 S. Tworek, Z zagadnień organizacji zborów kalwińskich w Małopolsce w XVI i XVII w., „Rocznik Lubelski”, VIII, 1965., s. 63.

6 Tamże, s.64.

się to na synodzie w Książu tego samego roku⁷. Synod pińczowski nakreślił już obowiązki patronów zborowych, kładąc nacisk na ogólny nadzór i opiekę nad gminami oraz rolę medycyjną w sporach i waśniach wśród współwyznawców.

Zjazd ministrów w Iwanowicach 25 IX 1556 roku sformował natomiast niektóre obowiązki ciężące na superintendencie. Za jeden z ważniejszych uznano wizytacje zborów dwa razy w roku. Lata następne były czasem powstających sporów i walk w dziedzinie społeczno dogmatycznej. Na synodzie we Wodzisławiu 4- 15 IX 1558 roku przyjęto Jana Brzyckiego⁸. Poważne sukcesy spowodowały odbycie pierwszego organizacyjnego synodu w Bychowie. Było na nim 7 ministrów i 21 patronów świeckich z grona szlachty. Wśród tych ostatnich spotykamy Bieniasza Otwinowskiego, który 30 stycznia tego roku w czasie obrad synodu pińczowskiego przekazał zebrany list wraz ze sprawozdaniem z odbytego synodu.

Ruch kalwiński na terenie Małopolski miał poważne szanse rozwoju, skoro z synodu bychowskiego dwaj ministrowie Stanisław Wardenius i Mikołaj Żyto poszli na Ruś zakładać nowe kościoły. Na drugim synodzie bychowskim 24 kwietnia 1560 roku Otwinowski przedstawił zebrany sprawozdanie ze zgromadzenia pińczowskiego. Na synodzie w Książu Wielkim mieście Jana Bonera w dniach 15- 19 1560 roku⁹. Zgromadzenie to podzieliło istniejące zbory na 9 dystryktów. Zwierzchnikiem nowego kościoła w okręgu pińczowskim zostali Mikołaj Oleśnicki, Baltazar Łukowski, Andrzej Gołuchowski. Natomiast ziemi krakowskiej Stanisław Cikowski, Czechowski, Kasper Smolik, ziemi krakowskiej Hieronim Rzeszowski, Filip Szczepanowski, Jan Włodzisławski, kościoła krakowskiego i wielickiego Jan Boner, Stanisław Lutomirski, Stanisław Iwan, podgórski: Sebastian Wielogłowski, Mikołaj Jordan, Broniowski, Paweł Górski, z ziemi sandomierskiej: Andrzej Jakubowski, Piotr Świeczyński, Stanisław Czyżowski, ziemi radomskiej Stanisław Wasowicz, Jakub Chlewiński, ziemi sanockiej: Baltazar Domaradzki, Hieronim Stano¹⁰.

Synody w latach 1561- 1569 były areną sporów i walk dogmatycznych. Jak już mówiłem były też rzadko zwoływane. Na zgromadzeniu w Sandomierzu, 9 IV 1570 roku, przeprowadzono nowy podział zborów małopolskich. Tym razem wyodrębniono 7 dystryktów. Cztery synody generalne do końca XVI wieku potwierdziły tylko ciągle trwające problemy i kodyfikowały w zasadzie ustawy dotyczące organizacji kościelnej, poprzednio już wydawane przez synody¹¹.

Na krakowskim synodzie generalnym we wrześniu 1573 potwierdzono konstytucję o seniorach dystryktowych i ich obowiązkach, powinnościach seniorów świeckich, synodach dystryktowych i zakresie ich władzy, ministrach, poddanych o wychowaniu dzieci. Na synodzie generalnym w Piotrkowie 1- 3 czerwca 1578 roku uchwalono konstytucję o przyjmowaniu kaznodziejów zborowych, o dziesięćcinach kościelnych i jednej szkole generalnej, w Wodzisławiu

7 S. Tworek, Starania o ujednoczenie obrządku kalwińskiego w Polsce XVII wieku, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XVI, 1971, s. 45.

8 Tamże, s. 65.

9 S. Tworek, Z zagadnień organizacji zborów..., s. 65.

10 Tamże, s. 66.

11 Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. III, s. 66.

1583 roku o zwoływaniu synodów, wychowaniu dzieci. W Toruniu 21- 27 sierpnia 1595 roku mówiono o wychowaniu dzieci, karach na rodziców trzymających swych synów w szkołach adwersarskich, o szkołach i kolektach jako sposobie ich utrzymani¹².

Ten synod zamykał okres organizacyjny całego reformowanego kościoła polskiego. Wybiegając daleko naprzód, stwierdzam, iż w ciągu całego wieku XVII nie doszedł do skutku ani jeden synod generalny. Zaczynając moje rozważania na temat Ministrów ewangelickich i wiernych pragnę zacząć od zajazdu synodalnego w Krakowie z 26 sierpnia 1571 roku. Niestety nie istnieje protokół z tego wydarzenia. Wiadomo tylko że zjazd odbywał się z okazji poświęcenia świeżo wybudowanego zboru przy ulicy św. Jana, zwanego pospolicie „Brogiem”. Dużo więcej wiemy o Synodzie generalnym w Krakowie, który odbył się w dniach od 29 września do 1 października 1573 roku. Wiemy z niego że do Krakowa wspólnie zjechali się ministrowie, superintendentowie konfesji augustiańskiej, wileńskiej i helweckiej, szlachetnie urodzeni i zaci panowie patronowie oraz opiekunowie zborów Bożych¹³.

Wymienia się też posłów z kościoła Wielkopolski i Małopolski, Wielkiego Księstwa Litewskiego, z Ruśi, ze Żmudzi oraz innych państw. Dyskutowano o porządku i dyscyplinie. Z dokumentu powstałego dowiadujemy się że ministrowie braci czeskich z bracią augustiańska mają żyć w pokoju po wszystkie czasy. Gdy minister trafi z innego zboru, takowemu porządkiem przysługuje ministerium, jakie tam jest w zwyczaju. Panowie patronowie, którzy mają swojego ministra nie mogą w sprawach ministerii bez przyzwolenia i wiadomości swego ministra używać. Żadna strona nie ma praw przyjmować zbiegłego ministra. Ministrowie w swym zborze nie mają namawiać drugiej strony patronów albo ministrów ku odmienieniu rzeczy kościelnych, mają im radzić, żeby to czynili za rada swych seniorów¹⁴. Wszyscy seniorowie mają radzić o sprawach społecznych i z tego powodu powinni się zjeżdżać raz albo dwa w roku. Ministrowie powinni przestrzegać aby na kazaniach przypominali swoich słuchaczy ze Słowo Boże zakazuje, bałwochwalstwa, mężobójstwa, łakomstwa, lichwy, pijaństwa tańców i innych. Zakazywano używania jednego zboru do używania innego któregokolwiek zboru bez świadectwa tego pasterza. Powstały dokument został podzielony na artykuły.

Pierwszy dotyczy superintendentów¹⁵. Dowiadujemy się niego że w każdym dystrykcie ma być jeden superintendent który będzie uczestniczył w synodzie i godził się na ten urząd. Do jego zadań należy trzymanie ministerium na jednym miejscu, jest obowiązany do wspólnego składania patronów danego dystryktów którzy by się na ministerium ćwiczyli. W dystrykcie powierzonym tam gdzie należy w miasteczkach i we wsiach ministra ma wysłać. Ma powinność wizytować w swym dystrykcie z seniorem. Ma dbać o swoich audytorów i nie czynić uciskać. Na synody powinien jeździć nakładem swego zborowego dystryktu. W swym dystrykcie w czasie naznaczonym za potrzebami pewnymi

12 Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. III, s. 66.

13 S. Tworek, Z zagadnień organizacji zborów..., s. 68.

14 Akta synodów różnowierczych w Polsce..., s. 36.

15 Tamże, s. 68.

szkładał i one sprawował. Skargi między braćmi ma przyjmować i osobiście je rozstrzygać i ugadzać. Urząd jego na superintendenta ma trwać od synodu do następnego zjazdu. Szczegółowo oceniany albo pozostawiony albo odbierany. Artykuł drugi dotyczył seniorów stanu rycerskiego albo świeckiego¹⁶. Antyków trzeci traktował o synodach. Natomiast czwarty nas interesujący o ministrach. Mówił on że żaden z ministrów nie może sam uzurpować sobie ministerium ani posyłać, ale tylko na synodach swoich dystryktować obiera je i posyła sam superintendent. Także też żaden z patronów nie może przyjmować ani wyganiać ministrów. Żadnemu z ministrów nie wolności wypuszczać książy pisanych albo drukowanych nowo pisanych, aż z dozwolenia synodowego.

W Krakowie 7 maja 1576 roku, odbył się kolejny synod generalny¹⁷. Došlo na nim do porozumienia między superintendentami konfesji augustańskiej i braćmi czeskimi, jak się okazało weszło ono w życie dziesięć lat później, niestety nie znamy żadnego egzemplarza tego wydania. Na tym synodzie poznajemy postać Daniela Bilińskiego, który w początkach swej działalności był bliskim współpracownikiem Grzegorza Pawła. W 1563 roku opowiedział się po stronie zboru mniejszego. W 1575 roku wrócił do kalwinizmu. Piotrkowski synod generalny miał miejsce od 1 do 3 czerwca 1578¹⁸. Zjawili się na nim wszyscy superintendenci ewangelicy i duża liczba ministrów, senatorskiego koła oraz stanu rycerskiego ze znacznym orszakiem. Możemy tu wymienić Piotra ze Zborowego, wojewoda krakowski, Jakub Niemojewski, Paweł Gilowski, którzy zostali obrani superintendentami.

Na synodzie spisano dyscyplinę kościelną. Ustalono taką samą ceremonie kościelną sprawowaną w całej Koronie we wszystkich ewangelickich kościołach. Wieczerza Pańska sprawowana była na klęcząc lub stojąc. Chorym służyło pomocą. A żaden minister nie zaniedbywał swoich słuchaczy. Postanowiono nie dopuszczać żadnego ministra który byłby od superintendentów przez patronów. Dziesięciny i wszelkie dobra kościołowi należące mają patronowie ministrom i kościelnym potrzebom wiernie przywrócić. W dniach 24- 26 września 1581 roku zebrał się synod dystryktowy. Z akt wiemy że zebrał się na nim dystrykty lubelski, chełmski, bełski¹⁹.

Wśród zebranych możemy wymienić Jana Bzickiego z Gałęziowa, Tomasza Gorzkowskiego, Adama Gorajskiego z Goraja, Jana Sarnickiego, Jana Luciusa ministra z Lipia. Cały synod odbywał się pod przewodnictwem superintendenta Franciszka Jezierskiego. Dnia 25 września wysunięto propozycje odwołania z urzędu superintendenta Jirzy Ponatanusa, który pełnił swoją funkcję już 12 lat i zdaniem zebranych był już za stary. Następnego dnia wybrano Jakuba Bitnusa ministra z Lewartowa. W synodzie dystryktowym w Turobinie z 13 lipca 1582 roku brało udział wielu ministrów ale i też słuchaczy. Socolwius, senior dystryktu Sandomierskiego Franciszek superintendent, Jakub kolega jego, Jakub Opoliencis, Grzegorz z Rybitw, Bartłomiej z Łuszczów, Stanisław z Zółkiew, Stefan z Przemysów, Lucius, Gabriel z Krynic, Albert z Drżągów. Mini-

16 Tamże, s. 71.

17 Tamże, s. 78.

18 Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. III, s. 90.

19 Tamże, s. 100.

strów: Stanisław Szydłowita, Andrzej Omieciński z Chłaniów, Tomasz Sitaniec, Jan Stężyca. Z słuchaczy Adam Gorajski, Jan Sarnicki, Stanisław Sarnicki, Jan Bzicki, Łukasz Gołębiowski, Jan Kaczkowski, Asmiński, Milczowski, Matczyński, Miekicki młody, Jan Zaporski. Początkowo superintendent czytał wizytacje wszystkich zborów, oraz list od pana Miekickiego²⁰.

Następnego dnia wysłano ministrów na miejsca gdzie było to potrzebne. Grzegorz Camocius trafił do Baranowa pod Lublinem. Stanisława Szydłowate do Lipia. Jana Stężyca do Sitańca. Po synodzie do księcia Pruskiego trafił Jan Łoś, a także superintendent odwiedził do Kamionki Tomasza Gorzkowskiego. W synodzie dystryktowym z 8 lutego 1583 roku, brało udział: Franciszek senior, Stanisław z Lipia, Andrzej Omieciński, Gabriel z Krynic minister, Jan Sarnicki i Adam Gorajski. Na tym synodzie nie doszło do wymian ministrów, poczekano na kolejne spotkanie gdy zjedzie się więcej panów.

Kolejny synod generalny odbył się we Wodzisławiu w dniach od 19 do 20 czerwca 1583 roku. Brało w nim udział wielu panów, superintendentów jak Paweł Gilowius, Jakub Sylwius, Jan Laurents, Ostroróg, Jan Rokita, Sokołowski, Łęcki, Jan Kostecki minister Olkuski Grzegorz Żarnovius z Wodzisławia, Jan z Pińczowa, Stanisław Czechowski Czchowski Kij. Rektorem synodu obrany został Stanisław Karniński, pasterzem Symeona Teofila Tarnowskiego²¹.

Należy też wymienić Stanisława Szafranca z Pieskowej Skały. Na początku mówiono o ucisku jaki w pewnych miejscach doświadczają od katolików, katolików zwłaszcza braci zboru warszawskiego. Następnego dnia doszło do potwierdzania konsusu między barciami konfesji czeskiej i augustiańskiej oraz helweckiej. W Turobinie doszło do kolejnego synodu dystryktowego. Do Turobina zjechali się ministrowie: Francius, Petrus Krywioencis, Jakub Opoliensis, Grzegorz Pontanus, Stanisław Żółkiewicis, Gabriel z Krynic, Stanisław z Lipia, Andrzej Omieciński, Gorajski, Jan Sarnicki²². W synodzie dystryktowym w Krylowie który odbył się 4 października 1585 roku brało udział ministrowie Albertus z Krakowca, Piotr z Kryłowa, Stanisław z Strzamielca, Jan Łoś z Beresteczka, Romika z Beresteczka, Balcer z Waręża, Grzegorz z Lunowa, Jan z Rzeplina, Francius z Opola, Francius z Zamościa, Albertus z Łukowa Jędrzej z Maciejowa, Iwan z Kryłowa, Skarek, minister ruski. Panowie Jan Ostroróg, Makosiej, Adam Gorajski, Jan Sarnicki, Tryliński, Walenty Komorowski²³. W Turobinie na synodzie dystryktowym 13 lipca 1586 roku ogłoszono sytuację w zborach po wizytacji. W Nieszewej wszystko było dobrze ze strony ministrów i audytorów. Nie zebrano natomiast zboru z Opolu i Drążgowie. W 1589 roku zebrał się synod prowincjonalny. Wzięło w nim udział wielu ministrów wśród nich Paweł Giowski, senior dystryktu krakowskiego, Jakub z Oleśnicy, minister i senior dystryktu sędomirskiego, Jakub z Rakowa, Jan minister z Szczekocin, Jan Czepliński, minister z Mstyczkowa, Wawrzyniec minister z Secemina, Jan, minister z Kazimierzy, Jan Boborski, minister wódzisławski, Maciej, minister. W latach od 1590 do 1595 roku odbyły się synody w Wodzisławiu 1590, Lubli-

20 J. Maciuszko, Mikołaj Rej- zapomniany teolog ewangelicki z XVI w, Warszawa 2002, s. 250.

21 . Akta synodów różnowierczych w Polsce, ..., s. 130.

22 Tamże, s. 210.

23 Tamże, s. 231.

nie 19 lipca 1594, Seceminie (5-6 maja 1595), Okuszy (14-16 lipiec 1595), oraz Toruniu (21- 26 sierpnia 1595)²⁴.

O synodzie w Wodzisławiu nie wiemy za dużo. W Lublinie natomiast zjechali się panowie i ministrowie aby pomówić o obyczajach w zborach oraz o stosunkach między ministrami. Powstał dokument zawierający czternaście punktów mówiący o obyczajach i relacjach. Niestety nie zachowała się lista uczestników tego synodu. W Seceminie natomiast doszło do synodu dystryktu chęcińskiego. W wyniku tego synodu do Gorlic miał zostać wysłany Pawłowski z Franciszkiem Stankarem²⁵. Zezwolono do wizytacji w Piekarach, Franciszek, minister łukowski, wysłany został do Chmielnika i tam miał zamieszkać, Jędrzeja posłano do Łukowej jako ministra.

Na synodzie w Lublinie byli obecni Franciszek Jezerski, Cherestof, minister lubelski, Andrzej Rzeczycki, podkomorzy lubelski, jego minister Jan Cluencius, Chrystof Rej, stolnik lubelski, Mikołaj Ostroróg, Adam Gorajski. Dyskutowano nad obrzędami w zborach, oraz o ministerium i szkołach w Turobinach, Lewartowie²⁶. W Okszy omawiano przyszły synod generalny. Mianowano ministrów którzy mieli reprezentować dystrykt chęciński. W latach od 1595 do 1600 roku, odbyły się kolejne synody w Kryłowie (4październik 1595), Lublinie (17 czerwca 1596), Okszy (19- 21 lipca), Chmielnik (17 wrzesień 1596), Biełżycach (15 październik 1596), Włoszczowa (7- 8 luty 1597), Seceminie (3- 4 maja 1597), Wodzisław (21 wrzesień 1597), Włoszczowa (6 luty 1598), Seceminie (9 maja 1598), Oksza (18 sierpień 1598), Lublin (1598), Ożarów (21 września 1598), Secemin (9 maja 1599), Lublin (12 czerwiec 1599), Oksza (19 sierpień 1599). Na synod w Kryłowie zjechali się ministrowie z dystryktów lubelskiego, chełmińskiego, bełskiego, wołyńskiego.

Wśród nich możemy wymienić postacie Franciszka Jezińskiego, superintendenta, Grzegorza Jankowskiego, ministra rzeplińskiego, Krzysztofa Kraśńskiego, kaznodzieje zboru lubelskiego, Stanisława Biernickiego, ministra z Żółkwi, Wojciech Mysłowski, minister zboru kryłowskiego, Stanisława Orłowskiego, ministra zboru łabuńskiego, Wojciecha Mysłowiciusa, ministra zboru pustotwskiego, Baltazara Kawatarskiego, oraz Jana Tarnowskiego²⁷. W synodzie Włoszczowskim udział brali Jan z Secemina, Grzegorz z Włoszczowej, Stankar z Wodzisławia, Franciszek z Chmielnika. Na tym synodzie odczytano list przeciwko Socynowi. W Okszy 19- 21 sierpnia 1596 roku udział brali Marcin Janicius, minister z Zalesia, Franciszek Seceminus, minister z Chmielnika, Marcin Keze z Włoszczowej. Na mocy synodu Jan Cutenus z Secemin, wysłano do Wodzisławia, a na jego miejsce dano Studnickiego, Franciszka Stankara do Omszej, Sokoła naznaczono do Kosowa.

Na synodzie w Lublinie znaleźli się Franciszek senior, Chrystof, Grzegorz Konsenjora, Wojciech Mysłowski, Wojciech z Bończej. W Bełżycach zaczął się od czytania listu od braci z Przemyska. W wyniku synodu Grzegorza z Opoła posłano do Kocka, w miejsce Krystofa naznaczono dwie osoby Grzegorza i

24 . W. Krasieński, Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce t.I, Warszawa 1903, s. 148.

25 Tamże, s. 274.

26 Tamże, s. 297.

27 Tamże, s. 304.

Piotra ministra oleksowskiego, Wojciecha z Lewartowa posłano do Pomorzan, Łódzianskiego do Radzięcina. Można jeszcze wymienić obecnych na synodzie, Franciszka Jezerciusa, Grzegorza, Krystofa, ministra lubelskiego, Jana Cluceniusa, ministra rzeczywistego, Reja, stolnika lubelskiego, Słupecki, Spinka, Pszonka Jakuba²⁸.

Kolejny synod w Włoszczowej 7- 8 lutego 1597. Głównym celebrantem synodu został Walerian Kołek. Synod głównie zajmował się posyłaniem ministrów i odsyłaniem na miejsca przeznaczenia. W Seceminie 3- 4 maja 1597 roku odbył się następny synod. Dyrektorem synody został Jan Tyniecki. Ministrowie upominali patronów że nie bywają na synodach. Na zgromadzeniu w Wodzisławiu naznaczono do wizytacji ministrów. Iwana wysłano do Aleksandrowic, Jana Cutenusa wyznaczono do Rakowa na ministerum. W Seceminie 9 maja 1598 roku rozpisano i rozdzielono zbory, które wizytowane być mają były to Secemin, Włoszczowa, Krasocin, Oksza, Nagłowice, Rakoszyn, Kosów, Zalesie, Szczekociny, Potok, Podlesie, Bogdanów, Miedze, Odrzywów, Parzymiechy, Działoszyn, Trębaczów, Łukowa, Chmielnik, Sędziejowice, Góry, Piekary, Wołodziasław, Krzcieciecie, Jodłowka, Gorlice, Mstyczów, Iwanowie, Sułoszowa, Sąspów, Aleksandrowie, Oklusz²⁹. Kolejny synod w Okszy z 18 lipca 1598 roku, dotyczył danin na szkołę generalną.

Zebrani na tym synodzie ministrowie i audytorzy składali daniny Andrzej Szafraniec obiecał corocznie dawać 100 zł, Andrzej Rej z Nagłowic, 100 zł, Jan Płaza 100 zł, Kasper Kempki z kmiecia złotemu, 18 florenów, Walerian Kołek 20zł, Krzysztof Lipieński 6 zł, Stanisław Górski 6 zł, Piotr Grabski 10 florenów, Jan Czniecki 4 zł, Andrzej Rzeszowski 10 zł, Hieronim Rzeszowski 10 zł, Mikołaj Kolek 20 florenów, Marcin Kreza 39 zł, Piotr Gołuchowski 24 zł, Jędrzej Oleśnicki 50 zł, Melchior Pierzchnicki 9 zł, Mikołaj Łukowski 5 zł, Marcin Boksicki 3 zł, Walenty Wierzbicki 2zł, Szymon Koścień 5zł, Jan Skotnicki 15 gr., Gabriel Porębski 15gr, Piotr Biechowski 4 zł, Jan Mościński 4 zł, Stanisław Gołuchowski 6 zł³⁰.

Do Ożarowa zjechali się Krzysztof Krauński, minister z Opolą, Marcin Janicius, Tomasz Gorzowski, Stanisław z Łabuń. W 1599 roku został zwołany synod dystryktowy w Lublinie. Zjawili się na nim Zbąski, Adam Gorajski, Tomasz Gorzkiewski, Jan z Oleksowa, Jan z Rzeczyca, Stanisław Petricius, Stanisław Czarnota, Samuel Słupski³¹. W 1600 roku odbył się synod generalny w Opolu. Pierwszego dnia mówiono o dyscyplinie, drugiego cały dzień były nabożeństwa, trzeciego mówiono o rządzie kościoła Bożego.

Na synodzie pojawili się Adam Gorajski, Jan Gorajski, Chrzastkowski, Jan Kaszowski, Paweł Orębski, Stanisław Petricius. Synod dystryktowy we Włoszczowej odbył się 4 lutego 1600 roku. Po naukach i modlitwach przewodniczącym obrano Stanisława Górskiego, Jędrzeja Sudruviciusa obrano na próbę na starostę lelowskiego, Andrzejowi Rejowi powierzyli rekognicję. Od 1600 do 1605 synody odbyły się w Chmielniku (21 września 1600), Ożarowie(29 IX- 1 X

28 Tamże, s. 340.

29 Tamże, s. 370.

30 Tamże, s. 412

31 Tamże, s. 436.

1600), Włoszczowej (3 lutego 1601), Lublinie (23 czerwiec 1601), Okszy (20 sierpnia 1601), Łańcutcie (28 września 1603, Lublinie (8 czerwca 1602), Okszy (16 sierpnia 1604), Seceminie (5 maja 1605) były to ważniejsze synody tego okresu³².

Głównymi powodami ich zwoływania były problemy we wspólnocie wiernych. Ministrowie na nich zabrani byli wysłani do miejsc gdzie są największe problemy z wiernymi. Zebrani na synodach zazwyczaj spędzali dużo czasu na modlitwach³³. Najczęściej pojawiające się nazwiska ministrów tego okresu to Kempski, Tyniecki, Górski, Franciszek, Bartłomiej z Gór, Jan Cutenus, Jakub z Oleśnicy, Jan Chocimski, Grzegorz Jankowski, Krzysztof Krasieński, Krzysztof Morawicki, Krzysztof Morawicki, Hieronim Czyżowski, Ossoliński, Krzysztof Malicki, Paweł Popkowic, Samuel Janocius, Franciszek z Iwanisk, Samuel Pabijanowski, Andrzej Męciński, Jan Drohojewski, Jan Medziński, Prokop Ossoliński, Stanisław Kukliński, Abram Białobrzeski, Jan Czarniecki, Jan Komornicki, Andrzej Rzeszowski, Franciszek Stankar, Jędrzej z Łukowej, Jan Oliniusz, Piotr Gołuchowski, Grzegorz z Żarnowca, Stanisław Strasz, Paweł Kula. Synody od 1606 do 1610 odbyły się w Seceminie (7 maja 1606), Biełżycach (1 sierpnia 1606), Okszy (14 sierpnia 1606), Wodzisławiu (28 września 1607), Lublinie (8 sierpnia 1608), Biełżycach (11 stycznia 1609), Włoszczowej (6 lutego 1609), Seceminie (9 maja 1609), Seceminie (7 maja 1610), Lublinie (19- 25 czerwca 1610). Dotykały one podobnych problemów jak z lat poprzednich. W Biełżycach dyskutowano o obyczajach ministrów, następnie odczytano pismo od Mikołaja Ostroga w którym prosi o ministra do zboru kryłowskiego. Na tym samym synodzie odczytano list od Stanisława Ożarówskiego w którym również żądał duchownego. Na synodzie w Wodzisławiu nakazano o wizytacjach szkół i zborów. Odczytano list w którym pisało o nawróceniu na katolicyzm Mikołaja Dasypa.

W następnych latach nic się nie zmieniło każdy synod tradycyjnie otwierany był na modlitwach tak było również na synodzie w Lublinie 11 czerwca 1611 roku. Odprawiono Wieczerze Pańska z wielkim nabożeństwem. Następnego dnia mówiono o zapłacie ministrowi lubelskiemu, która na trzy raty ma dawać stolnik lubelski. Firlaj miał ofiarować 300 zł ministrowi lubelskiemu. Został tradycyjnie odczytany list, tym razem seniora bełskiego pełniącego swoje stanowisko za Jakuba, skierowano Karwickiego na ministra do Bełżec. W latach od 1620 do 1630 synody odbyły się w Lublinie (20 czerwca 1620), Ożarowie (29- 30 sierpnia 1620), Krzcięcicach (18 wrzesień 1620), Ożarowie (28 sierpnia 1621), Okszy (15 lipiec 1622), Ożarowie (26- 27 sierpnia 1622), Górach (17 września 1622), Lublinie (24 czerwca 1623), Baranowie (26- 27 sierpnia 1623), Włoszczowej (27 kwietnia 1624), Okszy (18 sierpnia 1625), Okszy (6 marca 1626), Ożarowie (9- 11 lipca 1627), Kock (22 czerwca 1629)³⁴. W dniu 28 Listopada odbyła się wizytacja dystryktu lubelskiego³⁵. Początkowo superintendent planował odwiedzić Opole, jednak zmienił swe palny z powodu pani lubelskiej. Minister Jan Rostokovius, błędzi bluźniąc konfesją o Bogu w Trójcy jedynym. Wezwany

32 Tamże, s. 460- 475.

33 S. Tworek, Starania o ujednoczenie obrządku kalwińskiego..., s. 65.

34 Tamże, s. 496.

35 Akta synodów różnowierzyczych w Polsce, t. II, s. 254.

przed oblicze pytany o to czy wierzy w „Kreda Apostolskiego i Słowa Bożego oraz Konfesję Sandomierską. Ojca i Syna, i Ducha św”, odpowiedział na to żeby dali mu spokój.

Superintendent poruszony złym zachowaniem Jana Rostkowskiego, miłością chwały Bożej i powinnością urzędu swego zabrał do Opolu ze swym wiernym ministrem Grzegorzem Kamockiem z Rybitw oraz pana Czychrowskiego z Sokołowa, natomiast zakazał rozmów z Rostkowskim aż do jego przyjazdu. Po dotarciu rano w niedzielę superintendent napomniął o wzywaniu Ducha św., o co był proszony przez panią lubelską, następnie była śpiewana pieśń Duchu święty, zawitaj. Oczywiście była odprawiona ewangelia niedzielna którą odprawił Jakub Poznanita. Po obiedzie do zboru zeszli się Franciscus superintendent, Gregorius Camocius, Jakub Poznanita minister, Adam Gorajski, concesior Czychrowski, Zbigniew Słupecki, Piotr Wronowski, Komornicki, Kosowski, Łukasz pisarz, sługi pani lubelskiej, Ossolińskiej.

Na początku czytano skrypt Janów, który ich zdaniem był bardzo wpatrzony³⁶. Po odczytaniu pani lubelska podniosła głos, w który okazywała swe lęki przed kara Boga na te bluźnierstwa. Na te słowa odpowiedziano jej że Bóg ich obroni ponieważ oni karzą ten występki. Po wysłuchaniu nakazali Janowi przez noc przemyśleć swoje zachowanie i danie odpowiedzi jutro rano, ponieważ mają go za swego brata i chcą by wiernie został z nimi w wierze. Jednak jeśli nie zmieni poglądu uczynią z nim tak jak nakazuje Pan Bóg i jako ich urzędowi przystoi. Następnie pochwaliwszy Pana Boga, rozeszli się. W poniedziałek rano Gregorius pytał Jana o pogląd i prosił by nie bluźnił. Odpowiedział że trwa przy prawdzie Bożej, przy tej która wczoraj wyznawał i że nie odstąpi. Na to superintendent rzekł że muszą iść z nim do zboru i postąpić tak jak potrzeba. Pani lubelska rozpoczęła czytać skargę przeciw Janowi. Że źle ją uczył i poddanych, po przybyciu z synodu sandomierskiego nic w zborze nie przybyło, a nawet niektórzy wyznawcy odeszli. Wspomnił też o jego nie przykładowym życiu, o jego pijaństwie, tańcach w domu, żony jego z ludźmi źle mieszkanie i inne przykłady. Wypomniała mu też iż opisuje i osławia, żeby dziesięciny jego pobrała, szpital złupiła³⁷. I ukazał iż nieboszczyk małżonek jej pan lubelski uczynił z nim ugodę o rolę i dziesięciny i postąpił mu za to pieniędzy pewną sumę, także i zboża. Skarżyła go również o to że nigdy nie czynił modlitwy za syna pana Zbigniewa, aby go pan Bóg z niemocy wielkiej, którą we Włoszech cierpiał, wybawić. Zaczęto się modlić o niego by go nawrócił. On sam zaczął przepraszać z to co uczynił.

Pierwsza wybaczyła pani lubelska. Po oddaniu Jana pod opiekę Boga rozeszli się. O jego losach miał zdecydować synod który miał się rychło odbyć. Po wydaniu procesu we dwie niedziele superintendent Franciszek na wizytację przyjechał do Rybitw. Gdzie minister Gregorius zebrał kilkadziesiąt ludzi, mężów i niewiast. Po pieśniach uczynił superintendent kazania, o miłości Boga, bliźniego³⁸. Po kazaniach senior zapoznał się o nauce ministra, czy jest zgodna z słowem Bożym, Kredem apostolskim o jednym Bogu, Synu i Duchu św. Pytał

³⁶ Tamże, s.168.

³⁷ Tamże, s. 169.

³⁸ S. Tworek, Z zagadnień organizacji zborów kalwińskich..., s. 64.

się też o życie ministra. Na koniec oddał chwałę Panu Bogu a ten zbor i z barciami się pożegnał, pojechał do Ossolińskiego do dworu który nie mógł być w zborze. Po skończeniu wizyty odjechał.

Następnie udał się do Opola, gdzie minister Jakub zebrał ludzi, mieszczan, i ze wsi kilkaset należących do zborów. Wśród nich należy wymienić też panów Zbigniewa Słupeckiego, Chobrzyńskich, Kosowskiego. Superintendent tam zaczął czynić konfesje. Następnie pytał o naukę ministra braci, oraz o jego życie. Wierni ocenili pozytywnie ministra, który ich zdaniem pozytywnie wykonuje swoje obowiązki. Ministra pytał o to czy wierni są godni słuchania. Minister odpowiedział że przez ten krótki czas nie przypatrzył się jeszcze ludziom. Po dziękował Panu bogu odjechał. Kolejna wizytacja miała miejsce z Drążgowie, minister Albert zebrał kilku chłopów i kobiet jako wiernych z panem Kłoczowskim, Wojciechem Sobieskim. Senior na początku zaczął czynić kazania, po ich odprawieniu pytał patrona o naukę ministra. Patron odpowiedział i zapewnił o pobożności i właściwym zachowaniu ministra³⁹.

Zaznaczył jednak że jego żona jest pijąca która wynosi jedzenie. Superintendent napomniiał ministra i jego żonę, aby byli stateczni. Żona jego została oddana panu Kłoczowskiemu, aby miał nad nią władze i karał jako magistratus. Minister natomiast został zachowany do synodu. Pochwaliwszy Pana Boga odjechał. Następna wizytacja odbyła się w Łuszczowie i Kijankach. Tamtejszy minister zebrał tam z partonem duża liczbę wiernych. Wśród nich możemy wymienić Piotra Czarnego z córkami, Józefa Ożarowskiego, Pawła Bystryjowskiego, Tynieckiego, Milejewskiego, Żółkiweskiego, Puchalskiego. Za prośbą Czernego superintendent uczynił kazanie. Po odprawieniu kazania ujawnił przyczynę przyjazdu. Na początku jak zawsze pytał o naukę ministra. O jego życie, tym razem wierni nie mieli złego zdania na jego temat. Żółkiew to miejsce kolejnej wizytacji, gdzie minister Stanislaus zgromadził mężów jak i szlachetnie urodzonych jak pana Radwana, Pawła Żółkiewskiego, Stanisława Sobieskiego. Kazania uczynił tam Jakub Krasnostawita. Po kazaniach okazał się cel przybycia. Pytano prostaków o panów o naukę ministra, następnie czy żyje według nauki Ducha św., pytano się ministra o wdzięczność panu i pilność słuchaczy.

Minister żalił się na pijaństwo wiernych którzy jego zdaniem od rana w niedzielę szukają gorzałki. Panowie obiecali to karać i przestrzegać aby z tym zakończyć. Panowie zapytani o ministra bardzo go bronili i nie chcieli jego zmiany. W Chanowie odbyła się kolejna wizytacja, gdzie Andrzej Oleśnicki zgromadził spora rzeszę wiernych z panami Wereszczyńskim, Komorowskim, Wierzbicki. Tam sam katechista czynił kazanie. Po kazaniu superintendent pytał o katechiste, czy uczy o Bogu wedle Kreda apostolskiego. Następnie czy wedle nauki Pawła uczy, czy nie jest pyszny ani gniewny, ale czujny w swym urzędzie. Wierni zgonie odpowiedzieli że widzą w nim dobro. Ministra pytał o pilność słowa Bożego, odpowiedział że pilni i poddani łasce Bożej. Minister został napomniany o zachowanie dla swych panów. W Lipie minister Losius zgromadził tylko jednego chłopą i czterech panów, Jana Sarnickiego, Kaczkowskiego, Gołębiowski, Piczkowski. Tu kazania czynił superintendent. Po kazaniach wypytał wiernych o

39 Akta synodów różnowierzyczych w Polsce, t. II, s. 170.

ministra. Dowiedział się o zaopatrzeniu ministra przez pana.

W Sitancu minister Tomasz Gorzkowski zebrał kilkadziesiąt wiernych, a także panów do zborów należących: Mikołaja Udryckiego, Jakuba Sitarskiego, Stanisława Ścibora, Marka Ścibora, Jędrzeja Komorowskiego, Stapkowskiego, Stanisława Pińczkowskiego⁴⁰. Kazania uczynione zostały przez samego ministra Gorzkowskiego, któremu po skończeniu przedstawił przyczynę wizytacji. Wiernych wypytał o naukę ministra, czy zgadza się z Kredem Apostolskim, Słowem Bożym. Wierni odpowiadali że minister jest pobożny, w domu i zborze się modli, dba o żebraków. Minister uprzedził że u pana Komorowskiego ma 300 zł.. Superintendent zapytał o wdzięczność słuchaczy, minister był zadowolony z wiernych, żywność obiecana jest mu na czas oddawana. W Łabunie, wizytacja nie wyszła pozytywnie, ponieważ superintendent nie zastał nikogo ani ministra ani słuchaczy. Był to wielka niespodzianka bo po Jerzym Pontanusie spodziewano się wzorcowego powadzenia zboru i wiernych. Minister napisał list w którym pisał że wizytacja nie jest wedle Boga.

W Krynicy zastano samego ministra Gabriela, który ich wdzięcznie w swym domu przyjął i do dwóch zborów poprowadził, i zabrał proces na synod. W Rzeplinie minister Jan zgromadził sporą liczbę wiernych oraz szlachty. Wśród nich był pan Lipski, Niszczycki, Makosiej, Wacław Zawadzki, Adrian Marcinkowski⁴¹. Tam superintendent uczynił kazanie, po której ukazał cel swej wizytacji, jak im Bóg błogosławi. Zaczął od wypytania patrona i audytorów o naukę ministra. Wierni zgodnie odpowiedzieli że za pomocą Boża uczy zgodnie. Ministra pytał o pilność wiernych. Stefan minister z Przemysłowa, zgromadził kilkadziesiąt wiernych. Po uczynieniu kazania superintendent przedstawił cel swojej wizytacji. Na początku pytał o naukę ministra wiernych. Superintendent pytał też o wiernych.

Minister był zadowolony z audytorów, którzy jego zdaniem świecą przykładem dla innych. Następnie pytany o opatrzenie, minister odpowiedział że ma co jeść, choć wody pić może i szukać chwały Bożej, bo mu jest miłsza niż chleb. Po tym wszystkim poszli do domu ministra i jego małżonki. Po obiedzie do zboru wszyscy poszli po chwałę Bogu. Następnie wizytowano w Krylowie, gdzie zostali z radością przyjęci przez panią Międzyrzeczką. Nazajutrz superintendent słowo Boże powiedział, wśród wiernych byli panowie: Zawodziło, Makosiej. Turbinow to miejsce kolejnej wizytacji, ponieważ prosił go o to minister Ieronymus, odjeżdżając do Wielkopolski. Prosił o wizytację wszystkich zborów. Jednak nie doszło tam do pełnych odwiedzin ponieważ superintendent spędził czas w domu pana Lipskiego. W dniach 25- 26 września 1616 roku doszło do wizytacji w Aleksandrowicach⁴². Odbyła się on pod czas słabego zdrowia seniora dystryktu checińskiego i odjechania na synod prowincjonalny do Bełzyc. Była to wizytacja z rozkazu synodu krzcięckiego dystryktowego przez Petrycego i Sznajewicza, do których z synodu przyłączył się Stanisław Krupka, a z dystryktu zatorskiego Bartłomiej Falconius i Józef Garlicki. Przedstawiciele dystryktu zatorskiego dojechali już w sobotę 24 września. W niedzielę 25 na-

40 Tamże, s. 172.

41 Tamże, s. 173.

42 Tamże, s. 378.

боже́нство одпра́вил Андре́ж Сзна́jewic, чита́ю́ч list do Efezów z rozdz 4. Po nabożénstwie stańeły sprawy doczesne jak aby przy ministrze zborowym liczba była czyniona, iż zaniedbywana była kongregacja do zboru, ze strony braci Augustańskiéj czynione są artykuły przez synody okszeńskie i zatorskie. Ma nastąpić zjednoczenie różnych nacji, tak aby była jedna skrzynia i pieczęć. Nakazano aby zaraz po św. Michale 29 września, wszystkie sumy były wspólne, sumy te mają być nikomu do użytku nie dawane⁴³. Safarze tych sum mają je pożyczać ale pewnym urzędnikom. Obrano starszych wizytatorów: Daniela Golorna, Wojciecha Kina, Jana Barbiera, Bartosa Grodzkiego, Antoniego Delensa, Andrysa Conarada. Wybrano ze skrzynia ma być na ten rok u Andrysa Konrada, natomiast szafarzami zostali Melchior Ruricht i Kiliarn Schmit.

Bibliografia

Źródła drukowane :

Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. II (1560- 1579), oprac. M. Sippayłło, Warszawa 1972.

Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. III (1571- 1632), oprac. M. Sippayłło, Warszawa 1983.

Opracowania:

Barycz H., U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 1: 1956.

Kowalska H., Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556- 1560, Warszawa 1999.

Kraśiński W., Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce t.I-II, Warszawa 1903-1905.

Maciuszko J., Mikołaj Rej- zapomniany teolog ewangelicki z XVI w, Warszawa 2002.

Tworek S., Starania o ujednoczenie obrządku kalwińskiego w Polsce XVII wieku, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, XVI, 1971.

Tworek S., Z zagadnień organizacji zborów kalwińskich w Małopolsce w XVI i XVII w., „Rocznik Lubelski”, VIII, 1965.

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДО КАНАДИ: МИНУЛЕ Й СЬОГОДЕННЯ

Світлик Мирослава Дмитрівна,

*гостьова вчена кафедри германських та слов'янських студій
Манітобського університету, Вінніпег, Канада
myroslava.svitlyk@umanitoba.ca*

Міграція є одним із сучасних трендів і тісно пов'язана з глобалізацією, яка, зокрема, виступає її каталізатором. Нерівномірний розподіл ресурсів та населення, стихійні лиха, а також військові конфлікти та війни є одними з основних причин міграційних процесів, коли у пошуках кращого та безпечного життя люди змінюють місце чи країну проживання.

43 Там же, s. 379.

Міграція – це завжди виклик для людини, яка покидає своє облаштоване життя, рідних та друзів, а часто – й сферу діяльності, і починає життя буквально з початків із мінімальними соціальними зв'язками або навіть зовсім без них. При цьому міграція впливає як на країну, з якої виїжджають (адже вона втрачає найцінніше – людський ресурс), так і на країну, що приймає, бо перед нею стоїть завдання інтегрувати новоприбулих у суспільство.

За понад 150-літню історію еміграції українці селилися в країнах на різних континентах. Кожна хвиля міграції мала свої економічні чи суспільно-політичні причини, утім останній масовий виїзд українців закордон зумовлений повномасштабною війною росії проти України. Біженці з України, а це переважно жінки з дітьми, знайшли притулок не лише в країнах Європи, але і в заокеанських США, Австралії, а також Канаді – країні, яка має одну з найбільших українських діаспор.

Станом на 31 грудня 2023 року у світі було зареєстровано понад 6,3 мільйона біженців із України. Із них 5,94 мільйона, або приблизно 94%, проживали в Європі [6]. За даними Центру економічної стратегії, станом на січень 2024 року найбільша частка українських біженців у Європі перебуває в Німеччині (30%) та Польщі (22%). Поза країнами Європи найбільшу кількість українців із початку повномасштабного вторгнення прийняли США (280 тис. осіб), Велика Британія (253,2 тис.) і Канада (210,2 тис.) [1].

Виокремлюють кілька хвиль еміграції українців до Канади, однак серед науковців нема одностайності щодо їх кількості. Найбільш поширеним є такий поділ: I-ша хвиля – від 1891 р. до 1914 р.; II-га – період між двома світовими війнами (1919–1939), III-я – 1946–1961 рр., IV-та – після проголошення незалежності України. Однак деякі науковці вважають, що під час 4-ої хвилі до Канади прибули українці з Польщі, Югославії та інших країн Центральної Європи (70–80-ті роки XX століття), а ті, хто емігрував після проголошення незалежності України, – належать уже до 5-ої та наступних хвиль [7, с. 113]. Додамо, що нема одностайності й щодо часових меж кожної з хвиль, відповідно, різняться й цифри щодо кількості українців, що прибули до Канади під час кожної з них.

Уважається, що першими емігрантами до Канади були Василь Єлиняк та Іван Пилипів із села Небилів (Галичина), які 7 вересня 1891 р. прибули до Монреалу пароплавом «Орегон» і далі потягом вирушили до Вінніпегу. У період із 1891 р. до 1914 р. до Канади за різними даними прибуло від 150 до 170 тисяч українців. Якщо говорити про іммігрантів першої хвилі (яка до недавніх пір уважалася найбільшою), то це були переважно вихідці із Західної України, які приїхали сюди з метою отримання землі, тому селилися в степових провінціях – Манітобі, Саскачевані та Альберті. Представників цієї хвилі часто називають «піонерами», «поселенцями-першопрохідцями». Вони обробляли цілинні землі й робили їх придатними до ведення сільського господарства.

Під час другої хвилі еміграції, яка припадає на період між двома світовими війнами, – до Канади прибуло приблизно 68–70 тисяч українців (та-

кож переважно із Заходу України). Переселенці другої хвилі ступали слідами першопрохідців: оселялися переважно у преріях, у сільських регіонах західної Канади, але також у містечках і містах по всій країні [2, с. 137], а працювали не лише в сільському господарстві, а і в промисловості та видобутку корисних копалин [7, с. 113].

Із 1947 по 1961 рік (третя хвиля еміграції) до Канади прибуло близько 37 тисяч українців, які після закінчення Другої світової війни опинилися в таборах Німеччини, Австрії та Італії [2, с. 137]. Цього разу серед прибульців, які вперше представляли всю територію сучасної України, були науковці та митці, а також робітники та фермери. Попри те, що третя група іммігрантів була меншою за попередні, однак вона зробила значний внесок у розквіт українських громад у Канаді, зокрема через розбудову й розвиток організацій, відкриття слов'янських студій в університетах, заснування нових журналів та газет [5, с. 7]. Після цього потік мігрантів майже припинився, лиш у 1970-х і 1980-х роках, завдяки обмеженій імміграції з Польщі та Радянського Союзу, до Канади приїхало близько 10 тисяч етнічних українців та євреїв [9].

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 році близько 112 тисяч іммігрантів прибули до Канади з України до 2016 року, а ще 14 тисяч – прибули між 2017 і 2021 роками [3]. Ця хвиля іммігрантів, яких ще називають економічними іммігрантами, є найменш дослідженою, оскільки науковці так і не розпочали глибинного соціологічного аналізу чи то самої імміграції після 1991 р., чи то змін, спричинених нею в канадській спільноті з 1991 р. [2, с. 141].

У березні 2022 року через повномасштабне вторгнення росії в Україну Уряд Канади створив спеціальну програму для українців та членів їхніх сімей – Канадсько-український дозвіл на екстрені поїздки (Canada-Ukraine authorization for emergency travel – CUAET), що зумовило нову хвилю емігрантів із України. Її особливостями є те, що після погодження й отримання візи, громадяни України (незалежно від місця їхнього проживання) можуть прибути до Канади і в аеропорту отримати дозвіл на роботу (open work permit) або навчання (study permit) на 3 роки із можливістю продовжити його ще на три роки. Усього було подано 1 189 320 заявок, із яких погоджено – 962 612, але скористалася візою приблизно третина аплікантив. Важливо зазначити, що українці у цій країні не мають статусу біженців, однак їм доступні сервіси, профінансовані Міністерством у справах імміграції, біженців і громадянства Канади, а саме:

- 1) Власники візи мали право отримувати ті самі послуги, що й постійні резиденти Канади.
- 2) В аеропортах великих міст новоприбулих українців зустрічали представники Червоного Хреста чи інших соціальних служб, які надали найнеобхіднішу інформацію.
- 3) Тимчасове безкоштовне проживання в готелі (до 14 ночей) у дев'яти містах і трансфер до готелів.
- 4) Одноразова фінансова допомога – 3 тисячі канадських доларів на

дорослого та 1500 – на кожну дитину до 18 років.

5) Три чартерні літаки з Польщі до Канади.

6) Працевлаштування – роботодавці, що бажали найняти українців, розміщували свої вакансії на веб-сторінці Банку вакансій зі спеціальною позначкою.

7) Портал, де канадські компанії могли залишати пропозиції пріоритетних товарів і сервісів для підтримки переміщених українців, а також організацій, що надають їм допомогу й послуги [8, с. 12].

Завдяки цій програмі 298128 осіб прибуло до Канади у період з 17 березня 2022 року до 1 квітня 2024 року [4]. Міністерство у справах імміграції, біженців і громадянства Канади провело опитування серед власників CUAET-візи, які прибули до країни, й оприлюднило його результати. Нижче подано характеристику цих новоприбулих:

- Громадянство: 98 % є громадянами України.
- Стать: 56 % – жінки.
- Вік: 35 % – у віці від 20 до 34 років, 27% – від 35 до 49 років, 24% – у віці до 20 років і 14% – мають понад 50 років.
- Сімейний статус: 47% – одружені/заміжні або в цивільному шлюбі.
- Освіта: 91% має вищу освіту [8, с. 17].
- Працевлаштування: 71% опитаних повідомили, що працевлаштовані, і з них 59% зазначили, що вони працюють у тому ж секторі, що й до приїзду в Канаду, найчастіше у сфері продажів та послуг (26%), а також на будівництві і в транспортній галузі (23%) [8, с. 31].

Особливу увагу слід звернути на причини, чому українці обрали Канаду: 68% опитаних указали, що з часом хотіли б стати її постійними резидентами, 51% – тому, що вважають Канаду безпечною країною, 36% – через позитивне ставлення до мігрантів [8, с. 34].

Отже, як свідчить опитування, майже всі, хто взяв у ньому участь, працездатного віку (80% у віці від 18 до 44 років), мають вищу освіту (91%) та працевлаштовані (71%). Важливо, що наявність канадського досвіду роботи, відповідний вік, освіта та знання державних мов дозволяє новоприбулим українцям подаватися через діючі імміграційні програми на отримання статусу постійного резидента Канади. Звісно, що не всі ті, хто прибув до Країни кленового листка у рамках програми CUAET, залишаться тут – де-хто повернеться в Україну або переїде до Європи чи США, тому робити висновки про цю хвилю еміграції до Канади можна буде лише за кілька років. Зокрема – після перепису населення, який тут проводиться кожні 5 років і наступний запланований на травень 2026 р.

Список використаної літератури:

1. Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. Третя хвиля дослідження. Режим доступу: https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/
2. Ханенко-Фрізен Н., Зацевич В. Іміграція до Канади з незалежної України (1991–2021): історичний контекст і соціологічний портрет. *Україна модерна*. Число 32–33. 2024. С. 135–153. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/uam.2022.31.1853>

3. A sociodemographic profile of Ukrainian-Canadians. Режим доступу: <https://www150.statcan.gc.ca/n1/pub/36-28-0001/2022004/article/00003-eng.htm>
4. Canada-Ukraine authorization for emergency travel: Key figures. Режим доступу: <https://www.canada.ca/en/immigration-refugees-citizenship/services/immigrate-canada/ukraine-measures/key-figures.html>
5. Darcovich W. Ukrainians in Canada. The Struggle To Retain Their Identity. Ottawa, 1967. 38 s.
6. Estimated number of refugees from Ukraine recorded in Europe and worldwide since February 2022 as of December 31, 2023. Режим доступу: <https://www.statista.com/statistics/1413699/ukrainian-refugees-worldwide/>
7. Nedashkivska, A. Identity in Interaction: Language Practices and Attitudes of the Newest Ukrainian Diaspora in Canada. *East/West Journal of Ukrainian Studies*. Volume 5, N. 2. 2018. P. 111–147. DOI:10.21226/ewjus421
8. Rapid Evaluation of the Ukraine Response. November, 2023. 38 s.
9. Swyrypa, F. "Ukrainian Canadians," *The Canadian Encyclopedia*, 2012, <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/article/ukrainian-canadians>

CJA PROCESU STABILIZOWANIA OBROTU PODATKOWOPRAWNEGO W POLSCE – ANALIZA HISTORYCZNA

Szatkiewicz Adrian

*Uniwersytet Warszawski doktorant
adrian.szatkiewicz@gmail.com*

Wprowadzenie

Stabilizacja temporalna obrotu podatkowoprawnego odgrywa fundamentalną rolę w procesie interdyscyplinarnego rozwoju całego państwa zarówno w ujęciu *stricte* prawnym, jak również pozaprawnym. Konkretyzując sytuacja organu podatkowego oraz przeciętnego obywatela jako podatnika *nolens volens* determinowana jest czasem postrzeganiem wieloaspektowo, co immanentnie wiąże się z rozległym konglomeratem norm daninowych statuujących instytucję przedawnienia, a także metodologią normatywną przyjętą przez ustawodawcę. Powyższe przenika również koherentnie praktykowane usposobienie funkcjonalnoprawne, które *ipso iure* wyznacza rozkład czynników pomiędzy wektorem fiskalnym (funkcją fiskalną instytucji przedawnienia) a wektorem stabilizacyjnym (funkcją stabilizacyjną mechanizmu przedawnienia). To zaś w dalszej kolejności decyduje o globalnej koncepcji wygaszania zadawnionych zaległości podatkowych, a więc temporalnej perspektywie predystynowanej na pobór podatków. Czas w ujęciu prawnym należy bowiem *in abstracto* kwalifikować jako swoisty czynnik determinujący skuteczność egzekucji administracyjnej, jednakże jeden z co najmniej kilku, nie zaś wyłączny o najwyższym stopniu relewancji. Tak więc warto w sposób wnikliwy prześledzić uwarunkowania historyczne procesu ewolucji obrotu podatkowoprawnego, *a natura rei* rozstrzygającego o kondycji społeczno-gospodarczej oraz fiskalnej

jednostek zarówno w skali mikro, jak również średniej i makro (Pałdyna 2012 [1]).

Uwarunkowania historycznoprawne procesu ewolucji obrotu podatkowoprawnego

Pierwsze dwie dekady XXI w., a konkretnie okres od 1998 r. do 2022 r., wiązał się z różnorodnymi decyzjami ustawodawcy rozstrzygającymi o dyrektywnym kierunku ewaluacji szeroko rozumianego prawa finansowego. Odnosi się to przede wszystkim do konstrukcji mechanizmu przedawnienia zaległości podatkowych i wyboru co do wartościowania funkcji fiskalnej oraz funkcji stabilizacyjnej. Realizacja ustawowych zadań przez aparat administracji państwowej za pośrednictwem środków wywodzących się z systemu daninowego stanowi bowiem pryncypialną kwestię dla wieloaspektowej egzystencji kraju (Naeem 2022 [2]). Jednakże pytaniem podstawowym jest, czy stanowi najważniejszy i marginalizujący pozostałe funkcje aspekt przedawnienia radykalnie oddziałujący na sferę prawną i poza prawną polskiego obrotu podatkowego.

Wychodząc od podstaw zaakcentować należy, iż okres lat 20 i 30 XX w., charakteryzował się swoistą prostotą rozwiązań legislacyjnych, co *a natura rei* wiązało się z różnorodnymi uwarunkowaniami społecznymi, gospodarczymi i prawnymi. Tak więc wówczas stopień rozwoju cywilizacyjnego *perse* determinował sposób normalizacji obrotu podatkowego, rozstrzygając o dostępnym zasobie metodologii (techniki) normatywnej. To zaś sprawiło, iż odsetki jako instrument prawny stały się fundamentem harmonizacji temporalnej, wykorzystując rygor potencjalnego obciążenia daninowego do wprowadzenia dyscypliny czasowej oraz pożądanej stabilizacji wymiany fiskalnej. Tym samym, wektor finansowy służył wówczas do należytego ukształtowania równowagi temporalnej, zaś instytucja przedawnienia oczekiwała jeszcze na indywidualną regulację normatywną. W związku z czym zarówno konstrukcja ówczesnego systemu podatkowego, jak i przyjęty model stabilizowania obrotu prawnego narażone były na zupełnie odmienne od obecnych problemy. Niemniej jednak nie niweczy to faktu, iż odmienny stosunek wobec dychotomicznego układu wektorów fiskalnych i stabilizacyjnych stanowi efektywne rozwiązanie systemowe, realizowane za pomocą potencjalnego rygoru finansowego. Zatem pomimo rozbieżnych uwarunkowań multidyscyplinarnych, początkowy okres XX w., *explicite* ukazał, iż obserwowany obecnie prymat fiskalizmu nad prawnym porządkiem temporalnym nie jest jedynym rozwiązaniem. Aspekt *stricte* skarbowy może bowiem stać się swoistym narzędziem do osiągnięcia wymaganego poziomu stabilizacji obrotu podatkowego. Dodatkowo ówczesna niewielka ilość normalizacji prawnych stanowi dla aktualnych zasad legislacyjnych prawa podatkowego (Etel, Popławski 2015, s. 11-20 [3]).

W dalszej kolejności podkreślić należy, że okres lat 50-70 XX w., wiązał się z rozwojem myśli normatywnej stosowanej w polskim prawie daninowy, co *a natura rei* skutkowało nie tylko rozszerzeniem obszaru objętego aktywnością legislacyjną władzy ustawodawczej, lecz także szczególnym unormowaniem procesu wygaszania zaległości podatkowych. Wprowadzenie do obrotu prawnego

mechanizmu przedawnienia stanowiło swoistą odpowiedź na relewantne uwarunkowania interdyscyplinarne, łączące się również z etiologią temporalnego aspektu funkcjonowania systemu fiskalnego. Egzemplifikacją ewolucji badanej gałęzi prawa było ustanowienie dualnego układu pryncypialnych instytucji, tj. obowiązku i zobowiązania podatkowego. W ujęciu wtórnym umożliwiło to bowiem zbudowanie kompleksowego systemu regulacji prawnych, *per se* obejmującego przede wszystkim tryb kreacji zobowiązania podatkowego, proceduralnego zabezpieczenia, a także metodologię wygaszania. Ponadto pozwoliło oprzeć na merytorycznych zagadnieniach prawnych obowiązku i zobowiązania podatkowego konstrukcję przedawnienia zaległości daninowych, stanowiącą *sui generis* rozwiązanie legislacyjne. Wbrew pozorom, abstrahując od podstawowego (ustawowego) okresu przedawnienia (10 lat), przyjęty wówczas model stabilizacji prawnej znajduje zakotwiczenie pomimo istotnych modyfikacji normatywnych na gruncie przepisów *de lege lata*. Równocześnie wiązało się to również z ustanowieniem dychotomicznego układu wstrzymania biegu terminu przedawnienia, co wówczas dotyczyło radykalnego następstwa przerwania oraz zupełnego wyłączenia biegu tegoż terminu (Kolanowski 2014, s. 111-127 [4]).

Tak więc byt prawny analizowanego zagadnienia merytorycznego rozpatrywanego *sensu stricto* rozpoczął się już w latach 50 XX w., a więc w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, co odzwierciedlało względną słuszość wprowadzonych rozwiązań normatywnych. Ich założenia merytoryczne stanowią bowiem fundamenty obecnych uregulowań prawnych. Nie można wzajemnie porównywać obrotu podatkowego występującego w ustroju socjalistycznym oraz demokratycznym. Jednakże brak skutecznych reglamentacji temporalnych powszechnego funkcjonowania systemu fiskalnego, zarówno wówczas, jak i obecnie nosi znamiona deficytu legislacyjnego niweczącego równowagę w rozkładzie proporcji funkcji przedawnienia. To zaś naocznia wady, które w późniejszym okresie, *ergo* przede wszystkim w pierwszych dwóch dekadach XXI w., ewoluowały stając się generatorami węzłowych problemów występujących głównie na linii wektor fiskalny – wektor stabilizacyjny badanej instytucji. Niemniej jednak ówczesny okres stanowiący swoiste preludium dla dalszego, wieloaspektowego rozwoju procesu wygaszania zaległości podatkowych rozpatrywać należy jako pozytywny przełom, zwłaszcza w kontekście uwarunkowań polityczno-społecznych związanych z ideologią socjalizmu (Czapliński 2009, s. 4-9 [5]).

Mając na uwadze aktualne ukształtowanie podstawowego reżimu stabilizowania obrotu podatkowego, mieszczącego się w przedziale 3 lat – 5 lat *prima facie* można odnieść wrażenie, iż przyjęty w latach 50-70 XX w., okres przedawnienia jest zbyt długi, *ergo* rygorystycznie zabezpieczający interesy fiskalne Skarbu Państwa. Niemniej jednak w rozpatrywanym obszarze normatywnym analizy muszą dotyczyć, nie tylko temporalnego zakresu instytucji przedawnienia, ogniskującego wokół ustawowego terminu przedawnienia, lecz w szczególności modelu wygaszania zadawnionych zaległości podatko-

wych. Dynamika obrotu daninowego oraz stopień jego stabilizacji prawnej, postrzeganej *sensu largo*, a więc z uwzględnieniem aspektu dowodowego oraz dyscyplinującego, warunkowana jest bowiem przez konstrukcję przedawnienia, a konkretnie przestrzeń dozwolonego wpływu mechanizmu wstrzymania na proces wygaszania zaległości skarbowych. Pozornie długi okres stabilizowania obrotu podatkowego w latach 50-70 XX w., wiązał się natomiast ze strukturą przedawnienia przewidującą niewielką liczbę ustawowych przesłanek wstrzymania, co *a natura rei* stwarzało wyższy stopień przewidywalności co do sytuacji podatnika (Nieżgódka-Medek, Szubiakowski 2023 [6]).

Historia a terażniejszość w ujęciu podatkowoprawnym – kierunek dalszego rozwoju mechanizmu przedawnienia

Uwzględniając całokształt przedstawionych wywodów, a także rozległą perspektywę historycznych wydarzeń normatywnych i pozanormatywnych warto wysnuć pryncypialne zapytanie stanowiące swoisty asumpt do głębszej refleksji nad stanem daninowych przepisów *de lege lata*. Uściślając, czy skrajnie fiskalne ukierunkowanie metodyki stabilizowania obrotu podatkowoprawnego, z jednej strony gwarantujące nieograniczoną przestrzeń temporalną dla poboru podatków, zaś z drugiej strony destabilizujące porządek prawny, stanowi rozwiązanie adekwatne do wymagań XXI w.? Swoistym papierkiem lakmusowym dla weryfikacji jakości obecnego mechanizmu wygaszania zadawnionych zaległości podatkowych jest oryginalny układ determinantów efektywności poboru podatków, który *explicito* ukazuje radykalną utopię skuteczności fiskalnej procesu deprecjonowania równowagi funkcjonalnej.

Przechodząc *ad rem* intencjonalne dokonanie rozkładu czynników efektywności w sposób gwarantujący zasadniczo nieograniczoną przestrzeń czasową dla wierzyciela podatkowego celem egzekucji zaległości daninowych *a priori* generuje cały szereg negatywnych implikacji. Z kolei potencjalne korzyści zaistniałego zabiegu legislacyjnego tylko *prima facie* wiążą się z pozytywną konwersją kwantyfikacji poziomu dochodów podatkowych, ponieważ zarówno tylko teoretycznie, jak również czysto praktycznie nawet stuletnia perspektywa temporalna nie gwarantuje skuteczności fazy poboru podatków. Co więcej liczne konsekwencje o charakterze pejoratywnym takie jak w szczególności wysoki poziom labilności polskiego prawa podatkowego, czy też radykalnie rozpięte ramy czasowe możliwej weryfikacji podatników oraz rygoru przechowywania przez nich ksiąg i dokumentów *expressis verbis* wskazują karkołomność obecnej metodyki legislacyjnej, która funkcjonuje w Polsce zasadniczo od początku lat 80 XX w. Powyższe znajduje potwierdzenie w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Ogólnego Prawa Podatkowego, która przygotowała projekt Nowej Ordynacji podatkowej, negatywnie oceniony przez Radę Legislacyjną działającą przy Prezesie Rady Ministrów jako organ opiniodawczo-doradczy (Etel, Popławski 2015, s. 11-20 [7]).

Tym samym bez wątpienia nie tylko społeczeństwo, ale także przedstawiciele świata nauki oczekują gruntownych zmian wprowadzających nową jakość do polskiego prawa daninowego zwłaszcza w aspekcie konwersji dotychczasowego, anachronicznego modelu stabilizowania obrotu podatkowego. Otóż zasad-

niczy deficyt stabilności jako rudymenarnego czynnika rozwoju postrzeganego nie jednokierunkowo, lecz multidyscyplinarnie jest obecnie krytyczna, niepodważalna i apodyktycznie bezwzględna dla nierównowagi funkcjonalnej występującej na gruncie konstrukcji przedawnienia. Zatem w kontekście doświadczeń historycznych należy postulować kompleksową konwersję dotychczasowego modelu przedawnienia poprzez ukierunkowanie struktury funkcji na możliwą równowagę, która *a posteriori* jest niezbędna zarówno dla wielowymiarowego rozwoju całego państwa, *ergo* wszystkich jego sfer, jak również ugruntowanej konwencji temporalnej wymiany prawnej. W związku z czym warto poddać umiarkowanej krytyce stan przepisów *de lege lata* i paralelnie oczekiwać od krajowego legislatora merytorycznych aktywności normatywnych usposobionych w sposób dyrektywny na kompleksową reorganizację dotychczasowej koncepcji przedawnienia (Bilsdorfer 2023 [8]).

Analiza historyczna reżimu współczesnego, a więc zasadniczo okresu od początku lat 80 XX w., aż do chwili obecnej, tj. trzeciej dekady XXI w., *expedite* egzemplifikuje negatywną i bezproduktywną postawę ustawodawcy podatkowego, który tylko i wyłącznie markuje zamiar przeprowadzenia gruntowej strukturyzacji prawnej (Niezgódka-Medek, Szubiakowski 2023 [9]). Dodatkowo powyższe wiąże się koherentnie z działalnością kontrolną Najwyższej Izby Kontroli permanentnie wykazującą liczne nieprawidłowości i zalecającą wdrożenie nowych rozwiązań legislacyjnych zwłaszcza na płaszczyźnie normalizacji art. 70 § 8 ustawy z 29 sierpnia 1997 r. Ordynacja podatkowa (Białogłowski, Matarewicz 2014, s. 44-54 [10]; Krzywoń 2013, s. 21-33 [11]; Cudak 2012, s. 37-51 [12]; Ruchlicki 2009, s. 29-33 [13]), która jest kontestowana nie tylko przez przedstawicieli doktryny prawa podatkowego, ale również sądy administracyjne (wyrok WSA we Wrocławiu z 27.06.2024 r., I SA/Wr 199/24 [14]; wyrok WSA w Krakowie z 26.06.2024 r., I SA/Kr 368/24 [15]; wyrok NSA z 23.04.2024 r., III FSK 291/22 [16]; wyrok WSA w Opolu z 22.03.2024 r., I SA/Op 126/24 [17]; wyrok WSA w Rzeszowie z 20.02.2024 r., I SA/Rz 606/23 [18]; wyrok WSA w Gdańsku z 13.02.2024 r., I SA/Gd 1086/23 [19]; wyrok WSA w Gdańsku z 13.02.2024 r., I SA/Gd 1085/23 [20]; wyrok WSA w Opolu z 12.01.2024 r., I SA/Op 326/23 [21]; wyrok WSA we Wrocławiu z 21.12.2023 r., I SA/Wr 659/23 [22]). Niemniej jednak w dalszym ciągu Ministerstwo Finansów nie wypracowało konstruktywnej alternatywy dla relewantnej materii rzeczowego zabezpieczenia zaległości podatkowych w formie hipoteki przymusowej, bądź też zastawu skarbowego (wyrok TK z 17.07.2012 r., P 30/11 [23]; Różycki [24]). Wskutek czego można wysunąć retoryczne, ale *in concreto* zasadne pytanie, jakie standardy merytoryczne determinują stan prawodawstwa daninowego w Polsce (Janczukowicz 2021 [25])? Czy wiąże się to wyłącznie z poziomem dochodów podatkowych oraz rygiorem wypracowania swoistych gwarancji fiskalnych dla funkcjonowania całego aparatu państwowego, czy też posiada jakiegokolwiek merytoryczne uzasadnienie (informacja o wynikach kontroli NIK, KBF.410.006.00.2015 [26]; informacja o wynikach kontroli NIK, KBF.430.001.2021 [27]; wystąpienie pokontrolne NIK Delegatury w Katowicach, LKA.410.021.02.2020 [28])?

Odpowiadając na przedstawione powyżej pytanie warto *ab initio* podkreślić

zasadniczą nieefektywność aktualnie stosowanej polityki stabilizowania obrotu podatkowoprawnego, ponieważ generalnie instrumentalizacja czynnika czasu nie stwarza rzeczywistych perspektyw dla pozytywnej modernizacji efektywności poboru podatków. Otóż zarówno naturalna zależność prawdopodobieństwa, jak również analiza aktywności kontrolnej NIK, a także weryfikacja postawy poszczególnych podatników dobitnie ukazują, iż wraz z upływem znamiennego czasu faktyczne szanse na przeprowadzenie skutecznej egzekucji administracyjnej maleją. Zatem wyeliminowanie jakichkolwiek barier temporalnych obrotu prawnego poprzez sukcesywne rozszerzanie normatywnego katalogu przesłanek wstrzymania biegu terminu przedawnienia *a posteriori* nie jest racjonalnym rozwiązaniem dla prospektywnego rozwoju zdolności poboru zaległości podatkowych. Co więcej oznaczoną politykę należy ocenić negatywnie w szczególności przez pryzmat pejoratywnych implikacji, które *nolens volens* posiadają charakter interdyscyplinarnej (Owsiak 2016, s. 16-25 [29]). Konkretyzując fiskalny cel ustawodawcy w rzeczywistości stanowi swoistą utopię, paralelnie generując absolutnie nieproporcjonalne reperkusje ujemne, co *a natura rei* poddaje pod wątpliwość jakość oraz racjonalność dalszego rozwijania obecnej myśli legislacyjnej. W związku z czym należy bezwzględnie uwzględnić fundamentalną tezę, iż „Historia Magistra Vita Est” oraz dokonać radykalnej konwersji metodologicznej mechanizmu stabilizowania obrotu podatkowoprawnego, gdyż zasadniczo okres czterech dekad wprost ukazuje liczne wady, niespójność i bezproduktywność przepisów *de lege lata*.

Podsumowanie

W kontekście interdyscyplinarnej ewolucji Polski zrealizowanej zwłaszcza w aspekcie politycznym zakładającym odejście od ustroju socjalistycznego, *ergo* Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i akcesję do ram Unii Europejskiej trzeba kwalifikować *modus operandi* stanowienia prawa daninowego jako egzemplifikację panujących uwarunkowań demokratycznych. Uściślając powyższe standardy jakości krajowego prawodawstwa powinny wiązać się nie tylko z bezwzględnym rygorem wykonania wielokierunkowych celów, lecz również z zachowaniem przymiotów sprawiedliwości, równości oraz zwyczajnej rzetelności postrzeganej na gruncie normatywnym. Otóż władza powinna stanowić wyłącznie instrument do budowy wspólnego dobra, przy czym jako swoistego *bonum commune* nie można identyfikować tylko poziomu dochodów podatkowych, lecz należy kwalifikować całość multidyscyplinarnych uwarunkowań w danym państwie. Analizowaną sytuację można zatem w sposób komparatystyczny porównać do fiskalizmu i jego istoty, która *nolens volens* łączy się inherentnie z ekonomią oraz specyfiką poszczególnych stopni badanego zagadnienia merytorycznego. Mianowicie skrajnie radykalny fiskalizm *a priori* nie gwarantuje wysokich dochodów podatkowych, a wręcz przeciwnie może w dalekosiężnym ujęciu perspektywicznym doprowadzić do obniżenia wartości strumienia finansowego. Analogiczna sytuacja występuje również na płaszczyźnie konstrukcji instytucji przedawnienia, która obecnie w sposób sztuczny pozwala organom podatkowym dochodzić egzekucji zaległości podatkowych bez znaczących ograniczeń temporalnych. Niemniej jednak nie przynosi to pożądanego skutku fiskalnego, lecz *a contra-*

rio destabilizuje obrót podatkowopravny i w dalszej konsekwencji sprawia, iż weryfikowana sfera pozostaje w licznych fragmentach poza regulacją prawną. Powyższe dotyczy przede wszystkim definitywnych terminów przedawnienia, które *a natura rei* wprowadzają odpowiedni poziom pewności prawodawstwa, paralelnie ograniczając aktualnie obserwowane, pejoratywne zjawisko wysokiej labilności regulacji daninowych. Dodatkowo brak jest obecnie restrykcji normatywnych warunkujących proces zastosowania dualnego mechanizmu wstrzymania (zawieszenia i przerwania) biegu terminu przedawnienia. Wskutek czego mamy do czynienia nie ze swoistą platformą regulującą temporalny obieg prawny, lecz z anachronicznym reliktem ustroju socjalistycznego, który nie odpowiada standardom XXI w.

W świetle faktu egzystowania wadliwej konstrukcji metodologicznej w polskim prawie podatkowym przez okres półwiecza należy zaakcentować nie tylko brak pożądanego rozwoju, lecz w szczególności tzw. „uwstecznienie” etapu ewolucji myśli legislacyjnej. Jest to bowiem nieuzasadniona i zasadniczo bezcelowa sytuacja, w ramach której zgodność co do wad prawnych jest spójna, natomiast konstruktywność alternatywnych rozwiązań prawnych jest w mniejszym lub większym stopniu przekonująca do podjęcia poważnego i zaawansowanego dialogu. Naddo analiza relewantnych dla analizowanej instytucji aktów normatywnych takich jak chociażby tzw. ustawa odsetkowa, czy też dekrety o zobowiązaniach podatkowych, ewidentnie wskazuje, iż każdy akty normatywne posiada okres, w ramach którego regulacje w nim zawarte odpowiadają panującym uwarunkowaniom (Etel 2020 – a [30]; Etel 2020 – b [31]).

Bibliografia

- Białogłowski W. i Matarewicz J., *Podatkowa hipoteka przymusowa - uwagi krytyczne na temat konstytucyjności art. 70 § 8 Ordynacji podatkowej*, *Palestra* 2013, nr 3-4, s. 44-54
- Bilsdorfer P., *Die Entwicklung des Steuerstraf- und Steuerordnungswidrigkeitenrechts.*, NJW 2023
- Cudak A., *Zobowiązania podatkowe nieulegające przedawnieniu w orzecznictwie sądów administracyjnych*, ZNSA 2012, nr 6, s. 37-51
- Czapliński W., *Kwestionowanie historii przez prawo*, EPS 2009, nr 11, s. 4-9
- Dekret z 26 października 1950 r. o zobowiązaniach podatkowych (Dz. U. Nr 49, poz. 452 z późn. zm.)
- Etel L., 3. *KIERUNKOWE ZAŁOŻENIA NOWEJ ORDYNACJI PODATKOWEJ* [w:] *Regulacje prawa finansów publicznych i prawa podatkowego. Podsumowanie stanu obecnego i dynamika zmian. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Wiesławowi Miemiec*, red. P. Borszowski, Warszawa 2020 – b
- Etel L., *KOMISJA KODYFIKACYJNA OGÓLNEGO PRAWA PODATKOWEGO – CZY BYŁA POTRZEBNA?* [w:] *Regulacje prawa finansów publicznych i prawa podatkowego. Podsumowanie stanu obecnego i dynamika zmian. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Wiesławowi Miemiec*, red. P. Borszowski, Warszawa 2020 – a
- Etel L., Popławski M., *Kierunki reformy przedawnienia w prawie podatkowym*, *Przegląd Podatkowy* 2015, nr 11, s. 11-20
- Informacja o wynikach kontroli NIK, KBF.410.006.00.2015, Nr ewid. 23/2016/P/15/012/KBF
- Informacja o wynikach kontroli NIK, KBF.430.001.2021, Nr ewid. 19/2021/P/20/010/KBF
- Janczukowicz K., *Przedawnienie zobowiązań podatkowych zabezpieczonych hipoteką lub*

zastawem skarbowym, LEX/el. 2021

Kolanowski T., *Zawieszenie biegu terminu przedawnienia zobowiązania podatkowego*, Głosa 2014, nr 1, s. 111-127

Krzywoń A., *Przedawnienie zobowiązania podatkowego - analiza konstytucyjna*, ZNSA 2013, nr 2, s. 21-33

Naeem H., et al, 2022. *Tax Compliance Behavior among Malaysian Taxpayers: A Dual-Stage PLS-SEM and ANN Analysis*. *Sage Open*, 07, vol. 12, no. 3 Social Science Database. DOI <https://doi.org/10.1177/21582440221127190>

Nieżgódka-Medek M., Szubiakowski M., *PIŚMIENNICTWO [w:] M. Niezgódka-Medek, M. Szubiakowski, Ordynacja podatkowa. Orzecznictwo. Piśmiennictwo*, Warszawa 2023

Owsiak S., *System podatkowy Polski w okresie transformacji – próba oceny*, Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska Lublin – Polonia, Sectio H, Vol L 1, 2016

Pałdyna T., 3.2.4. *Roszczenia stwierdzone wyrokiem [w:] Przedawnienie w polskim prawie cywilnym*, Warszawa 2012

Różycki K., *Zabezpieczenie wykonania zobowiązań podatkowych*, ABC

Ruchlicki P., *Wygaśnięcie zobowiązania podatkowego z tytułu podatku od nieruchomości w przypadku zabezpieczenia hipoteką przymusową*, Doradca Podatkowy 2009, nr 12, s. 29-33

Ustawa z 29 sierpnia 1997 r. Ordynacja podatkowa (j.t. Dz. U. z 2023 r., poz. 2383 ze zm.)

Ustawa z 31 lipca 1924 r. Pobieranie od zaległości w podatkach bezpośrednich oraz w należnościach stemplowych kar za zwłokę, odsetek za odroczenie, tudzież kosztów egzekucyjnych (Dz. U. Nr 73, poz. 721 z późn. zm.)

Wyrok NSA z 23.04.2024 r., III FSK 291/22, LEX nr 3718086

Wyrok TK z 17.07.2012 r., P 30/11, LEX nr 1171372

Wyrok WSA w Gdańsku z 13.02.2024 r., I SA/Gd 1085/23, LEX nr 3690450

Wyrok WSA w Gdańsku z 13.02.2024 r., I SA/Gd 1086/23, LEX nr 3690697

Wyrok WSA w Krakowie z 26.06.2024 r., I SA/Kr 368/24, LEX nr 3733211

Wyrok WSA w Opolu z 12.01.2024 r., I SA/Op 326/23, LEX nr 3670945

Wyrok WSA w Opolu z 22.03.2024 r., I SA/Op 126/24, LEX nr 3702933

Wyrok WSA w Rzeszowie z 20.02.2024 r., I SA/Rz 606/23, LEX nr 3696748

Wyrok WSA we Wrocławiu z 21.12.2023 r., I SA/Wr 659/23, LEX nr 3653117

Wyrok WSA we Wrocławiu z 27.06.2024 r., I SA/Wr 199/24, LEX nr 3733332

Wystąpienie pokontrolne NIK Delegatury w Katowicach, LKA.410.021.02.2020, P/20/010

ПСИХОЛОГІЯ PSYCHOLOGY

НИЗЬКА САМООЦІНКА В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

*Бочарова Оксана Валеріївна,
магістрантка Ізмаїльського державного
гуманітарного університету, м. Ізмаїл
olga90668@gmail.com*

*Науковий керівник- к.пед.н., доцент кафедри
загальної та практичної психології О.А. Васильєва*

Самооцінка є ключовим детермінантом індивідуальної ідентичності. В підлітковому віці вона суттєво впливає на формування світоглядних орієнтацій, амбіцій та очікувань. Самооцінка безпосередньо корелює з поведінковими паттернами та життєвими стратегіями підлітків. В умовах емоційних криз, що характерні для цього вікового періоду, самопізнання, яке включає усвідомлення власної ідентичності та ставлення до себе, набуває особливої ваги. Основні аспекти життєдіяльності, такі як міжособистісні стосунки, самовимогливість, а також реакція на успіхи і невдачі, суттєво залежать від рівня самооцінки. Формування цілісної особистості є однією з провідних проблем психологічної науки, особливо в підлітковому віці, коли спостерігаються значні психологічні трансформації та супутні труднощі.

У кожному віковому періоді розвитку особистості самооцінка проявляється специфічно. Проблема детермінантів, які впливають на самооцінку особистості детально розглянута у наукових дослідженнях зарубіжних та вітчизняних учених. Науковці зазначають, що розвиток самооцінки обумовлюється впливом соціокультурних та психологічних чинників.

Соціокультурні чинники досліджувались З. В. Спринською (місце проживання досліджуваних), І. С. Кон (склад сім'ї), І. М. Кучманіч (стиль сімейного виховання), О. В. Сьоміна (складність навчальних предметів), О. С. Сілаков (ступінь організованості колективу), Я. Л. Коломинський (статус у колективі однолітків) та ін.. Досліджувані детермінанти суттєво впливають на формування самооцінки особистості в підлітковому віці, її адаптацію та успішність у соціальній й учбовій взаємодії. Психологічні фактори, що визначають формування самооцінки в підлітковому віці розкрито в до-

слідженнях Л. І. Божович, Б. В. Зейгарник, О. В. Зінько, М. Г. Калита, С. В. Чопик.

Підлітковий вік постає сталою темою для психологів, що породжує думки і суперечливі дискусії щодо чинників, які визначають становлення самооцінки в підлітковому віці. Самооцінка в цьому віковому етапі визначає різні сфери життя, зокрема, учбові досягнення, соціальні взаємини та емоційне благополуччя. Формування самооцінки значною мірою обумовлюється процесами сексуальної зрілості, переусвідомленням соціальної ролі та когнітивним розвитком підлітка.

Самооцінка постає фундаментальним компонентом самосвідомості саме в підлітковому віці, визначає сприймання себе і своїх можливостей, посідає ключове місце у структурі особистості підлітка, оскільки вона пов'язана з психічним здоров'ям та визначенням життєвих цілей. Формування та розвиток самооцінки визначає взаємовідносини підлітка з навколишнім світом. Позитивна самооцінка сприяє формуванню впевненості в собі, підтримує психічне здоров'я, впливає на розвиток компетентності та успішності в учбовій діяльності [1].

З віком змінюються чинники, що впливають на формування самооцінки. Підліткова самооцінка, яка формується під впливом зовнішніх оцінок та соціальному порівнянні, поступово змінюється на внутрішньо орієнтовану самооцінку в дорослому віці.

На формування самооцінки у підлітковому впливають різні фактори, такі як зовнішність, спортивні здібності, шкільна успішність, популярність у групах. Важливо зазначити, що думка про себе формується не лише на основі власних суджень, а й на основі думок оточуючих. Ці соціальні джерела суджень, разом із джерелами тиску на дитину, допомагають сформувавши самооцінку та надають можливість їй розвиватися. У випадку дефіциту одного з цих чинників, інші можуть компенсувати його нестачу, забезпечуючи позитивний вплив на рівень самооцінки та сприяючи її стабілізації й укріпленню.

Для характеристики позиції підлітка важливо розуміти не лише його самооцінку, а й оцінку, яку, на його думку, він заслуговує в даній групі. Це означає, що для підлітка важливо не тільки те, як він сам себе оцінює, але й те, як його оцінюють значущі інші. Таким чином, очікувана оцінка від референтної групи є важливим чинником, що впливає на формування самооцінки підлітка та його мотиваційної сфери.

В численних дослідженнях автори вказують на тісний зв'язок між фізичним Я-образом і самооцінкою. Встановлено, що підлітки з позитивним фізичним Я-образом зазвичай мають високу самооцінку і краще адаптуються до соціального середовища. Водночас підлітки, які не задоволені своїм фізичним виглядом, частіше страждають від сором'язливості, соціальної ізоляції. Таким чином, фізичний розвиток і сприйняття власного тіла є важливими чинниками, що впливають на самооцінку підлітків і їхнє місце в соціальній ієрархії колективу однолітків [2].

Сучасні дані психологічної літератури свідчать, що самооцінка є

складним поняттям, яке відображає сприйняття, емоційну оцінку та прийняття індивідом самого себе. Цей суб'єктивний конструкт зумовлений різними культурними та соціальними контекстами. Дослідники вважають, що самооцінка має тенденцію відносної стабільності протягом усього життя, проте вона змінюється в різні періоди. Так у підлітковому віці, зазвичай, спостерігається зростання самооцінки, оскільки особистість формується, засвоює знання, що позитивно впливає на власне сприйняття себе. Як показали дослідження, самооцінка людини не є постійною та зумовлена різними факторами: процеси соціалізації, соціальні, когнітивні та біологічні зміни, а також якість міжособистісних відносин [2].

Особистість вчителя, стиль викладання безпосередньо впливає на розвиток самооцінки підлітків, на успішність та емоційний стан учнів. Здійснений аналіз наукової літератури дає змогу дійти висновку, що підтримка вчителя, індивідуальний підхід, відсутність дорікань за неуспіхи, порівнянь з іншими, сприяє розвитку адекватної самооцінки у підлітковому віці.

Аналіз психолого-педагогічної літератури (Л. Божович, Б. Зейгарник, А. Ліпкіна, Х. Хекхаузен) показав існування взаємозв'язку між самооцінкою і мотивацією досягнення. Встановлено, що формування самооцінки обумовлено становленням мотивації досягнення в підлітковому віці [1;2;3].

Отже, самооцінка в підлітковому віці є комплексним явищем, що зумовлена різними факторами та може змінюватися під впливом обставин і життєвих подій.

Узагальнення одержаних результатів дозволяє зробити висновок, що у своїх дослідженнях вчені вказують на наступні чинники, які впливають на розвиток самооцінки в підлітковому віці, зокрема структура сім'ї. Зазначимо, що в підлітковому віці рівень самооцінки включає рівнозначні оціночні судження: оцінка власної цінності та оцінка якості соціальної підтримки від оточення.

Модель виховання батьків зумовлює формування самооцінки дітей, як позитивної, так і негативної. Адекватна, позитивна самооцінка сприяє відчуттю власної цінності, самоповаги та позитивного ставлення до себе і своїх можливостей. Відносини батьків з дитиною, методи виховання, рівень підтримки та емоційна близькість визначають розвиток самооцінки підлітків.

Аналіз наукових джерел дозволяє виокремити соціально-психологічні чинники: оточення (сім'я, друзі, однокласники), їхня оцінка і ставлення до особистості; засвоєнні знання, уміння та навички; наявність досягнень та невдач; стан здоров'я; соціальний статус у суспільстві або в певній групі; ставлення до стереотипів; зовнішній вигляд [3].

Із дорослішанням відбувається перехід від домінування соціальних чинників до психологічних: особистий досвід; власна оцінка своїх учинків та особистісних якостей; зіставлення реального «Я» з ідеальним «Я»: підліток починає порівнювати себе з тим образом, до якого він прагне.

Таким чином, на різних вікових етапах життя детермінанти, що впливають на самооцінку, можуть змінюватися, акцентуючи увагу на різних аспектах особистого та соціального досвіду.

Отже, аналіз наукової психологічної літератури дозволив зробити висновки, що самооцінка є явищем багатограним, породжується соціальними чинниками: оточення; засвоєнні знання, уміння та навички; наявність досягнень та невдач; стан здоров'я; соціальний статус у суспільстві або в певній групі; ставлення до стереотипів; зовнішній вигляд та психологічними: особистий досвід; власна оцінка своїх учинків та особистісних якостей; зіставлення реального «Я» з ідеальним «Я».

Список використаних джерел:

1. Ратушний О.О. Особливості самооцінки у підлітковому віці. // Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2022. № 4. С. 74–79.
2. Михайлишин У. Б. Вплив самооцінки на конфліктну поведінку підлітків. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2021. №3 С. 86-92.
3. Безушко О. Гендерні особливості становлення самооцінки старших підлітків. // Магістр. 2020. № 34. С. 214-216.

ПРИЧИНИ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ У СИСТЕМІ «БАТЬКИ–ДІТИ»

Головченко Аліна Дмитрівна

*студентка Національного авіаційного університету, м. Київ
8116845@stud.nau.edu.ua*

*Науковий керівник: викладач кафедри авіаційної психології,
А.П. Ковальова*

Взаємини між батьками та дітьми є однією з найважливіших складових сімейного життя, яка впливає на емоційний та психологічний стан обох сторін. В умовах повномасштабної війни особливого значення набуває необхідність визначення причин конфліктів у системі дитячо-батьківських взаємовідносин задля збереження гармонії та підтримки в сім'ї, адже на сьогодні сім'я стає ключовим осередком стабільності й безпеки як окремої особистості, так і суспільства у цілому.

Аналіз сучасної психологічної літератури дозволяє розглянути конфлікт як наслідок взаємодії суб'єктивних та об'єктивних детермінант [1]. На думку українських учених-психологів Г. Ложкіна та Н. Пов'якель, конфлікт – це протистояння різних інтересів, цінностей, поглядів, позицій і думок між суб'єктами [1]. Сімейні конфлікти, в свою чергу, являють собою наслідок сукупності протилежно спрямованих поглядів та мотивів між чле-

нами сім'ї [3].

Одна з найпоширеніших проблем у житті сім'ї – це конфлікти між батьками та дітьми [4]. В. Поліщук зазначає, що прийнято виокремлювати загальні і специфічні причини конфліктів. Так, універсальні фактори, які викликають непорозуміння незалежно від конкретної ситуації і можуть проявлятися в різних сферах життя, прийнято називати загальними причинами конфліктів. Специфічні причини, у свою чергу, стосуються виключно конкретних ситуацій і мають більше значення для сімейних конфліктів. До специфічних факторів впливу можна відносити: тип сімейних стосунків, «неправильне виховання», вікові кризи та особистісні фактори [2].

За Р. Федоренко, за типом сімейних взаємовідносин прийнято виділяти:

– гармонійні сім'ї – характеризуються сформованістю сприятливих умов для конструктивного вирішення конфліктів; у таких сім'ях діти відчують безпеку, знають, що їх бажання та думки будуть почуті; та

– дисгармонійні сім'ї – передбачають існування напруги у дитячо-батьківських взаємовідносинах, яка зростає і призводить до поглиблення конфліктів і віддалення між батьками та дітьми [4].

Ще однією специфічною причиною виникнення сімейних конфліктів у системі взаємовідносин «батьки–діти» є «неправильне виховання», яке, зазвичай, супроводжується безліччю докорів та наказів. Неправильні методи виховання, а саме емоційне відторгнення чи зневага, формують у дитини почуття невпевненості у собі та своїх силах (комплекс меншовартості), сприяють виникненню у неї відчуття «покинутості» та непотрібності.

Наприклад, гіпоопіка, яка виникає внаслідок недостатньої турботи з боку батьків, часто призводить до негативного впливу на дітей вуличних компаній, хуліганства, бійок. Діти з таких сімей стають метушливими й драгливими [2]. Зауважимо, що гіперопіка, як тип неправильного виховання, проявляється у різних формах: позбавлення самостійності дитини або жорсткий контроль з боку батьків; виховання у дитини постійного почуття провини за невинуваті очікування матері/батька; відсутність похвали та/або заохочень; тощо). Будь-який із вищезазначених виявів гіперопіки веде до формування у дитини низької самооцінки, надмірної занепокоєності через дрібниці та тривожності, до розвитку несамостійності та невпевненості у собі, інфантилізму, страху ризику тощо.

Вікові кризи також мають суттєвий вплив на виникнення конфліктів у сім'ї, адже вони стосуються як підлітків, так і батьків. Зазвичай підлітковий період дітей (10–15 років) припадає на кризу середнього віку у батьків (30–50 років). Зокрема, коли дитина намагається стати більш самостійною і прагне автономії, батьки переживають емоційні та психологічні зміни, пов'язані зі страхами щодо майбутнього та своєї значущості [3]. У батьків внаслідок кризи може розвинути тривога, що призводить до збільшення контролю над підлітком, тоді як дитині потрібна свобода у діях. Також зміни в житті всіх членів сім'ї підвищують ризик фрустрації, що, в свою чергу, посилює негативні емоції та підвищує ймовірність виникнення міжособи-

стісних конфліктів у системі «батьки-діти».

Крім того, важливим аспектом у виникненні конфліктів між батьками та дітьми є особистісний чинник. Зазвичай до нього відносять тривожність у взаємовідносинах з дітьми, яка виникає внаслідок внутрішніх конфліктів. Проявом тривожності батьків можуть бути емоційні сплески, такі як крики, погрози, сварки [2]. Ситуацію ще більше ускладнює батьківська домінантність, шкідливі звички або неактуальні правила виховання. Як результат, діти прагнуть дистанціюватися від батьків.

Таким чином, сімейні конфлікти між батьками та дітьми являють собою складний і багатогранний процес, викликаний різноманітними причинами. Розуміння причин конфліктів у системі дитячо-батьківських взаємовідносин, а саме неправильного виховання, вікових криз і особистісних чинників, дозволяє краще орієнтуватися в ефективному вирішенні непорозумінь між батьками та дітьми сучасними фахівцями у сфері психології сім'ї.

Список використаних джерел

1. Котлова Л.О. Психологія конфлікту : конспект лекцій. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 112 с.
2. Психологія сім'ї : підручник / В. М. Поліщук та ін. Суми : Університетська книга, 2021. 248 с.
3. Ушакова І.М. Психологія сім'ї : конспект лекцій. Харків, 2017. 83 с.
4. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.

THE PSYCHOLOGY OF LOVE - THEORIES AND RESEARCH

Krawiec Grzegorz
*Academy of Hotel Management
and Catering Industry,
Poznań, Poland*
grzegorz.wiktor.krawiec@gmail.com

PhD Grzegorz Krawiec

Love is one of the most important experiences in human life, with a profound impact on emotional development and interpersonal relationships. In scientific literature, numerous attempts can be found to define and understand this phenomenon. The aim of this paper is to present love from a psychological perspective, with attention to psychological theories and empirical research findings. Despite its complexity, love is analyzed through the lens of attachment theory, emotion theory, and other psychological concepts, allowing for a better understanding of its nature, dynamics, and influence on an individual's daily life.

1. Introduction

Love has fascinated humanity for centuries, and its analysis has emerged in many scientific disciplines. However, it was only in the 20th century that psychology began systematically studying love, aiming to understand its mechanisms and its impact on emotional life. This work is based on an analysis of the psychological aspects of love, including John Bowlby's attachment theory, Robert Plutchik's emotion theory, and concepts of love proposed by Erich Fromm and Robert Sternberg.

2. Psychological Theories of Love

2.1. John Bowlby's Attachment Theory

One of the most significant psychological concepts explaining love is John Bowlby's attachment theory. Bowlby assumed that the emotional bond we form with caregivers in childhood is crucial for our ability to form relationships in adulthood [1, p. 19-31]. The attachment style developed in childhood influences how an individual builds and maintains romantic relationships. Bowlby identified three main attachment styles: secure, avoidant, and anxious-ambivalent, each differing in the level of emotional engagement and trust in a partner [2, p. 759-775].

Secure attachment is characterized by trust in others and stable relationships. People with this attachment style are usually capable of building healthy and lasting romantic relationships. The avoidant style occurs in individuals who avoid closeness and have difficulties with emotional commitment. The anxious-ambivalent style manifests as excessive dependence on the partner and fears of losing closeness [3, p. 567-581].

2.2. Robert Plutchik's Emotion Theory

Robert Plutchik developed a theory of emotions that classifies eight basic emotions, including love, as a result of various combinations of primary emotions. Plutchik assumed that emotions have an adaptive nature and serve the survival of the individual [4, p. 197-219]. According to this theory, love is a combination of joy and trust, along with other positive emotions that foster interpersonal bonds.

His concept of the "emotion wheel" shows how emotions can mix, creating more complex feelings, including love, which is one of the most multidimensional emotions in human experience [5, p. 439-461].

2.3. Erich Fromm's Concept of Love

Erich Fromm viewed love as an art that must be mastered. He believed that love is a trait that defines a person's relationship to the world, not just to one individual. According to Fromm, love is an attitude that requires care, responsibility, respect, and a deep understanding of another person [6, p. 55]. In his book *O sztuce miłości (The Art of Loving)*, Fromm identified five types of love: brotherly love, motherly love, self-love, love of God, and erotic love [7, p. 48-51].

Mature love, according to Fromm, is characterized by the ability to give rather than just receive. Such love requires a person to feel responsible for the needs of the other, accept their individuality, and strive for a deep understanding of their personality [8, p. 30-44].

2.4. Robert Sternberg's Triangular Theory of Love

In his triangular theory of love, Robert Sternberg presented a model consisting of three elements: intimacy, passion, and commitment. According to this theory, different types of love arise depending on the extent to which these three components are present in a relationship [9, p. 119-135].

Perfect love contains all three elements – intimacy, passion, and commitment. Other types of love, such as companionate love (intimacy and commitment without passion) or infatuation (passion without commitment and intimacy), result from various combinations of these three components [10, p. 1-3].

3. Empirical Research on Love

To understand the phenomenon of love from a psychological perspective, a survey was conducted among a group of 257 respondents. The study aimed not only to understand the respondents' personal experiences of love but also to examine how love affects their mental and physical health, and how different attachment styles, as described in John Bowlby's theory, translate into the quality and stability of relationships. The study considered a wide range of factors, including early relationships with parents, experiences of love, and elements such as commitment, care, and sacrifice in interpersonal relationships.

3.1. Early Relationships and Love in Adulthood

One of the study's main assumptions was to understand how early relationships with parents influence the way people experience love in adulthood. The study results confirmed the hypothesis that the attachment style developed in early childhood has a long-lasting effect on romantic relationships in adulthood. As many as 78.6% of respondents agreed that their early relationships with caregivers significantly influenced their ability to form and maintain close romantic relationships [11, p. 108]. In particular, individuals with a secure attachment style more frequently reported that their relationships were satisfying and stable, consistent with previous psychological research suggesting that attachment style influences the ability to build healthy interpersonal relationships [1, p. 19-31].

It is worth noting that attachment style affects not only romantic relationships but also the ability to build other close relationships, such as friendships or family bonds. Rostowski's research showed that secure attachment characterizes individuals who feel confident in relationships, can trust others, and express emotions in a healthy way [1, p. 19-31]. In the survey, 48.6% of respondents identified with a secure attachment style, further confirming the importance of early experiences in shaping the ability to form close bonds in adulthood [11, p. 109].

3.2. Commitment and Care as Key Elements of Love

Another important aspect of the study was analyzing which factors respondents consider key to the durability and quality of romantic relationships. Most respondents (83.3%) indicated that love is not only about emotions but primarily a decision involving commitment, care, and sacrifice for the other person [11, p. 112]. This approach aligns with Erich Fromm's theory, which sees love as an art requiring active effort, self-development, and responsibility for the well-being of the other person [7, p. 55].

Fromm's concept of mature love emphasizes that love is a process that requires time, patience, and the ability to compromise. He also stresses that true love is about giving, not just receiving, which is key to building lasting relationships [6, p. 48-51]. The study results confirm that respondents also believe that romantic relationships are based on conscious decisions of care and sacrifice, rather than on fleeting emotions.

Sternberg's triangular theory of love, which the study also references, highlights the importance of commitment as one of the three key components of love (along with intimacy and passion). Sternberg argues that lasting relationships rely on a balance between these three elements, with commitment being essential for maintaining a relationship over the long term [9, p. 119-135]. In the survey, respondents expressed the belief that commitment is crucial for the durability of a relationship, which aligns with Sternberg's theory.

3.3. The Impact of Love on Mental and Physical Health

The final important aspect of the study was understanding how love affects an individual's mental and physical health. Most respondents (90.3%) admitted that love has a positive impact on their mental health [11, p. 110]. Love, as a source of emotional support, contributes to improved well-being, reduced stress, and overall life satisfaction. Respondents emphasized that close, stable romantic relationships help them cope better with life's difficulties and improve their mental health.

The connection between love and mental health has been widely documented in the literature. Studies show that individuals in healthy, long-term relationships have better mental and physical health, a lower risk of depression, and higher overall life satisfaction [12, p. 116]. The survey results are consistent with these findings, confirming that love significantly influences an individual's overall well-being.

Similarly, research on the impact of love on physical health indicates that individuals in long-term relationships have a lower risk of cardiovascular diseases, a stronger immune system, and longer life expectancy [13, p. 114]. In the survey, 86.4% of respondents stated that love also affects their physical health, supporting the hypothesis that love and close relationships directly influence an individual's physical condition [11, p. 111].

4. Hypothesis Verification

Based on the conducted research, the hypotheses proposed at the beginning of the study, concerning various aspects of love, including the impact of early relationships on attachment style, the importance of commitment in relationships, and the effect of love on mental and physical health, could be verified.

4.1. Hypothesis 1. Early Relationships with Parents Significantly Impact Attachment Style and the Way Love is Experienced in Adulthood

The research results confirmed that early relationships with parents are crucial for the way people form and maintain relationships in adulthood. 78.6% of respondents acknowledged that their early relationships with caregivers affected how they experience love [11, p. 108]. The attachment style formed in childhood determines the way relationships are built in adulthood, consistent with John

Bowlby's attachment theory [1, p. 19-31].

4.2. Hypothesis 2. A Secure Attachment Style is Associated with Higher Quality and Stability of Romantic Relationships Compared to Avoidant and Anxious-Ambivalent Styles

Respondents who identified with a secure attachment style (48.6%) more often reported that their relationships were stable and satisfying [11, p. 109]. This confirms the hypothesis that individuals with a secure attachment style build healthier and more lasting relationships, consistent with previous studies on attachment styles [3, p. 567-581].

4.3. Hypothesis 3. Conscious Commitment, Care, and Sacrifice are Key Elements of Lasting and Satisfying Romantic Relationships

The study showed that 83.3% of respondents consider commitment, care, and sacrifice as the foundation of lasting relationships [11, p. 112]. This hypothesis was positively verified, consistent with both Erich Fromm's theory and Robert Sternberg's triangular theory of love [7, p. 55; 9, p. 119-135].

4.4. Hypothesis 4. Love Has a Significant Positive Impact on Mental and Physical Health, Contributing to Overall Well-Being

The survey results clearly indicated that love has a significant impact on mental and physical health. 90.3% of respondents admitted that love positively affects their mental health, and 86.4% stated that it also influences their physical health [11, p. 110-111]. This hypothesis was confirmed, as reflected in the literature [12, p. 116; 13, p. 114].

5. Conclusion

The empirical research on love confirmed that early relationships with parents significantly influence attachment style and the way love is experienced in adulthood. A secure attachment style is associated with higher quality and stability in relationships, while commitment, care, and sacrifice are key elements of lasting partnerships. Furthermore, love has a positive impact on both mental and physical health, highlighting its importance for an individual's overall well-being.

References

1. Rostowski J., Style przywiązania a kształtowanie się związków interpersonalnych w rodzinie, [in:] Janicka I., Rostowska T. (eds.), *Psychologia w służbie rodziny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003, p. 19-31.
2. Bretherton I., The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth, *Developmental Psychology*, 28(5), 1992, p. 759-775.
3. Płopa M., Lorecka K., Style przywiązaniowe a jakość relacji w bliskich związkach, *Przegląd Psychologiczny*, 62(4), 2019, p. 567-581.
4. Plutchik R., *Emotions: A general psychoevolutionary theory*, Approaches to Emotion, 1984, p. 197-219.
5. Jarymowicz M., Imbir K., Próba taksonomii ludzkich emocji, *Przegląd Psychologiczny*, 53(4), 2010, p. 439-461.
6. Fromm E., *O sztuce miłości*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2004, p. 55.
7. Fromm E., *The art of loving*, Continuum, London 1956, p. 48-51.

8. Jankowska M., Miłość jako najpełniejszy sposób wyrażania siebie, *Fides et Ratio*, 3(3), 2010, p. 30-44.

9. Sternberg R., A triangular theory of love, *Psychological Review*, 93, 1986, p. 119-135.

10. Anderson J.W., Sternberg's Triangular Theory of Love, *Encyclopedia of Family Studies*, 2016, p. 1-3.

11. Krawiec G., Zrozumieć miłość – perspektywa psychologiczna i neurobiologiczna, [in:] Chodźko E., Pomajda P. (eds.), *Ujęcie miłości i piękna w literaturze, kulturze i sztuce*, Wydawnictwo Naukowe Tygiel, Lublin 2024, p. 97-119, ISBN: 978-83-67881-57-9.

12. Ibid., p. 114.

13. Ibid., p. 116.

Abstract

The article presents love from a psychological perspective, considering psychological theories such as John Bowlby's attachment theory, Robert Plutchik's emotion theory, and the concepts of love by Erich Fromm and Robert Sternberg. Various aspects of love are discussed, including the impact of early relationships with parents on attachment style and the ability to form relationships in adulthood. Empirical research confirms that commitment, care, and sacrifice are key to relationship stability, and love has a positive effect on individuals' mental and physical health.

Keywords: Love, Attachment theory, Emotion psychology, Commitment, Mental health

Streszczenie

Artykuł przedstawia miłość z perspektywy psychologicznej, uwzględniając teorie psychologiczne, takie jak teoria przywiązania Johna Bowlby'ego, teoria emocji Roberta Plutchika oraz koncepcje miłości Ericha Fromma i Roberta Sternberga. Zostały omówione różne aspekty miłości, w tym wpływ wczesnych relacji z rodzicami na styl przywiązania i sposób budowania związków w dorosłym życiu. Badania empiryczne potwierdzają, że zaangażowanie, troska i poświęcenie są ważne dla trwałości relacji, a miłość pozytywnie wpływa na zdrowie psychiczne i fizyczne jednostek.

Słowa kluczowe: Miłość, Teoria przywiązania, Psychologia emocji, Zaangażowanie, Zdrowie psychiczne

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА

Помазан Антоніна Анатоліївна
магістрантка Ізмаїльського державного
гуманітарного університету, м. Ізмаїл
olga90668@gmail.com

Васильєва О.А. к.пед. наук, доцент
кафедри загальної та практичної психології

Динамічні соціально-економічні умови сучасності висувають нові вимоги до професійної діяльності практичних психологів. Сьогоднішня потреба від фахівців високого рівня професіоналізму, що виступає ключовим чинником професійного розвитку, особистісного та професійного зростання в контексті особистої відповідальності та самостійного вибору. Надання психологічної допомоги особам, постраждалим внаслідок бойових дій, тим, хто перебуває в кризових або складних життєвих обставинах, переселенцям та родинам загиблих, є центральною складовою професійної діяльності практичного психолога в сучасній Україні. Актуальні події в країні свідчать про зростаючу потребу в психологічній підтримці. Підвищена відповідальність та значне емоційне навантаження в професійній діяльності вимагають інтенсивної взаємодії з клієнтами, призводять до виникнення психічного та фізичного стресу, що, своєю чергою, спричиняє розвиток синдрому емоційного вигорання. Дослідження емоційного вигорання серед практичних психологів зумовлене також збільшенням кількості фахівців, які відчувають емоційне виснаження, що негативно впливає на їхню професійну ефективність.

Здійснено аналіз змісту чинників емоційного вигорання та рівня їхнього вивчення в науковій психологічній літературі, а також питання ефективності професійної діяльності практичних психологів, феномену професійного вигорання особистості та його проявів у представників цієї професії. Теоретичне дослідження проблеми дозволяє ідентифікувати різні фактори, які сприяють розвитку синдрому емоційного вигорання.

Американський психолог Х. Фрейденберг на початку 1970-х років уперше ввів термін «емоційне вигорання» у контексті аналізу професійних вимог, що висуваються до фахівців, чия діяльність ґрунтується на міжособистісній взаємодії.

Початкові прояви синдрому емоційного вигорання характеризувалися наступними ознаками, зокрема, відмова від професійного зростання, зниження інтересу до професійної діяльності та життя загалом, порушення сну, головні болі, надмірне вживання медикаментів. Формування цього синдрому було зумовлене діяльністю в суворо регламентованих, монотонних і напружених умовах, зумовлених високою емоційною інтенсивністю між-

собистісної взаємодії.

Аналіз психологічних джерел, дозволяє стверджувати, що у дослідженні чинників емоційного вигорання виокремлюють наступні основні підходи:

- інтерперсональний підхід: основною детермінантою емоційного вигорання є міжособистісна взаємодія в контексті «професіонал-суб'єкт діяльності» (К. Маслач, В.Б. Шауфелі та ін.);

- індивідуальний підхід: провідним чинником вигорання постають особливості емоційної та мотиваційної сфери особистості, які зумовлюють ризик його виникнення (С. Гобфул, Дж. Фріді);

- організаційний підхід розглядає чинники емоційного вигорання в межах професійного середовища, до якого належать специфіка організаційної структури, режиму діяльності, управлінського стилю та інших аспектів організаційної культури.

Однак жоден з цих підходів не забезпечує повного відображення всіх чинників, що сприяють емоційному вигоранню.

Так, А. В. Костюк описав модель виникнення емоційного вигорання у психологів, що працюють в системі ОВС. Автор виокремив наступні чинники в запропонованій структурі: соціально-демографічний (посада, наявність дітей та ін.); стаж роботи (загальний стаж, стаж на основній посаді, стаж роботи психологом в ОВС); особистісний; ставлення до роботи та власного «Я» [1].

Аналіз наукових досліджень дозволяє виокремити внутрішні та зовнішні чинники, що обумовлюють виникнення синдрому емоційного вигорання, провідними серед них постають особистісний, рольовий та організаційний. У своїх дослідженні В. Босько виокремлює зовнішні та внутрішні чинники емоційного вигорання. Згідно з думкою автора, зовнішніми чинниками розвитку синдрому емоційного вигорання постають хронічний психоемоційний стрес, обумовлений інтенсивними міжособистісними взаємодіями; дезорганізація професійних процесів; надмірний рівень відповідальності; несприятливий психологічний клімат у професійному середовищі; а також комунікативні труднощі [2].

Теоретичний аналіз проблеми дозволяє виокремити внутрішні чинники емоційного вигорання, зокрема, схильність до емоційної ригідності, тобто емоційне вигорання виникає швидше у тих, хто більш емоційно стриманий, і повільніше, у імпульсивних людей; інтенсивна інтеріоризація та переживання щодо професійної діяльності характерно для людей з високою відповідальністю.

Встановлено, що емоційне вигорання носить стадійно-процесуальний характер, не відбувається стихійно, і в своєму розвитку проходить через наступні фази, зокрема: попереджувальна — характеризується зменшенням соціальних контактів і виснаженням; низького рівня власної участі — проявляється у втраті позитивного сприйняття колег, цинізмі та відсутності емпатії; емоційні реакції (депресію та агресію); деструктивна поведінка — супроводжується негативними змінами в мотиваційній, емоційній та

когнітивній сфері; психосоматичні реакції — включають безсоння, підвищений артеріальний тиск і потребу в стабілізаторах; розчарування — проявляється в екзистенційному відчаї [2].

В науковій літературі розрізняють поняття «емоційне» та «професійне» вигорання, хоча причини появи цих деструкцій – схожі.

Також важливим чинником, що сприяє виникненню емоційного вигорання в професійній діяльності психолога постає наявність психологічно важкого контингенту, з яким спілкується фахівець, зокрема «важкі» підлітки, важкі хворі, конфліктні клієнти, тощо. Тому, саме практичні психологи знаходяться у зоні ризику виникнення цього синдрому.

Вивчення наслідків емоційного вигорання дозволило вченим виокремили наступні чинники: незадоволеність від виконаної діяльності; переживання невідповідності очікуванням від соціально-професійної діяльності; усвідомлення власної некомпетентності; усвідомлення відсутності перспектив зміни статусу [3].

Чимало висновків вчених пов'язані з такими психологічними чинниками емоційного вигорання психологів як: сила процесів збудження, особистісна тривожність, нейротизм та рухливість нервових процесів; соціально-економічні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні; індивідуальні, організаційні [3]. Водночас вчені виокремлюють низку чинників, що сприяють виникненню емоційного вигорання:

- особистісні – інтровертованість, реактивність, ригідність, авторитарність, агресивність, низька самооцінка та самоповага;
- статусно-рольові – рольовий конфлікт, рольова невизначеність, незадоволеність професійним та особистісним розвитком, низький соціальний статус, стереотипи рольової поведінки, неприйняття в референтних групах, негативні статевої ролі (гендерні) установки тощо;
- професійно-організаційні – відсутність корпоративної згуртованості, слабка організаційна культура, внутрішньо-організаційні конфлікти, відсутність адміністративної, соціальної та професійної підтримки, відсутність планування, жорсткий контроль, відстороненість від прийняття рішень тощо
- екзистенційні – нездійснені очікування від життя та професії, незадоволеність самореалізацією та досягнутими результатами, розчарування в оточуючих та обраних справах, знецінення власних зусиль та втрата сенсу, самотність, відчуття безглуздості активного життя в цілому [3].

Узагальнення одержаних результатів дозволяє зробити висновок, що у своїх дослідженнях вчені виокремлюють наступні чинники емоційного вигорання:

- соціально-економічні – економічна і політична нестабільність, інтенсивна професійна діяльність, соціальний статус професії, рівень соціального захисту, рівень оплати праці тощо;
- соціально-психологічні – бажання працювати в конкретній організації або сфері діяльності, ставлення співробітника до стосунків у колективі, ефективність праці, мотивація, конфліктність колективу, задоволеність

життям у колективі тощо;

- індивідуально-психологічні – соціально-демографічні (вік, стать, стаж професійної діяльності, сімейний стан) та особистісні (рівень тривожності, агресії, фрустрації, ригідності, рівень суб'єктивного контролю).

Отже, аналіз психологічної літератури дозволив дійти висновку, що емоційне вигорання розвивається внаслідок домінування зовнішніх і внутрішніх вимог над наявними психологічними ресурсами фахівця, що призводить до дисбалансу у процесі регуляції психологом власної професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Костюк А. В. Психологічні особливості емоційного вигорання оперативних психологів: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія; історія психології». Одеса, 2011. 21 с.

2. Босько В. Теоретичний аналіз проблеми профілактики емоційного вигорання екстремальних психологів. Науковий журнал «Проблеми екстремальної та кризової психології» №3, Харків, НУЦЗУ, 2022. С. 20-29.

3. Коняєва Л., Гурович О. Особливості синдрому емоційного вигорання у психологів-консультантів. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія, 2022(3(56)), 10-18.

ТЕОРЕТИНІ ЗАСАДИ ПСИХОЕДУКАЦІЇ ЯК МЕТОДУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Слободенюк Ольга Володимирівна
магістрантка Ізмаїльського державного
гуманітарного університету, м. Ізмаїл
olga90668@gmail.com

*О.А. Васильєва, к.пед.н., доцент кафедри
загальної та практичної психології*

В умовах сучасної України вимоги до адаптаційних механізмів особистості набувають особливої актуальності. Екстремальні стресогенні чинники зумовлюють виникнення різних форм дезадаптації, посттравматичні стресові розлади, психосоматичні та неврологічні порушення у будь-якої людини, незалежно від її психічного здоров'я та емоційної стабільності.

Підлітковий вік сам по собі є складним і вразливим періодом життя, коли особистість формується, а психіка часто переживає значні навантаження. В умовах воєнного стану ці навантаження посилюються. Підлітки зіштовхують з втратою близьких, переселенням, нестачею ресурсів та загальною нестабільністю, що посилює їх стрес та тривожність. З метою

подолання зазначених викликів важливо забезпечити підліткам доступ до психологічної підтримки, забезпечити стабільність й безпеку, наскільки це можливо в умовах воєнного стану. Психологічна служба освітнього закладу повинна виконувати провідну функцію в наданні підтримки підліткам, сприяючи їх ефективному подоланню викликів і збереженню психічного здоров'я.

Психічна травматизацію особистості внаслідок військових дій та її вплив на психічне здоров'я особистості (О. Марциняк-Дорош, О. Василюва, В. Слободяник), особливості впливу травматичних подій на рівень стресостійкості (Г. Лазос, Л. Імороз, М. Березюк, Я. Омельченко). Активність людини безпосередньо залежить від психологічного благополуччя, яке визначає всі сфери її життя: фізичне функціонування (психофізіологія, психосоматика), самоідентифікацію та саморефлексію в соціальному середовищі [1] .

Усвідомлення цього факту дозволить запобігти проблемам у психічному здоров'ї з соціально-психологічної точки зору, що у перспективі сприятиме позитивному особистісному зростанню, емоційній зрілості особистості в підлітковому віці, збагаченню розумових і психологічних ресурсів, дозволить справлятися зі стресовими ситуаціями та життєвими кризами в майбутньому.

Теоретичний аналіз проблеми дозволяє стверджувати, що в підлітковому віці провідною діяльністю постає інтимно-особистісне спілкування з однолітками. Зазначимо, що ця особливість і нестабільність психічних станів утруднюють адекватне реагування на існуючу стресову ситуацію, яка зумовлює виникнення різноманітних психологічних проблем у підлітковому віці [2].

Завдання індивідуально-психологічної підтримки полягає в психологічній діагностиці: визначенні специфічних проблем та станів кожного підлітка для розробки індивідуального плану реабілітації; психоедукації: інформування про природу та наслідки психологічних травм, навчання методам самопомоги та управління стресом; психокорекції та психотерапії: робота з психологічними травмами та розладами через індивідуальні та групові терапевтичні сесії для відновлення психічного здоров'я та підвищення якості життя [2; 3; 4].

Таким чином, психологічна діагностика та психоедукація постають критично важливими елементами психологічної допомоги підліткам, які закладають основу для подальшої психологічної підтримки, нормалізації їх психоемоційного стану, забезпечують мінімальний рівень допомоги, необхідний для ефективного подолання наслідків впливу травматичних подій.

О. Борисова виокремлює два види психологічних послуг: психологічна діагностика та психоедукація. Подальша психокорекційна робота та психотерапія залежатиме від обставин, бажання та можливостей самого отримувача послуг [2].

Аналіз літературних джерел щодо проблематики психоедукації дозволяє констатувати, що у сучасній психологічній науці психоедукація (пси-

хологічне інформування) є універсальним і дієвим інструментом, який виконує наступні функції: сприяє усвідомленню людиною її психологічних станів, що сприятиме зниженню рівня тривоги; підвищує рівень знань та розуміння клієнтом свого психологічного стану, що посилює впевненість у собі; допомагає стабілізувати психологічний та емоційний стан, надає інформацію та навчає навичкам управління емоціями [2; 3].

Отже, поінформованість відіграє ключову роль у збереженні психологічного здоров'я та сприяє зціленню та адаптації. Психоедукація допомагає усвідомити вплив травматичних подій на життя та надає необхідні навички для управління стресом, тривогою та іншими емоціями.

Таким чином, як свідчить аналіз літератури і психологічна практика, психоедукація є важливим інструментом і видом психологічної допомоги, проте недостатньо вивченою в рамках психологічної науки. Розглянемо наявні визначення поняття у літературі, зокрема: психоедукація (від англ. psychoeducation – «психологічна освіта», «освіта», «виховання») – необхідний етап у консультуванні/психотерапії, що дає людині знання про шляхи подолання наслідків травматичної події. Завдання консультанта/терапевта в цьому процесі – не просто дати знання: розповісти людині про те, що з нею відбувається, або про її проблему (розлад, хворобу, кризу), а й навчити, яким чином поводитись з отриманою інформацією. Тобто не лише повідомити інформацію, а й задіяти процеси, які сприятимуть розвитку адаптивної поведінки (розв'язанню проблеми) [3, с. 12].

Охарактеризуємо сновні елементи психоедукації, описані О. О. Боровою:

передача інформації; емоційна розрядка близьких пацієнта; пояснення доцільності дотримання регулярної підтримки, що сприятиме покращенню психічного та соматичного здоров'я; допомога у виробленні навичок самодопомоги.

Психоедукація, або психологічна освіта та інформування, є важливим компонентом інформаційно-просвітницької роботи фахівців у збереженні психічного здоров'я [2;3;4].

Таким чином, психоедукація є методом психологічної інтервенції, що забезпечує надання індивіду релевантної інформації у зрозумілій формі з планом профілактики та запобігання розвитку психічних і поведінкових психологічних розладів, формування адекватного уявлення про власне психічне здоров'я, розвиток навичок його підтримки, роз'яснення можливих підходів до вирішення наявних психологічних труднощів, розвиток необхідних компетенцій, а також забезпечує підтримку та мотиваційний вплив.

Встановлено, що важливою складовою психічного здоров'я особистості в підлітковому віці є здатність справлятися з повсякденними стресами в умовах воєнного стану. Здійснений аналіз наукової літератури, дозволяє окреслити специфічні вектори профілактики психічного здоров'я підлітків в умовах воєнного стану, які конкретизуються у навичках самодопомоги та саморегуляції:

- піклування про емоційне та ментальне здоров'я, спрямоване на профілактику та усунення симптомів дистресу завдяки розвитку навичок психопрофілактики, розпізнавання стресових чинників та ознак, опанування збалансовування психоемоційного стану, релаксації та відновлення ресурсів, самостійного опрацювання негативних наслідків впливу надмірних стресових чинників [5];

- встановлення емоційної близькості з батьками – навички розпізнавання несприятливих форм комунікації в родині, відновлення сприятливого контакту з близькими;

- уміння ефективно діяти у стресових ситуаціях, розробка ефективного алгоритму подолання стресових обставин [3;5];

- подолання відчуженості, інтеграція у соціальний простір, посттравматичне зростання, відновлення сприятливого контакту та комунікації, самовідчуття власних інтересів та бажань у соціальному середовищі, навички виходу з самоізолювання та навички просити допомогу [5].

Таким чином, протидія стресу в умовах воєнних дій можлива завдяки застосуванню різноманітних психологічних інтервенцій, що включають особистісні та соціальні компоненти. Ці практики сприяють зміцненню внутрішніх ресурсів, покращенню емоційного та фізичного здоров'я, а також забезпечують здатність ефективно адаптуватися до травматичних ситуацій.

Список використаних джерел

1. Березяк К. М., Накорчевська М. О., Васильєва О. А. Психологічні особливості адаптації студентів до навчання в умовах війни//Журнал «Перспективи та інновації науки» № 10(15) 2022. С. 401-411.

2. Борисова О. О. Психоедукаційні моделі в процесі психореабілітації учасників бойових дій: поняття та функції, приклад// Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2023. С.7-12.

3. Гершанов О. Основи роботи з травмою. Режим доступу: <https://rm.coe.int/osnovy-raboty-trauma-rus/1680a035d9>

4. Арефнія С. Підтримка психологічного здоров'я під час війни в психологічних групах. Серія вебінарів «Психологічна підтримка особистості в умовах війни» (Україна-Польща). Вебінар № 2. «Як зберегти й підтримати психічне здоров'я в умовах війни?». 13 квітня 2022 р. YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=cTeahn1J04>.

5. Омельченко Я. М. Технологія розвитку життєстійкості дітей військовослужбовців, що мають прояви ПТСР, засобом відновлення сприятливого психоемоційного контакту у родині. Технології психотерапевтичної допомоги постраждалим у подоланні проявів посттравматичного стресового розладу. Монографія/ за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : Видавничий Дім "Слово", 2020. 87-114.

REFLEKSJA BURGESSA NAD BEHAVIORYZMEM. ŚWIADOMOŚĆ JEDNOSTKI A WYCHOWANIE DO MORALNOŚCI W „MECHANICZNEJ POMARAŃCZY”

Sontowska Pola

*Uniwersytet Jagielloński, studentka, Kraków
marianpol03@gmail.com*

By móc być trafnym komentarzem dla współczesnego świata, literatura dystopijna musi ciągle śledzić naukę i rozważać proponowane przez nią rozwiązania. To czyni ją cennym materiałem pomocniczym w procesie edukacji w prowadzeniu rozważań nad etyką współczesnego świata. Szczególnym argumentem dla takiego wykorzystania literatury dystopijnej jest fakt, że jednym z ważniejszych jej tematów jest konfrontacja rozwoju cywilizacji z ideą człowieczeństwa, często związaną z podejściem indywidualnym wobec jednostki. W tym kontekście ciekawym do poruszenia na zajęciach zagadnieniem jest refleksja nad procesem samej edukacji i wychowania. Utworem, który zaprasza do aktywnej na ten temat dyskusji jest wydana w 1962 roku *Mechaniczna pomarańcza* Burgessa. Chociaż korzysta w niej z leciwej już wówczas teorii warunkowania klasycznego¹ [4], czyniąc z niej nowatorską w wykreowanym społeczeństwie metodę resocjalizacji, skłania czytelnika do refleksji nad zasadnością wykorzystania technik behawioralnych w tym kontekście.

1. Mały Alex

Piętnastoletni morderca i gwałcień skrępowany specjalną aparaturą bezwzględnie wgapia się w przygotowane przez badaczy brutalne materiały. Przez najbliższe dni, będzie on obiektem doświadczalnym dla nowej metody resocjalizacji doktora Brodzkiego. Jeszcze zanim wyprowadzono go z izolatki strzyknięto mu substancję, która wzbudziła w nim odrętwienie. Wcześniej w taki sam sposób podawano Alexowi witaminy, dlatego tym razem pomimo wystąpienia niecodziennych objawów jest przekonany, że substancja w strzykawce nie została zmieniona. Teraz posadzony w wyjątkowo niewygodny sposób - wysychające spojówki, przywiązane do miejsca kończyny - zmuszany jest do oglądania. Z początku jest widzem, który w filmie dostrzega wyłącznie rozrywkę. Poznajemy jego przerażające komentarze: „juha ciekła z niej krasno i przekrasno. To komiczne, jak barwy nastojaszczego świata dopiero widzą się prawdziwe, kiedy je zobaczysz na filmie” [1]. Ponure jest to jego wyrażenie tłumaczące jak swojski ma on stosunek do krwi bezbronnych. Wraz z postępowaniem seansu Alex dochodzi do pewnych refleksji. Zauważa, że wyświetlane filmy są zbyt realistyczne, żeby były inscenizowane, ale z drugiej strony wydaje mu się niemożliwe, by *dobrzy* pozwolili na nagrywanie takich sytuacji zamiast interweniować. W końcu bohater wyczuwa pewien dyskomfort:

[Z]aczęło do mnie mocno docierać, że wcale nie czuję się za dobrze, co przypisałem niedożywieniu i temu, że mój żołądek jeszcze się nie sawsiem prze-

¹ Iwan Pawłow, pionier w badaniach nad warunkowaniem klasycznym zmarł w roku 1936.

stawił na pożywnie jadło i witaminy, jakie mi tu dają [1].

To przemyślenie może brzmieć naiwnie, ale tak naprawdę Alex słusznie dostrzega źródła złego samopoczucia w biologii. Dotychczas jego organizm nie reagował w sytuacji przemocy w sposób charakterystyczny dla emocji strachu czy obrzydzenia, więc nie z tego powodu poczuł się tak teraz. Tym co wzbudziło w nim niepokój była reakcja organizmu na wstrzykniętą substancję, tego jednak bohater nie odkrywa. Wreszcie Alex stwierdza: „(...) jakbym nie wyslepiął się na ten film, to wierojatno by mnie tak nie mdliło” [1]. Zachodzi więc tutaj proces warunkowania klasycznego, w którym bodźce bezwarunkowe są właściwie dwa. Pierwszym jest substancja wstrzykiwana, owa *Ludovycka*, której odpowiada bezwarunkowa reakcja mdłości. Następnie dochodzi do prezentacji bodźca warunkowego, którym jest ukazana na materiałach wideo przemoc. Jej oglądaniu towarzyszy postępujące zmęczenie związane z dyskomfortem unieruchomienia, które określiłabym mianem drugiego bodźca bezwarunkowego. Wskazanie go umożliwia wytlumaczenie, dlaczego cały proces zaszedł, jednocześnie klasyfikując go jako warunkowanie odroczone. W trakcie prezentacji bodźca warunkowego dyskomfort pobudza wrażliwość na działanie *Ludovycki*, dzięki czemu Alex doprowadza do nieświadomej asocjacji² [2]. W końcu reakcja będzie się u niego pojawiała jako warunkowa:

[Z]amachnąłem się ja z obu piąch, aby mu fest przyłożyć w kark i w ten moment, przysięgam, jakby z góry widząc go jak się wali stęknąwszy i aut aut i poczuwszy jak ta radocha mi buch i do góry w kiszkach, to właśnie w ten moment rzuciła mi się mdłość do gardła, jakby fala buchnęła i taki strach poczułem okropny, że jakbym za chwilę miał zdechnąć [1].

Eksperyment doktora Brodzkiego potwierdził teorię, a Alex nie popełni już więcej zła.

2. Czy Bóg woli od ferworu dobroć z wyboru?

Na pokaz ku chwale nauki zaproszono jednak też księdza, który zbytnio wczytuje się w tekst pomiędzy wierszami. W powyższej myśli zauważy słowa: „poczuwszy jak ta radocha mi buch i do góry w kiszkach” [1] – i zwróci uwagę, że przecież Alex wcale się nie zmienił. Co więcej, to nie fakt, że bohater czyni dobro wbrew sobie, jest tutaj największym problemem. Gdy mówimy o warunkowaniu klasycznym, pytanie o wolną wolę jednostki, której wpojono pewne reakcje, jest bezzasadne. Fizjologiczne objawy obrzydzenia, którymi reagował organizm Alexa należą do reakcji automatycznych. Mieszczą się więc w tym samym zbiorze reakcji co kaszlenie albo kichanie. Skoro więc nie jesteśmy deterministami z uwagi na to, że ktoś nie jest w stanie pohamować kichnięcia, dlaczego mielibyśmy uznać, że zmuszają nas do tego efekty warunkowania Alexa? Pytaniem o wiele bardziej istotnym jest zasadność wykorzystania procesów warunkowania w resocjalizacji.

Jednostka zsocjalizowana będzie intuicyjnie postępowała zgodnie z tym czego wymaga od niej społeczeństwo, a takie zachowanie musi opierać się o rozumienie własnych motywacji. Warunkowanie omija ten element, który jednak

² Przy uznaniu, że w tym procesie występuje tylko jeden bodziec bezwarunkowy i jest nim *Ludovycka*, trzeba by potraktować owo warunkowanie jako następcze, a takie nie zachodzi.

jest podstawą wszelkiej przemiany. Alex na drodze warunkowania klasycznego nabył awersję do zła, w taki sam sposób jak ktoś po zjedzeniu nieświeżego posiłku nabiera awersji pokarmowej do jego składników. *Mechaniczna pomarańcza* daje do zrozumienia, że wychowanie nie może poprzestać jedynie na tak prostych zasadach. Kształcenie się w moralności nie może być tresurą. Jest to niezgodne z nauką o stadiach moralnych Kohlberga, która tłumaczy, że każde następne stadium musi zostać przez jednostkę zdobyte samodzielnie [6]. Piętnastolatek z poziomu przedkonwencjonalnego może wyjść jedynie sam nauczywszy się chodzić, nie da się go z niego siłą wypchnąć. Zawsze jednak, a szczególnie podczas zdobywania pierwszych stadiów, powinien towarzyszyć mu ktoś na wyższym poziomie moralnym, kto dzieląc się mądrością, umożliwi kształtowanie się jego postawy. Warto tu przytoczyć teorię Bandury, która zakłada, że wzmacnianie i kara rozwijają u dzieci zachowania moralne [6]. Badacz wskazuje na użyteczność tworzenia asocjacji w kształceniu etycznym, jednak wyraźnie daje do zrozumienia, że nie chodzi mu tu o warunkowanie instrumentalne, czyli takie które umożliwiłoby jednoczesne wyciąganie wniosków. Alexowi ta możliwość nie jest dana. Co więcej w pewnym momencie pojawia się w nim rozpoznanie - uświadamia się mu, że pierwotna reakcja została wywołana Ludovycką i to w niej Alex będzie później dopatrywał się motywu własnego postępowania. Przesiąknięty egzystencjalnym bólem skwituje:

(...) o bracia moi, ten szajs Ludovycka był jak taka szczepionka i teraz już miałem go we krwi, tak że raz na zawsze i nawsiedła było mi niedobrze, gdy zobaczę byle co w ultra gwałt i kuku [1].

W tym miejscu należy jeszcze wspomnieć o jednym, być może najniebezpieczniejszym akcie dla społeczeństwa *Mechanicznej pomarańczy* - możliwości dojścia do wygaszenia, które osłabi asocjację między indukowaną reakcją organizmu Alexa a popełnianiem wykroczenia. Pewnego dnia bodziec może nie wzbudzić reakcji, co umożliwiłoby piętnastolatкови powrót do dawnych chwil radosnych rozbojów.

3. Myśląc w nadsat

Przekaz o ułomności warunkowania klasycznego w kształtowaniu moralności ujawnia się także w warstwie językowej powieści. Mamy do czynienia z dedykowaną *braciszkom* gawędą Alexa w napisanym dla tej powieści slangu - nadsat. Stiller zauważa, że takie utworzenie języka, w którym książka zostanie napisana, wywiera istotny wpływ na czytelnika. Z początku czytelnik ma trudność ze zrozumieniem tekstu, co dodatkowo podkreśla odrębność subkultury Alexa względem cywilizowanego świata. Z każdą następną stroną dopiero uczy się reguł fikcyjnego języka. Poznając świat dzięki słowom Alexa, mimowolnie staje po jego stronie – zmusza go do tego zainwestowany w rozumienie wysiłek [5]. W przeciwieństwie do doktora Brodzkiego, dla którego bohater jest jednym z szeregu przypadków - numerem 6655321, czytelnik styka się z konkretną osobą, której w pewien sposób współczuje. W świetle behawioryzmu to wejście w mowę Alexa ma poważne konsekwencje. Behawioryzm traktuje mówienie jako pierwotne względem myślenia. „Na przykład Watson (1930) utożsamiał myślenie z cichym mówieniem. Myśląc używamy mowy *subwokalnej*” [3]. Można

więc postrzegać gawędę Alexa jako zapis jego spostrzeżeń i sposobu rozwiązywania problemów. Czytelnik w pełni nią zaabsorbowany nie będzie na bieżąco tworzył własnych myśli - analizator modalności werbalnej będzie blokowany przez słowa bohatera i dopiero chwilowe przerzucenie uwagi umożliwi czytającemu myślenie³, a co za tym idzie słowa bohatera będą przyjmowane często bez krytycyzmu. Jak wykazałam wcześniej, Alex nie rozwija się w toku procesu, któremu jest poddany – nie widzimy też żadnej zmiany w języku. Ciągłe myśli w nadsat, w jego wypowiedziach nie pojawiają się żadne zapożyczenie z języka społeczeństwa, które chce go zresocjalizować. Duchowo ciągle tkwi w swojej subkulturze. Stiller rozpatrując aspekt tworzenia języków przez Burgessa⁴ [5], odnajduje ich wspólną ideę:

[Dla Mechanicznej pomarańczy Burgess stworzył] osobny język, całkiem jak dla jaskiniowców w późniejszej *Walce o ogień*. Zestawienie to ma sens nie tylko w aspekcie językowym: w świecie Burgessa troglodyta wcale nie wymarł i zajmuje poczesne miejsce, panosząc się od prehistorii aż do futurologii [5].

W obu przypadkach tworzony jest narzeczem grupy – a więc osób, które łączą więzi. Tłumaczy to, dlaczego są one tak niedokładne - na przykład często opierają się na onomatopejach. Skoro próbujących się dogadać ludzi łączy wspólny cel, jak to jest w wypadku grup, łatwiej jest im się zrozumieć, więc ich mowa może być bardziej intuicyjna. Jednak społeczeństwa potrzebują konkretnego – ich języki będą na wyższym poziomie zaawansowania. Dlatego też, osobie z zewnątrz będzie je trudno opanować. Doktor Brodzki swoim warunkowaniem starał się doszlifować Alexa by wpasował się w kierat społeczeństwa, jednak nie zrobił nic, by bohater zrozumiał reguły społecznej gramatyki - zarówno tej językowej jak i związanej z kulturą. Po przejściu warunkowania Alex nadal będzie się identyfikował z gangiem, a społeczeństwo, w którym cywilizacja odbiera możliwość indywidualnego podejścia do jednostki, będzie dla niego niezrozumiałym konstruktem.

4. A Clockwork Orange

Te wszystkie przemyślenia odbijają się w tytule powieści. *Orange* miało być zabawnym nawiązaniem do malajskiego *orang*, czyli człowieka. Dla pisarza było to o tyle oczywiste, że spędził znaczną część swojego życia w Malezji, jednak rozumiał, że większość ludzi nie ma takich zdolności lingwistycznych, by spostrzec tę konotację. Mimo to miał nadzieję, że jego czytelnicy odnajdą nawiązanie do człowieka, chociażby poprzez podobieństwo słów *orange* i *orangutan*, które to zwierzę cechuje się człękoksztalnością [5]. W takim rozumieniu mechaniczna pomarańcza miałyby znaczyć tyle co „nakręcany człowiek” - czyli ten któremu mechanizm nakazuje postępować tak jak go zaprogramowano z ominięciem jego woli. Czasem sprężyna się zatrzyma – wtedy będzie potrzebny zegarmistrz, który potrafiłby ją na nowo naciągnąć. W społeczeństwie *Mechanicznej pomarańczy* może istnieć przekonanie, że gdy tylko pojawi się potrzeba taki specjalista się znajdzie. A jednak – gdy socjalizacja opiera się o przymus

3 Ze względu na nieistnienie podzielności uwagi.

4 Tłumacz nawiązuje do stworzonego przez Burgessa języka jaskiniowców z filmu *Quest of Fire* (1981).

навіть zegarmistrz może stracić motywację do moralności.

Bibliografia

Literatura podmiotu

1. Burgess Anthony, *Mechaniczna pomarańcza*, tłum. R. Stiller, Kraków 2018.

Literatura przedmiotu

2. Kosslyn Stephen, Rosenberg Robin, *Psychologia. Mózg. Człowiek. Świat*, tłum. M. Majczyna Kraków 2006.

3. Maruszewski Tomasz, *Psychologia poznania. Sposoby rozumienia siebie i świata*, wyd. 2., Gdańsk 2001.

4. Schultz Duane P., Schultz Sydney Ellen, *Historia współczesnej psychologii*, tłum. R. Andruszko, Kraków 2008.

5. Stiller Robert, *Kilka sprężyn z nakręcaanej pomarańczy*, [w:] *Mechaniczna pomarańcza*, A. Burgess, Kraków 2018.

6. Vasta Ross, Haith Marshall M., Miller Scott A., *Psychologia dziecka*, tłum. A. Piotrowska, Warszawa 1995.

ПЕДАГОГІКА PEDAGOGY

РОЗВИТОК НАВИЧОК МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ МОРЯКІВ

*Андрончик Юлія Миколаївна
старший викладач ДІВТ ДУІТ
uliyaaandronchik@gmail.com*

Робота на суднах — це «командна робота», одна людина не може керувати всім судном, тому для безперебійного та безпечного виконання операцій на борту потрібні хороші міжособистісні стосунки між.

Міжособистісне спілкування(комунікація) — це обмін думками, ідеями, почуттями та емоціями між двома або більше людьми. Воно включає як вербальні, так і невербальні аспекти міжособистісного спілкування. Сильні навички міжособистісного спілкування є ключовим показником успіху на робочому місці. З іншого боку, відсутність таких навичок може призвести до непорозумінь із колегами чи керівництвом, що може перерости у більш значні конфлікти. Тому удосконалення навичок міжособистісного спілкування може допомогти моряку створити більш гармонійне робоче сере-

довище, відновити будь-які стосунки, які заважають здатності ефективно працювати, і звільнити час і енергію, щоб зосередитися на своїй роботі[4].

Комунікація є тоді ефективною, коли сприятиме досягненню цілей учасників спілкування, які користуються усіма її засобами, запобігають та долають перепони та бар'єри спілкування[5, с. 181].

Отже, комунікація — це процес, який включає в себе надсилання та отримання повідомлень за допомогою вербальних та невербальних методів, двосторонній засіб передачі інформації у вигляді думок, поглядів та ідей між двома або більше особами з метою досягнення взаєморозуміння[2, с.6].

70% нашої комунікації — це: неправильно витлумачені, неправильно зрозуміли слова, а на судні це може призвести до аварії, тому дуже важливо навчити моряків саме ефективної комунікації. Вони повинні: створити спільне міжособистісне спілкування, яке сприймається позитивно, щоб ви могли разом домовитися про подальші дії та рішення, розуміння емоцій та намірів, що стоять за інформацією, вміти чітко донести повідомлення.

Процес комунікації включає в себе розуміння, обмін та значення і складається з восьми основних елементів [3, с.40]: відправник, повідомлення, канал, приймач, контекст, навколишнє середовище, перешкоди, зворотній зв'язок.

1. Відправник — людина, яка ініціює процес комунікації, створюючи повідомлення і доносячи його до одержувача, він повинен чітко усвідомлювати мету свого повідомлення і вибирати найкращі слова, тон і засоби для ефективного донесення інформації, враховувати, хто є одержувачем, і відповідно до цього коригувати своє повідомлення, брати до уваги контекст розмови і стосунки між ним і одержувачем. Без чіткого розуміння цих компонентів ефективна комунікація неможлива.

2. Повідомлення. Передача повідомлення відбувається в різних формах, включаючи вербальні (слова) і невербальні (тон або мова тіла), письмові, візуальні та слухові аспекти. Якісна та ефективна комунікація вимагає, щоб повідомлення було чітким, правильним, повним, лаконічним і добре складеним, якщо йдеться про письмове повідомлення, яке надає одержувачу всю необхідну інформацію. Розуміючи складові комунікації та зосереджуючись на передачі повідомлення, відправники можуть гарантувати, що їхні повідомлення будуть отримані та зрозумілі одержувачем.

3. Канал. Шлях, який використовується для зв'язку один з одним, називається каналом. Приклади каналів, які використовуються для комунікації, включають телефон, електронну пошту, листи, веб-чат, особисті зустрічі, відеоконференції і навіть текстові повідомлення: Чи надає цей канал хорошу можливість надіслати чітке повідомлення? Чи доречно використовувати саме цей канал у даному контексті? Чи одержувач зможе отримати повідомлення належним чином? Відповіді на ці питання допоможуть забезпечити успіх комунікації.

4. Приймач або одержувач — це людина, яка слухає, читає або бачить повідомлення. Без них було б неможливо отримати та правильно інтерпре-

тувати повідомлення. Тому важливо, щоб і відправник, і одержувач звертали увагу один на одного і переконувалися, що їхні повідомлення правильно зрозуміли.

5. Контекст — це середовище, в якому відбувається комунікація, включаючи фізичний простір, культурні норми та будь-який спільний досвід між відправником та отримувачем повідомлення. Розуміння контексту є ключем до ефективної та успішної комунікації. Контекст може впливати на те, як повідомлення сприймається, інтерпретується і розуміється обома сторонами. Наприклад, якщо двоє людей розмовляють у тихій бібліотеці, вони, швидше за все, використовуватимуть більш формальну мову, ніж якби розмовляли в галасливому барі

6. Навколишнє середовище або середовище спілкування — це обстановка, в якій відбувається розмова. Воно включає фізичні (такі як шум, меблі, час доби або фізична відстань між людьми, можуть впливати на якість і чіткість спілкування), культурні (наприклад, мова, якою розмовляють, норми поведінки та взаємодії, може мати значний вплив на процес комунікації) та соціальні компоненти (включає стосунки між людьми, які можуть впливати на те, як інтерпретується чи сприймається повідомлення). Розуміння цих компонентів комунікаційного середовища є важливим для ефективної комунікації.

7. Перешкоди в комунікації часто називають «шумом», і це може бути фізичний шум або шум, спричинений багатьма іншими джерелами. Ми можемо покращити свої комунікаційні навички, розуміючи будь-які потенційні джерела перешкод і гарантуючи, що наші повідомлення будуть точно зрозумілі одержувачами.

8. Зворотній зв'язок, який є важливою частиною комунікації, оскільки він дозволяє нам зрозуміти, чи було отримано і зрозуміло наше повідомлення одержувачем, а також дає можливість відправнику скоригувати своє повідомлення, якщо це необхідно, і створити краще взаєморозуміння між обома сторонами. Без зворотного зв'язку комунікація була б односторонньою, і двом людям було б важко по-справжньому зрозуміти один одного [1, с. 18].

Для ведення змістовного діалогу життєво важливо визнати і зрозуміти кожен з цих компонентів, а також те, як вони взаємодіють один з одним. Відправник, повідомлення, канал, одержувач, контекст, навколишнє середовище, перешкоди і, нарешті, зворотний зв'язок — все це компоненти, необхідні для успішної комунікації.

Робота на суднах — це нелегке завдання, і в результаті різного роду стресів у моряків може легко розвинути незадоволеність і демотивація. Оскільки кількість людей, що працюють на борту, обмежена, всі повинні намагатися пізнати один одного, щоб зрозуміти цінності, знання і навички кожного. Це перший крок до розвитку міжособистісних стосунків на борту судна.

1. Ранкові зустрічі (Toolbox meeting). Ранкова зустріч, яка проводиться для розподілу роботи між членами команди, найкращий час для того, щоб члени команди поспілкувалися один з одним, обговорили свої погляди

та думки, надати можливість висловити свої пропозиції щодо покращення робочого процесу та заходів безпеки, яких слід вжити. Така діяльність дає членам екіпажу відчуття відповідальності та важливості, а також сприяє підвищенню їхньої продуктивності та покращенню міжособистісних стосунків.

2. Tea-Breaks: під час чайних перерв слід обов'язково збирати всіх членів екіпажу разом, щоб обговорити поточну роботу та інші важливі речі, які вони вважають за потрібне обговорити.

3. Тренінги на борту / зустрічі з безпеки. Навчання на борту — це ще одна важлива можливість зібрати членів екіпажу разом, щоб передати важливі робочі знання або провести засідання комітету з безпеки. Капітан і головний механік повинні організувати збори таким чином, щоб у них змогли взяти участь максимум членів екіпажу.

4. Спільне проведення вільного часу. Відпочинок є важливим фактором, що позитивно впливає на психічне здоров'я моряків і виступає досить ефективним інструментом згуртування команди.

Часто можна спостерігати, що після закінчення робочого дня офіцери та члени екіпажу проводять час у власних каютах замість того, щоб збиратися разом: переглянути фільм, пограти у відеоігри, влаштувати караоке-вечірки, пограти в більярд, в нарди, потренуватися разом тощо.

Багато в чому ефективні комунікації починаються із взаємної поваги, спілкування, яке надихає і заохочує інших робити все можливе!

Список літератури

- Бурмака Т. М. Комунікативний менеджмент : конспект лекцій (для студентів бакалавріату всіх форм навчання спеціальності 073 – Менеджмент) / Т. М. Бурмака, К. О. Великих ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 69 с.
- Малімон В.І. Комунікативні технології в публічному управлінні: навчально-методичні матеріали. Івано-Франківськ, ІФОЦППК, 2018. 51 с.
- Пересада А.С. Формування комунікаційного процесу в організації. Управління розвитком. 2012. №13. С. 40-45
- Приклади міжособистісних навичок, визначення та важливість у 2024 році URL: <https://ahaslides.com/uk/blog/interpersonal-skills-examples/> (дата звернення 15.08.2024)
- Приходько В. М. Соціальний аспект міжособистісного спілкування // Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального : колект. монографія / ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана» ; [С. Б. Артеменко, О. Б. Гаєвська, Л. В. Северин-Мрачковська та ін.]. Електрон. текст. дані. Київ : КНЕУ, 2021. С. 181–191

IMPLEMENTATION OF THE 'OPEN DATA' CONCEPT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Bardadym Oleh Valeriiovych

*Master's degree candidate at the Department of Educational and Socio-Cultural Management and Social Work
Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University
ORCID 0000-0002-2777-6568
bardadym.oleh520@yu.edu.ua*

Supervisor: Shpylova Vera Oleksiivna

Modern digital technologies are transforming various social processes [1]. With the development of digital infrastructure[2], a new (networked) environment for the exchange of free data, knowledge and information between users has been formed. Let's take a closer look at the terms 'open data', 'open knowledge', 'open information' (see Table 1)

№	Terms	Author	Author's interpretation
1	Open data	«Open data is data that can be freely used, re-used and redistributed by anyone - subject only, at most, to the requirement to attribute and sharealike» Source: https://opendatahandbook.org/guide/en/what-is-open-data/	This data is free for use and can be distributed for any purpose. Example. Summer temperature 21, 25, 28, 18, 25, 27 degrees Celsius
2	Open information	«Open Information means government-owned information whose release is not subject to privacy, security or legislative restrictions and which is made available to the public with minimal restrictions on its use or re-use. This includes, but is not limited to, reports, studies, maps, legislation, etc. Open information is released proactively whenever possible» Source: https://www.lawinsider.com/dictionary/open-information	This is open data that is combined or integrated into a context. Example. Average summer temperature 25.5 degrees Celsius
3	Open knowledge	«Open knowledge is what open data becomes when it's useful, usable and used» Source: https://okfn.org/en/library/what-is-open/	This is open data that is meaningful and verified and can be reused. Example. After rain in summer, temperatures drop by 5 degrees Celsius

Table 1

Comparison of definitions of «open data», «open knowledge», «open information»

At the heart of these three concepts, the main concept is 'open data'. Open data ensures: democratisation of information through free access to data for users; public control - increasing the transparency of organisations and ensuring monitoring of social processes; innovation - development of new knowledge and business models that promote equality. Open data can be classified according to the following criteria:

1. by format: text, structured, graphic, video, audio, geospatial, archival.

2. Access: closed, open Closed data is considered to be data that has restrictions on its use under the relevant licence.

The principles of open data are regulated by the Open Data Charter[3], which is based on the following principles: typical openness, efficiency and clarity, accessibility, structured and standardised, comparability and interoperability, community involvement, and inclusiveness.

Let's take a closer look at the characteristics of open data (see Table 2)

№	The sign	Description
1	Philosophy	Liberalism, network society
2	Technology	Internet, cloud computing, data centres
3	Usage	Commercial and non-commercial
4	Data editing	Mostly free use
5	Licence	You can modify them and use them in your commercial activities
6	Accessibility	Open for use
7	Values	Interaction between government, business and society, solving problems, improving services, improving understanding, creating a new business model
8	Legal restrictions	Use of non-personal data
9	Quality	Certified, relevant, accurate, interoperable
10	Standard	Data format and structure.
11	Information about the publication	Contains metadata (Source, funding, licence, publication history, author)

Table 2
Characteristics of open data

Open data is used in various fields. Public sector: Openbudget (<https://openbudget.gov.ua/>), public procurement Prozorro (<https://prozorro.gov.ua/uk/>); budget monitoring E-Data (<https://edata.gov.ua/>); e-declarations of the NACP (<https://public.nazk.gov.ua/>); justice - electronic state registers (<https://opendatobot.ua/register/>); transport - traffic schedule (<https://www.eway.in.ua/ua/cities/kyiv/>); environment - State Agency of Water Resources of Ukraine (<https://davr.gov.ua/>); healthcare E-health (<https://ehealth.gov.ua/>). There is also open data for the education sector.

In the course of the study, the following groups of open data were grouped and identified by the author for the education sector.

1. Open statistical datasets are public data of educational institutions (higher education, vocational higher education, vocational and technical, general secondary) on the number of students, number of teachers, number of persons enrolled in education, number of graduates, distribution of the population by level of education, licensed and unlicensed specialties, number of educational institutions, number of applications, rating lists, competitive proposals, salaries of teaching and research staff, distribution of the population by level of education and specialties.

Resources providing access to the statistical dataset: The Unified State Electronic Database on Education (<https://info.edbo.gov.ua/>), the State Statistics Service (<https://stat.gov.ua/>), the Institute of Educational Analytics (<https://iea.gov.ua/diyalnist/naukovo-analitichna-diyalnist/analitika/>).

2. Open monitoring data on the quality of education are public datasets that reflect the learning outcomes of pupils and students of educational institutions.

Resources that provide access to data sets related to monitoring the quality of education: Ukrainian Centre for Educational Quality Assessment (<https://testportal.gov.ua/stat/>), Pisa (<https://www.oecd.org/en/about/programmes/pisa.html>).

3. Open registers of educational documents is an open database containing information on: educational documents (higher education, vocational higher education, vocational and general secondary education), certificates of professional development of teachers, registers of external independent evaluation and national multi-subject test, student cards, certificates of student learning, certificates of educational sequence.

Resources that provide access to the statistical dataset The unified state electronic database on education (<https://info.edbo.gov.ua/>).

4. Open science data is public data created and collected in the scientific field. This type of data includes: scientific publications (articles, proposals, abstracts); datasets (statistical information, images, videos, tables); information about scientists (profiles, results of entrance and final exams, minutes of academic councils).

Implementation: creation of repositories such as Zenodo (<https://zenodo.org/>), public profiles of Orcid (<https://orcid.org/>), and Statista datasets (<https://www.statista.com/>).

Since open access has become available, it is equally important that scientific results are critically evaluated by other scientists so that open scientific data can be improved and verified for reliability;

5. Open Educational Resources (OER) are public ‘teaching and research materials that are created for sharing and for the purpose of disseminating pedagogical experience[4]. Teaching materials (lectures, textbooks, video lectures).

Implementation: open repositories (<https://naurok.com.ua/>).

6. Financial data public data on the financial activities of an educational institution. The availability of this data ensures: transparency of finances to the community; accountability - public responsibility for decisions made to the community; and cost estimation.

Implementation: creation of interactive datasets in the form of dashboards on: budget, revenues, expenditures, investments, procurement

7. Infrastructure data is public data on the infrastructure of a higher education institution. This may include information on the equipment of classrooms, laboratories and library stock.

Implementation: publishing information about classrooms, laboratories and library collections.

Thus, open data ensure effective management of an educational institution at various stages: strategic: studying and analysing labour market trends; identifying effective areas; financial: monitoring income and expenses; optimising costs; attracting investment; human resources management: analysing data

on increasing staff productivity; studying factors that encourage employees to increase their motivation; infrastructure management: maximising the use of classrooms in an institution; monitoring the state of infrastructure; modernising premises; managing.

Reference

1. Бардадим О. В. (2021). Роль цифрової трансформації освіти у підготовці вчителів природничого напрямку. Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки», (1). DOI Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: "Педагогічні науки". 2021, 1. С. 101-106 DOI 10.31651/2524-2660-2021-1-101-107

2. Бардадим О. Розвиток інновацій: цифрова революція. Авіація, промисловість, суспільство : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Кременчук, 12 трав. 2021 р.)с. 162-164 DOI: 10.13140/RG.2.2.33909.45283. 3. Бардадим О. В. Цифрова інфраструктура в Україні. XV Міжнародна науково-практична конференція магістрантів та аспірантів «Теоретичні та практичні дослідження молодих науковців»(01–03 грудня 2021 року): матеріали конференції/ за ред. ЄІ Сокола (2021): 327-328. DOI: 10.13140/RG.2.2.33057.48484.

3. Міжнародна хартія відкритих даних URL: https://dostup.org.ua/request/47481/response/111982/attach/4/opendatacharter%20UKR.pdf?cookie_passthrough=1

4. Open Educational Resources (OER) URL: <https://www.unesco.org/en/open-educational-resources>

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING THROUGH MATHEMATICAL PROBLEMS: COMBINING PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Doroshenko Daniil,

student of the 4th year,

Faculty of Mechanics and Mathematics,

Oles Honchar Dnipro National University

dsnii2727@gmail.com

Nowadays, critical thinking is one of the important key competencies that are necessary for successful functioning in the modern world. In the conditions of modernity, information oversaturation, the ability to analyze information and make informed decisions becomes indispensable for the personal and professional development of every person, and most importantly - our young generation. Our youth, it is clear that they should not only learn knowledge, but also be able to apply it in practice and their ability to critically evaluate the information received.

Mathematics is one of the oldest and most structured sciences. It is a powerful tool for developing critical thinking. Precisely, while solving mathematical problems, students learn to analyze situations, build logical chains and find alternative approaches to solving problems. However, one of the important steps of this process is not only mathematics itself, but also the methods and techniques

of its teaching. Modern pedagogical approaches to teaching mathematics should be strengthened by the development of analytical and creative abilities.

In this work, we will consider how mathematical problems can serve as a means of developing critical thinking in students. Let's pay attention to the interdisciplinary approach, which usually combines pedagogical methods with elements of psychology, and this already allows to contribute to the formation of certain abilities of critical thinking.

Mathematical problems as a basis for the development of critical thinking.

Mathematical problems usually play an important role in the development of critical thinking. This not only stimulates students to find solutions to problems in order to get the correct answer, but also to analyze the conditions of the problems themselves. While students solve problems, they face various problems, such as: finding certain regularities, formulating assumptions, analyzing the obtained result and checking the solution result directly with the condition of the problem. In most cases, this will allow them to develop the skills of independent thinking, which can later be applied in any area of their lives.

I will give an example based on an elementary mathematical problem. We have an equation to solve. It has several ways, namely to solve through the graph, by the method of selection and analytically.

At this time, the student must critically evaluate each method in order to determine which approach is most effective in a given situation. This will contribute to the development of the ability to justify one's choice - which is an extremely important component of critical thinking.

Psychological aspects of developing critical thinking through mathematics.

In today's world, psychological aspects play an important role in the formation of critical thinking during mathematics education. I would like to point out that not only teaching a certain algorithm and method of solving problems, but also an important component is how students approach solving problems and how they react to their own mistakes and difficulties. The teacher must calculate the individual abilities of each student, the level of motivation and their willingness to gradually analyze their steps.

It should be noted that critical thinking develops in the process of overcoming difficulties. A student who perceives mistakes not as a defeat, but as an opportunity for learning, is psychologically more stable.

In cases where a student is faced with an incorrectly solved problem, it is important to encourage him to analyze what exactly went wrong and help him overcome this problem.

Pedagogical methods for the development of critical thinking through mathematical problems.

From the review of Vahiv students, it is clear that in order to effectively develop critical thinking by solving mathematical problems, teachers need different methods that will promote independent thinking and an analytical approach to solving problems. However, one of these positively implemented methods is asking open questions (these are questions that do not have a single correct answer, or there are several ways to solve problems). Usually, this is a kind of incentive

for students to come up with non-standard solutions and their attempts to analyze different ways.

Another effective method is discussions. In the process of discussing mathematical problems, students learn to defend their ideas, to argue the choice of solution method, which is an important component of critical thinking.

Interdisciplinary approach: Combination of psychology and pedagogy.

To develop critical thinking, it is important to start changing both pedagogical and psychological approaches. First of all, uenam will allow to take into account the individual needs of students.

An individual approach helps to adapt educational tasks to the capabilities of each student. In particular, this can happen through the differentiation of tasks or the provision of additional hints. This will help to avoid stress and anxiety, which can block the development of critical thinking.

Conclusions. So, after analyzing all aspects, it can be stated that the development of critical thinking through mathematical problems is possible thanks to the right combination of pedagogical approaches and psychological support of students. Also, I would like to point out that not only one of the important components is the assimilation of mathematical knowledge, but also the formation of analytical and critical thinking skills, which are necessary for successful functioning in modern society.

REFERENCES

1. Bachynska R. S. Typology of tasks for the development of logical competence students in mathematics lessons. Methodical search for a mathematics teacher, 2018., p.137–140
2. Bondar V. I. Critical thinking in psychology and pedagogy: the essence, development, formation: manual / V. I. Bondar; National ped. University named after M. P. Drahomanova, Institute of Pedagogy and Psychology. K.: NPU named after M. P. Drahomanova, 2015. p.106.
3. Pometun O.I. A lesson that develops critical thinking. 70 methods in one books: educational method. Manual. Kyiv, 2020. p.104.
4. Zaikina V. Development of critical thinking in the study of mathematics and economic disciplines University scientific notes. 2015. No. 1. p. 426–434.

POSTRZEGANIE WIZERUNKU WŁASNEGO CIAŁA W PERSPEKTYWIE TOŻSAMOŚCIOWEJ

Ekstowicz Urszula

Uniwersytet w Białymstoku, doktorant

u.kulikowska@uwb.edu.pl

ORCID 0000-0002-3500-7785

Fundamentem rozwoju każdego człowieka jest poszukiwanie własnego miejsca, własnego poczucia bycia całością umiejscowioną w określonej ciągłości czasowej. Wszyscy posiadamy zdolność do określania samego siebie i swojej odrębności w połączeniu z jednoczesnym poczuciem przynależności do grup o podobnych do naszych przekonaniach. Jest to jedna z najważniejszych potrzeb w aspekcie społecznym. Ponad 100 lat temu William James określił jako jedną z podstawowych potrzeb społecznych człowieka, potrzebę bycia rozpoznawanym przez otoczenie. Niezaspokojenie jej powoduje silne napięcia emocjonalne prowadzące do gwałtownych wyładowań, a więc frustrację oraz agresję [1]. Tożsamość jest pojęciem wieloaspektowym i wielowymiarowym. W najprostszym ujęciu tożsamość człowieka składa się z tożsamości społeczno-kulturowej oraz tożsamości osobowej. Jest ona kształtowana przez całe życie. Dzieciństwo stanowi okres budowania fundamentów tożsamości, czas adolescencji pozwala na zorganizowanie i transformację doświadczeń, aby w okresie dorosłego życia dostosowywać swoją tożsamość do różnych sytuacji.

Tożsamość z racji swej wieloaspektowości rozpatrywana jest w różnych perspektywach. Może wiązać się z postrzeganiem siebie i identyfikowaniem się z własnym repertuarem celów, norm, standardów osobistych. Anna Brzezińska określiła, że tożsamość osobowa jest efektem procesu indywidualizacji, w wyniku którego jednostka ludzka buduje swoją odrębność, swoje poczucie sprawstwa, ocenia swoją wyjątkowość, kreuje zachowania określające odrębność od innych ludzi [2]. Danuta Opozda dodała, że jest to inaczej samookreślenie siebie i samowiedza człowieka, który gromadzi doświadczenia postrzegania siebie jako jednostki niepowtarzalnej, z własnymi upodobaniami, kompetencjami, cechami, odrębnością poznawczą i emocjonalną [3].

Oddziaływania członków grup, do których przynależy człowiek, doświadczenia związane z przeżywanymi sytuacjami, w których dokonuje się wyborów, podejmowania decyzji, przyczynia się do kształtowania tożsamości społeczno-kulturowej. Refleksje dotyczące własnego postępowania, zachowania wynikające z porównaniem z uznawanymi normami i wartościami, warunkują poczucie związku z grupą społeczną. Identyfikacja z celami i wartościami grupy prowadzi do ukształtowania wyobrażenia o samym sobie jako inicjacji tożsamości i procesów kategoryzacji społecznej [3]. W takiej perspektywie tożsamość społeczna jest strukturą wyrażającą siebie w poznawczym powiązaniu z innymi ludźmi, członkami danej grupy, społeczności, identyfikowania się z ich celami, dążeniami, zasadami [1].

Wstęp refleksji dotyczących wizerunku ciała w perspektywie tożsamościowej należy też rozpocząć utrwalając termin samopoznania, które z jednej strony jest procesem wynikającym z typowych procesów poznawczych. Natomiast należy zaznaczyć, że samopoznanie dotyczy samego siebie, w związku z czym jest to proces rządzący się wyjątkowymi zasadami, które dyktuje sama sobie jednostka. Własny punkt widzenia, typowy subiektywizm i podporządkowany samemu sobie sposób dobierania zasad, standardów, norm poznawania i identyfikowania siebie, nadaje specyficznego brzmienia i przebiegu dla samopoznania [1].

Podczas kształtowania się pierwszych kontaktów psychofizycznych i więzi z rodzicami, zostaje zainicjowany proces komponowania wizerunku swojego ciała. Dziecko uczy się wrażliwości wobec swojej cielesności, postrzegania swojej odrębności, odróżniania siebie od rodziców, oceny własnego wyglądu, samopoczucia. Wrażenia odbierane z ciała, jego prezentacji, wyobrażenia o nim, relacji zachodzących między ciałem a jego obrazem składają się na komponenty wizerunku własnego ciała [4]. Wizerunek własnego ciała jest wypadkową trzech składników: poznawczego, emocjonalnego i behawioralnego, skomponowanych według subiektywnych i obiektywnych doznań wobec własnej cielesności [5].

Rodzice dziecka dostarczają odpowiednio zorganizowane bodźce w postaci doświadczeń zapachowych, smakowych, słuchowych, dotykowych, wzrokowych. Stanowią one o zawieraniu relacji ze światem poprzez rozwój somatyczny i poznawczy [6]. Pierwsze doświadczenia cielesne dziecka z rodzicem polegające na pieczytach i zabiegach pielęgnacyjnych, sprzyjają określeniu samopoczucia fizycznego i emocjonalnego. Dziecko nabiera świadomości swojego ciała i możliwości samoregulacji. Kolejne doświadczenia w postaci kształtowania nawyków pielęgnacji ciała, nawyków dbałości o zdrowe żywienie, usprawniania kondycji ciała, przyczyniają się do procesu zinternalizowania. Jest to proces socjalizacji warunkującej kształtowanie się wizerunku własnego ciała [7].

Olga Sakson-Obada określiła strukturę Ja cielesnego jako tożsamość fizyczną. Poczucie tożsamości fizycznej pozwala człowiekowi na odczuwanie zmian w swoim ciele, możliwość jego kontrolowania i regulowania, opracowywania sposobów radzenia z nim, a także daje możliwość poczucia istnienia, spójności ze swoim ciałem, jego ciągłości w czasie i przestrzeni oraz istnienia granic swojego ciała. Wizerunek ciała, jako pojęcie równoznaczne z tożsamością fizyczną, jest bazą do prawidłowych relacji umysłu i ciała, stanowi podstawę prawidłowego funkcjonowania psychofizycznego [8]. Wizerunek ciała jako reprezentację będącą istotnym komponentem tożsamości, opisała także Anna Chrostowska-Buzun. Podała ona podobną definicję wizerunku ciała jako prezentacji umysłowej w aspekcie poznawczym, afektywnym oraz behawioralnym [9].

W sposób bardziej szczegółowy Anna Brytek-Matera określiła pojęcie wizerunku ciała ujmując je jako zjawisko wieloaspektowe. Jest ono złożone z komponentów:

- Poznawczego – czyli sposobu, w jaki człowiek myśli o swoim ciele, przy tym kształtując kryterium samooceny i wypracowując selektywność spostrzeżeń, uwagi wobec informacji napływających o własnym wizerunku [10];
- Percepcyjnego – obiektywnych możliwości oceny wyglądu, rozmia-

rów, kształtu ciała i subiektywnego oszacowania;

- Emocjonalnego – dotyczącego uczuć wobec własnego ciała;
- Behavioralnego – postawy wobec własnego ciała;
- Indywidualnej interpretacji zewnętrznych bodźców dotykowych i wizualnych;
- Interpretacji wewnętrznych bodźców;
- Oceny i opinie własne oraz innych osób.

Autorka podkreśliła, że wizerunek ciała nie jest rzeczywistym obrazem, ale własnym subiektywnym osądem. Reprezentacje dotyczące wizerunku ciała są kształtowane przez wrażenia dotykowe, bólowe, przez relacje z ludźmi, przedmiotami, do których należą ubrania, kosmetyki, leki. Obraz budowany w ramach wizerunku powstaje poprzez własne refleksje oraz doświadczenia społeczne i fizyczne, zmysłowe [10].

Percepcja wizerunku własnego ciała związana jest z indywidualnym sposobem samooceny oraz emocjami wpływającymi z intrapsychicznych cech osobowości, a także uwarunkowań społeczno-kulturowych, w jakich rozwija się człowiek. Specyficzne niezadowolenie z własnego wizerunku jest dylematem powstającym jako rozbieżność między społeczno-kulturowym wzorem a postrzeganą własną sylwetką ciała [11]. Postrzeganie własnego wizerunku ściśle związane jest poczuciem atrakcyjności. Zazwyczaj ocena własnej atrakcyjności wiąże się z:

- Percepcją ciała, która jest wewnętrznym obrazem rozmiaru i kształtu ciała w formie nieadekwatnego lub adekwatnego odzwierciedlenia rzeczywistości;
- Wyobrażenia o własnym wyglądzie w formie uczuć i przekonań wobec swojego wizerunku;
- Poziomem satysfakcji z wyglądu [12].

Badania przeprowadzane nad postrzeganiem własnego wizerunku oraz sposobem postrzegania cielesności innych ludzi są niezwykle wymowne. Rodzime badania przeprowadzone przez CBOS badania wykazały, że nasi rodacy podkreślają znaczenie wyglądu zewnętrznego w 90%. Uważają, że atutem człowieka osiągnającego sukces w życiu osobistym jest atrakcyjny wizerunek. Stereotypem utrwalonym w społeczno-kulturowej rzeczywistości jest piękna, zgrabna i szczupła kobieta (63%) oraz wysoki, muskularny mężczyzna (73%). Szczególnie krytyczne do swojego wyglądu, niezadowolone ze swojego wizerunku ciała, są kobiety (65%). W opinii 73% Polaków ludzie dbają o swój wygląd, aby podobać się innym oraz dla lepszego samopoczucia [13].

Oddziaływania najbliższej społeczności – rodziny, rówieśników, nauczycieli oraz mediów mają decydujący wpływ na kształtowanie wizerunku własnego ciała. Są to nośniki procesu socjalizacji, który nadaje znaczenia dla rozwijającej się tożsamości, a przekazy płynące do świadomości dziecka kreują wyobrażenia o sobie samym oraz o ideale cielesności akceptowanym w społeczeństwie. Dziecko poznaje sposób postrzegania przez społeczeństwo wyglądu ludzi oraz jego samego, doświadcza uczuć z tym związanych. Wśród wewnętrznych czynników oddziałujących na wizerunek ciała istotne są cechy indywidualne jak poziom samooceny, samoświadomość, potrzeba społecznej akceptacji, skłonności

do perfekcjonizmu [14].

Alicja Głębocka także podkreśliła, że wizerunek ciała jest ukształtowany nie tylko w wyniku osobowościowych oraz psychicznych właściwości jednostki, ale także poprzez czynniki środowiskowe. Czynniki te i ich działanie zależą w dużej mierze od wrażliwości atrybutów osobowości. Postawa wobec własnego wizerunku i podejmowane zachowania wobec niej są zdeterminowane poziomem lęku, poziomem samooceny, skłonnościami do zniekształceń postrzegania, podatności na informacje płynące z mediów [15]. Istotną cechą w kształtowaniu się wizerunku jest nadmierne skupianie uwagi na swoim wyglądzie. Może to skutkować zniekształceniami w postrzeganiu swojego wizerunku, a te z kolei prowadzą do patologicznych zachowań. Alicja Głębocka i Jarosław Kulbat zasugerowali, że niezwykle ważnym okresem kształtowania fundamentów wizerunku swojego ciała jest dzieciństwo, kiedy rozwijają się osobowościowe cechy dotyczące samooceny i samoświadomości dziecka [16].

Wśród wielu teorii i koncepcji tożsamości trudno znaleźć koncept własnego Ja bez ważności doświadczeń własnego wizerunku. Informacje zdobyte w trakcie rozwoju pochodzące od własnego ciała i jego postrzegania są wiodącym aspektem w licznych zapatrywaniach badaczy i teoretyków nauk społecznych.

Koncepcję związku rozwoju tożsamości wraz z poczuciem własnego ciała połączyli psychoanalitycy. Interesującą prezentacją tego nurtu może być koncepcja Williama Jamesa. Uznał on tożsamość jako konstrukt powstający w wyniku doświadczeń w poznawaniu własnej cielesności, własnych kompetencji i właściwości psychicznych oraz roli społecznych. Doświadczenia te kształtują się w trakcie procesów identyfikacji pomiędzy Ja poznawanym a Ja poznającym [17]. Kształtowanie tożsamości według Jamesa była więc oparta na wizerunku własnego ciała.

Kolejną z teorii, które podkreślają komponent poznawczy wizerunku ciała jest teoria rozbieżności Ja autorstwa Edwarda Tory Higginsa, która wyjaśnia relacje zachodzące między poznawczym aspektem, czyli samowiedzą, a przejawami Ja w obszarze emocjonalno-motywacyjnym. Cielesność jest jednym z komponentów Ja, w którym autor wyznacza:

- Ja idealne będące wypadkową pragnień, dążeń marzeń;
- Ja realne będące kompozycją właściwości i kompetencji, które zaznaczają się w świadomości jednostki;
- Ja powinnościowe czyli własne cechy, które jednostka uznaje, że wynikają z poczucia odpowiedzialności i obowiązkowości [18].

Tożsamość w teorii E. T. Higginsa jest samowiedzą dotyczącą osobistych informacji oraz doświadczeń zdobytych podczas socjalizacji oraz informacji wyobrażeń osób dla niej znaczących, w szczególności osób o zbieżnych przekonaniach, ale także będących w zgodzie z własnymi aspiracjami. Teoria ukazuje, iż rozbieżności pomiędzy przedmiotowymi stanami Ja wytwarzają negatywne skutki w doświadczeniu jednostki. Są to stany przygnębienia, braku satysfakcji z siebie, niepokoju, zdenerwowania, smutku, niezadowolienia, aż do powstających dysproporcji emocjonalnych między informacjami docierającymi do własnego Ja. Działanie w kierunku zmniejszania różnic jest celem Ja [19]. Obraz siebie

tworzy strukturę Ja realnego. Powstające rozbieżności wywołują negatywne stany emocjonalne, a jednostka skazana na przeżywanie ich, podejmuje działania w kierunku uregulowania rozbieżności [19]. Wizerunek własnego ciała składa się z przekonań o tym, jak się chciałoby wyglądać, a jak się wygląda, co wywołuje odpowiednie emocje. Emocje uzależnione od rozmiarów rozbieżności, wytwarzają specyficzną motywację do zmian [16]. Zaprezentowana teoria między innymi wyjaśniła mechanizmy łamania norm moralnych oraz podejmowania działań szkodliwych dla własnego ciała [20].

Należy poznać opinię Dawida Garnera, który uważa, że wizerunek ciała jest efektem refleksji nad sobą. Autor uznał, iż jest przyczyną emocji i zachowania, dokonywania wyborów. Od jakości i siły wizerunku człowieka zależą jego plany życiowe, najważniejsze wybory, decyzje, a nawet poziom relacji, jakie buduje człowiek we własnym życiu [16]. Satysfakcja z własnego wizerunku ciała podwyższa samoocenę człowieka, a więc potęguje pozytywną samoocenę oraz poczucie szczęścia. Natomiast uczucia przeciwne do satysfakcji, czyli niezadowolenie, niechęć do własnego wizerunku prowadzi do zaburzenia kontaktów społecznych, zachowań, zachowań kompensujących napięcia emocjonalne, a nawet do zachowań destrukcyjnych. Wśród repertuaru takich zachowań należy wspomnieć o restrykcyjnych dietach, przyjmowaniu sterydów, poddawanie się operacjom plastycznym [16].

W obrębie poznawczej strony dotyczącej kreowania swojego wizerunku, niezwykle ważną rolę odgrywa percepcyjny komponent, który może powodować zniekształcanie rzeczywistego wizerunku w obrębie postrzegania rozmiarów, kształtów ciała. Wynika on z przyjętego przez osobę typu kulturowego dotyczącego wyglądu ciała, jego wewnętrznego przyswojenia oraz błędów poznawczych, które prowadzą do wzmagającego się niezadowolenia z siebie [15]. Samoocena, która ulega zniekształceniu, może w rezultacie zagrażać zdrowiu właściciela wizerunku, tym bardziej, gdy ma on tendencje do zawyżania swoich rozmiarów w percepcji, a odczuwanie swojej cielesności lokuje go w niewłaściwym miejscu w społecznej strukturze interakcji [8]. Spozostreganie siebie pośród ludzi spotykanych w najbliższym otoczeniu i adekwatnego widzenia siebie oraz zdolność do prawidłowego nazywania emocji, planowania swoich zachowań, werbalizowania swoich potrzeb warunkuje możliwości rozwojowe samoregulacji i samokontroli. Interpretacja doznań emocjonalnych i fizycznych powoduje wzrost spójności z własnym ciałem i rozwojem wizerunku [21]. Z kolei poczucie spójności nierozzerwalnie łączy się z poczuciem ciągłości w czasie własnej osoby, rozumienia swojej cielesności, możliwości zapanowania nad nią. Poza fizjologią swojego ciała, jego cechami budowy, ważne stają się relacje z rodzicami, które powodują kształtowanie się identyfikacji płciowej oraz seksualnej. W szóstym roku życia dziecko ma świadomość, jaką ma płeć, posiada bagaż doświadczeń, które rozwijają jego doznania uczuciowe. Wzmagająca się znajomość swoich potrzeb, fizjologicznych stanów, emocji, przyczynia się do rozwoju struktur tożsamości płciowej [21].

Wspomniana wcześniej posthumanistyczna teoria Giddensa zwraca uwagę na aktualne warunki kształtowania się tożsamości. Upatruje zmiany w innym

pojmowaniu i ujęciu czasu i przestrzeni, stopień oddziaływania instytucji społecznych, refleksyjności. Uogólniając, na kształtowanie się tożsamości w dzisiejszym społeczeństwie wpływ mają środki symboliczne (np. pieniądź), postępująca rozwój techniki wkraczający w relacje społeczne. Prowadzi to do ciągłych modyfikacji wpływów na ustalone, stabilne wzorce społeczne. Rewizja nowych odkryć, wzorców, nagromadzenia nowych informacji uaktywnia specyfikę ciągłego rozwoju tożsamości jako projektu refleksyjnego. Autor sprowadził ustawiczny rozwój tożsamości do ciągłego poszukiwania zakresu odpowiedzialności w dążeniu do tego, w jaki sposób jednostka wykorzysta obecne okoliczności do zmiany, co ze sobą dokona, aby zachować swoją ciągłość, planowaną samorealizację, rozwiązywać pomyślnie dylematy moralne, osiągać swoje poczucie autentyczności [22]. Teoria refleksyjności podkreśla samorealizację jako dążenie do równowagi między ryzykiem a szansą rozwojową, stawia na szczerość z samym sobą w pokonywaniu moralnych dylematów. Teoria Giddensa ujmuje rolę wizerunku ciała w refleksyjnym projekcie tożsamości. Według niej ciało, które jest zaangażowane w codzienne czynności i powoduje poczucie spójności tożsamości właściciela. Na kategorię cielesności składa się wygląd ciała, zmysłowość, sposób bycia, rygory higieny, żywienia, pracy nad zachowaniem kondycji oraz refleksyjność z tym związana [22].

Teoria schematów Hazel Markus upatruje tożsamość jako dwa komponenty: Ja idealne oraz Ja możliwe. Wizja samego siebie daje możliwość do działania w obszarze określonych postaw. Rozbieżności pomiędzy Ja idealnym a Ja możliwym stwarzając dysproporcję, determinuje poszukiwanie drogi wyjścia z sytuacji dyskomfortu, dezaprobaty oraz działania w kierunku pozbycia się stanów odczuwanych jako negatywne. Według teorii jednostka podczas rozwoju prowadzi autoschemat, czyli gromadzi wiedzę o sobie. W oparciu o obserwacje samego siebie oraz dostrzegania tego, jak widzi osobę otoczenie, jednostka gromadzi sądy, które są dla niej w jej mniemaniu typowe [1]. Wizerunek własnego ciała jest również systemem zgromadzonych uogólnień, własnych wizji i przekonań, ale także stanowi system myśli i przekonań osób z otoczenia [23]. System tych informacji podlega subiektywnej ocenie schematu własnego Ja, podczas, gdy informacje odbiegające od własnych przekonań o niezbyt pozytywnej ocenie, ulegają zniekształceniu [16].

Teoria samoobiektywizacji Barbary Fredrickson i Tomi-Ann Roberts pozwala na zrozumienie dysharmonii, jaką mogą przeżywać kobiety będące pod wpływem medialnej rzeczywistości. Wywodzi się ona z przekonania, że ciało kobiety podlega nieustannej obserwacji i ocenie ze strony otoczenia. Teoria wydaje się spłycać kwestię tożsamości do somatycznego jej odczuwania oraz podkreślenia tylko aspektu tożsamości płciowej. Jednakże jest to wizja przekonująca o tym, że wizerunek ciała jest podstawą koncepcji tożsamości. Przekonanie o ustawicznej obserwacji ciała przez płęć przeciwną wywołuje stany emocjonalne, które aktywizują działania patologiczne. Wynikają one z dezaprobaty własnego wizerunku w zderzeniu z dysproporcją wobec urojonych medialnie standardów społecznych [24].

W dosyć podobny sposób tożsamość człowieka jest traktowana w koncep-

cji Jamesa Kepnera. Ukazuje ona obszar i cielesnych, i psychicznych doznań, jako zespoloną fizyczną i psychiczną sferę człowieka. Doświadczenie własnego ciała i tworzenie jego wizerunku kształtuje poznawczą stronę Ja. Jest to podstawa do wszelkich przejawów psychiki ludzkiej. Aktywność jednostki w życiu oraz przejawiane zaburzenia psychofizycznego funkcjonowania, jest zdeterminowane wizerunkiem i informacjami płynącymi z ciała. Zaburzenia w postaci depersonalizacji ciała lub jego defragmentacji wskazują na koncentrację psychotycznej formacji osobowości na cielesności lub jego odrzuceniu. Wypierane komponenty wizerunku ciała w rzeczywistości prowadzą do zniekształceń w świadomości, poczuciu zintegrowanego Ja, wobec czego ukształtowany wizerunek ciała staje się nieodzowną strukturą tożsamości – poczucia siebie i własnego sprawstwa. Tożsamość cielesna jest trzonem tożsamości jako zintegrowanego, niepowtarzalnego systemu [25].

Teoria zaprezentowana przez Beatę Mirucką przedstawia fizyczny aspekt ciała wraz z jego płciowością. Autorka traktuje cielesność jako integralną część psychofizycznej całości. Uważa ona, że identyfikacja wizerunku w postaci uświadomionych i nieświadomych doświadczeń, jest integralnie związana z umysłem człowieka, a także z jego płciowością oraz determinuje jego funkcjonowanie. Jednostka analizuje własne doświadczenia życiowe w połączeniu z własną odczuwalną płciowością, doznając poczucia własnej integralności cielesności i psychiki [17].

Warto wspomnieć także teorię tożsamości narracyjnej Dana McAdamsa, która mówi o podtrzymywaniu ciągłości osobowości, której poszczególne etapy rozwojowe składają się na konstruowaną integralną całość. Doświadczenia człowieka z własną cielesnością stanowią lub mogą stanowić istotną część tożsamości, są połączeniem doświadczeń z przeszłości, teraźniejszości i przyszłości osoby. Autor stworzył koncepcję tożsamości, porównywalną do opowieści życiowej, którą spotykają różnorodne wydarzenia i okoliczności determinujące jej zapatrywania, postawy, zachowania. Jest to koncepcja tłumacząca, że pewne implikacje wyłaniają się po konkretnych przeżyciach i jednostka łatwiej siebie pojmuje i swoje zachowania jako podmiot wciąż zmieniający się. Tożsamość nie ulega zmianom, ponieważ zachowuje swoją narrację ciągłości [26].

Ostatnie dziesięciolecia przyniosły wysoki poziom zainteresowania i nadmiernego skupienia się na sferze cielesności. Ciało jest sprowadzane do rangi przedmiotu stale podlegającego ocenie. W obliczu wielu tragedii i nieszczęść ludzkich bywają osoby pozbawione sprawności ciała. Takie traktowanie, szczególnie w przekazach medialnych o dużym zasięgu społecznym, dostarcza wielu osobom niepełnosprawnym negatywnych emocji. Nadmierna koncentracja na ciele prowadzi do patologicznego formowania się wizerunku i konieczności poddawania wielu pacjentów terapii w zakresie funkcjonowania społeczno-emocjonalnego. Ujęcia psychodynamicznych teorii wizerunku ciała w perspektywie tożsamościowej tłumaczą, że rozwój tożsamości z uwzględnieniem wizerunku ciała zależy od warunków społeczno-kulturowych. W takim rozwoju istotne są osoby znaczące z najbliższego otoczenia, z którymi relacje są wiążące, a ich przekonania ważne dla właściciela wizerunku. Niemniej ważne są inne

czynniki kulturowe, jak postawy prezentowane przez społeczeństwo wobec niepełnosprawności oraz propagowane stereotypy i opinie przez media. Oddziaływanie mediów i kształtowanie się relacji w otoczeniu wpływa na proces budowania tożsamości narracyjnej w społeczeństwie, szczególnie w przypadku osób dotkniętych niepełnosprawnością fizyczną [27].

Nie sposób nie zgodzić się, że wizerunek ciała powinien być rozumiany jako składowa część struktury tożsamości, kreowanej od narodzin, do końca życia. Nie sposób też odmówić możliwości zaakceptowania podstaw teoretycznych, które wnosi teoria psychodynamiczna, przekonująca, że wizerunek może, ale nie musi być konstruktem własnego Ja. Tożsamość narracyjna nieodzwrotnie związana jest z rozwojem jednostki dorosłej, w okresie stanowiącym późniejszym niż okres dorastania. Postrzeganie siebie w sprzecznościach i kategorii zmienności wymaga umiejętności głębokiej refleksji i zachowania właściwego dystansu wobec samego siebie.

Bibliografia:

1. Grzelak, J. Ł., Jarymowicz, M. (2005). *Tożsamość i współzależność*. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3 (ss. 107-146). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
2. Brzezińska, A. B. (2006). *Dzieciństwo i dorastanie: korzenie tożsamości osobistej i społecznej*. W: A. W. Brzezińska, A. Hulewska, J. Słomka (red.), *Edukacja regionalna* (ss. 47-77). Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Naukowe.
3. Opozda, D. (2007). Wychowawcza funkcja rodziców w rozwoju tożsamości młodzieży. *Przegląd Pedagogiczny*, 1, 49-56.
4. Kowalik, S. (2003). Ja cielesne - próba nowego spojrzenia. *Polskie Forum Psychologiczne*, 1-2, 5-29.
5. Böhme, G. (1998). *Antropologia filozoficzna*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
6. Shier, K. (2009). *Piękne brzydactwo. Psychologiczna problematyka obrazu ciała i jego zaburzeń*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
7. Damasio, A. (1999). *The feelings of what happens Body and emotion In the ma king of consciousness*. New York: Harcour Brace &Company.
8. Sakson-Obada, O. (2008). Ja cielesne w kontekście wczesnej relacji z opiekunem. *Roczniki Psychologiczne*, t. 11, 3, 27-44.
9. Chrostowska-Buzun, A. (2001). Obraz ciała u dziecka po traumie. *Dialogi*, 3-4, 24-32.
10. Brytek-Matera, A. (2008). *Obraz ciała-obraz siebie. Wizerunek własnego ciała w ujęciu psycho-społecznym*. Warszawa: Centrum Doradztwa i Informacji Difin.
11. Smolak, L., Murnen, S., Thompson, J. K. (2005). Sociocultural influences and muscle building in adolescent boys. *Psychology of Men and Masculinity*, 6, 227-239.
12. Izydorczyk, B., Rybicka-Klimczyk, A. (2009). Środki masowego przekazu i ich rola w kształtowaniu wizerunku ciała u zróżnicowanych wiekiem życia kobiet polskich (analiza badań własnych). *Problemy Medycyny Rodzinnej*, t. XI, 3, 20-32.
13. Biały, K. (2003). *Stosunek do własnego ciała – ideał pięknej kobiety i przystojnego mężczyzny*. Warszawa: Badanie CBOS.
14. Shiep, S., Szymańska, P. (2012). Obraz ciała, stres i samoregulacja u osób uprawiających fitness w wieku późnej adolescencji i wczesnej dorosłości. *Psychologia rozwojowa*, 17, 97-113.
15. Brytek-Matera, A. (2011). Postawy wobec ciała a obraz samego siebie u kobiet z zaburzeniami w odżywianiu się. Badania na gruncie teorii rozbieżności Ja – Edwarda Tory Higginsa. *Psychiatria Polska*, 5, 671-682.
16. Głębocka, A., Kulbat, J. (2005). *Wizerunek ciała: Portret Polek*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
17. Mirucka, B. (2003). Poszukiwanie znaczenia cielesności i ja cielesnego. *Przegląd psychologiczny*, 2, 209-223.

18. Higgins, E., T. (1987). Self-discrepancy: a theory relating self and affect. *Psychological Review*, 3, 319-340.
19. Bąk, W. (2002). E. Tory Higginsa teoria rozbieżności ja. *Przegląd Psychologiczny*, t. 45, 1, 39-55.
20. Wojciszke, B. (2015). *Psychologia społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
21. Krueger, D., W. (2000). *Psychodynamic perspective on body image*. New York, London: The Guilford Press.
22. Giddens, A. (2006). *Nowoczesność i tożsamość. Ja i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Naukowe.
23. Oleś, P., K. (2011). *Psychologia kliniczna i psychoterapia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Naukowe.
24. Fredrickson, B.,L., Roberts, T., A. (1997). Objectification theory. Toward understanding women's lived experiences and mental health risk. *Psychology of Women Quarterly*, 21, s. 173-206.
25. Kepner, J., I. (1991). *Ciało w procesie psychoterapii*. Warszawa: Wydawnictwo Pusty Obłok.
26. McAdams, D., P. (2006). The Problem of Narrative Coherence. *Journal of Constructivist Psychology*, 19, 109-125.
27. Ryzanowska, D. (2016). Doświadczenie własnego ciała a tożsamość narracyjna młodych osób dorosłych z niepełnosprawnością fizyczną. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 2, 87-101.

RÓWNOŚĆ SZANS EDUKACYJNYCH W ŚWIECIE CYFROWYM: WYZWANIA I PERSPEKTYWY

dr Kozłowska Justyna

*adiunkt Akademia Nauk Stosowanych w Koninie
justyna.kozlowska@konin.edu.pl*

Wstęp

Współczesna edukacja nieodłącznie związana jest ze zmianami technologicznymi jakie następują we współczesnym świecie. Cyfryzacja systemów edukacyjnych niesie ze sobą potężne możliwości, umożliwiając szeroki dostęp do zasobów i personalizacji wiedzy oraz rozwoju umiejętności cyfrowych uczniów. Wpływ technologii na edukację zauważalny jest zarówno po stronie decydentów, jak i nauczycieli i uczniów, pomiędzy którymi wstępują różnice w zakresie posiadanych umiejętności cyfrowych oraz w dostępie do nowoczesnych technologii cyfrowych [5, s. 57]. W różnicach tych upatrywać można również tzw. przepaść cyfrową, definiowaną jako różnicę w dostępie do technologii informacyjno-komunikacyjnych (ICT) oraz zasobów edukacyjnych online, która wpływa na możliwości edukacyjne różnych grup uczniów. Obejmuje ona różnice w dostępie do sprzętu komputerowego, Internetu, oprogramowania edukacyjnego, a także w umiejętnościach cyfrowych. Przepaść ta może wynikać z różnic ekonomicznych, geograficznych, społecznych lub demograficznych, co prowadzi do nierówności w zdobywaniu wiedzy i rozwijaniu kompetencji cyfrowych wśród uczniów. W praktyce może objawiać się tym, iż niektórzy uczniowie mają łatwy dostęp do

Internetu i urzędzeń, co sprzyja ich nauce, podczas gdy inni są wykluczeni, co może hamować ich rozwój edukacyjny i dostęp do wiedzy [6, s. 17].

Problem jest szczególnie ważny w kontekście pandemii COVID-19, która wymusiła globalne przejście na naukę zdalną. Zauważalne były wówczas różnice w dostępie do narzędzi technicznych i infrastruktury przemysłowej wśród uczniów. Dzieci i młodzież z obszarów wiejskich, rodzin o niskich dochodach czy regionach słabo rozwiniętych technologicznie, miały w tym czasie ograniczone możliwości w dostępie do edukacji [9, s. 12].

Celem artykułu jest zbadanie wpływu technologii cyfrowych na równość szans edukacyjnych oraz analiza wyzwań związanych z cyfrową przepaścią, które mogą prowadzić do nierówności w dostępie do edukacji. Artykuł ma na celu zidentyfikowanie kluczowych obszarów, w których technologia odgrywa znaczącą rolę w procesie edukacyjnym, z jednoczesnym wskazaniem barier ograniczających dostęp do tychże zasobów. Dodatkowo, autor przedstawia propozycje rozwiązań, które mogą przyczynić się do zwiększenia dostępności technologii w edukacji, a tym samym do wyrównania szans edukacyjnych na poziomie globalnym.

Wpływ technologii cyfrowych na równość szans edukacyjnych

Rozwój technologii cyfrowych w XXI wieku zrewolucjonizował niemal wszystkie dziedziny życia, w tym również edukację. Technologia w edukacji przestała być jedynie narzędziem pomocniczym, a stała się integralną częścią procesu nauczania i uczenia się. Możliwość dostępu do globalnych zasobów wiedzy, interaktywność, personalizacja treści edukacyjnych oraz rozwój kompetencji cyfrowych to tylko niektóre z aspektów, które czynią technologię kluczowym elementem nowoczesnych systemów edukacyjnych. W niniejszym podrozdziale przedstawione zostaną główne obszary, w których technologia wpływa na edukację, wraz z omówieniem jej zalet oraz wyzwań.

Dostęp do wiedzy i zasobów edukacyjnych jest jednym z największych atutów technologii w edukacji, ponieważ zapewnienia szeroki dostęp do zasobów wiedzy. Tradycyjne bariery geograficzne, finansowe czy kulturowe zostały częściowo ograniczone dzięki Internetowi, który umożliwia uczniom dostęp do treści edukacyjnych. Platformy e-learningowe, takie jak Coursera, Khan Academy czy EdX, oferują bezpłatne lub tanie kursy z różnych dziedzin, co pozwala na samoedukację na najwyższym poziomie. Ponadto, nauczyciele korzystają z tychże narzędzi, mając możliwość przygotowania bardziej urozmaiconych materiałów dydaktycznych oraz dostosowania ich do indywidualnych potrzeb uczniów. Cyfrowe biblioteki, repozytoria naukowe oraz otwarte zasoby edukacyjne (Open Educational Resources, OER) stały się kluczowymi elementami nowoczesnego ekosystemu edukacyjnego. Kolejną zaletą wykorzystania nowoczesnych technologii w edukacji jest personalizacja procesu uczenia się. Technologia umożliwia indywidualizację procesu nauczania, co jest jednym z najważniejszych osiągnięć współczesnej pedagogiki. Dzięki systemom zarządzania nauczaniem (Learning Management Systems, LMS) oraz aplikacjom edukacyjnym, nauczyciele mogą monitorować postępy uczniów w czasie rzeczywistym i dostosowywać treści oraz tempo nauczania do ich potrzeb. Personalizowane ścieżki edukacyj-

ne uwzględniają mocne i słabe strony każdego ucznia, co pozwala na bardziej efektywne uczenie się oraz zwiększa motywację do nauki. Sztuczna inteligencja (AI) również odgrywa dużą rolę w personalizacji edukacji. Algorytmy oparte na AI mogą analizować dane dotyczące postępów ucznia i proponować odpowiednie treści lub zadania, które pomogą mu w pełni opanować dany materiał. Przykładem mogą być platformy takie jak DreamBox czy Smart Sparrow, które dostosowują treści do poziomu ucznia w sposób dynamiczny [12, s. 6]. W erze cyfryzacji, posiadanie kompetencji cyfrowych stało się koniecznością nie tylko w kontekście edukacji, ale także na rynku pracy. Technologie w edukacji przygotowują uczniów do przyszłości, ucząc ich nie tylko teorii, ale także praktycznych umiejętności, takich jak programowanie, obsługa narzędzi cyfrowych, analiza danych czy zarządzanie projektami online. Kompetencje te są kluczowe na współczesnym rynku pracy, który wymaga elastyczności oraz zdolności adaptacji do nowych technologii. Wprowadzenie przedmiotów takich jak informatyka, robotyka, czy edukacja medialna do programów nauczania pozwala na nabywanie umiejętności cyfrowych w sposób systematyczny. Dodatkowo, nowe narzędzia edukacyjne, takie jak drukarki 3D, roboty edukacyjne czy aplikacje do nauki programowania, wprowadzają uczniów w świat technologii od najmłodszych lat. Technologie w edukacji mają również potencjał, aby zwiększać zaangażowanie uczniów w proces nauczania. Interaktywne aplikacje, symulacje, gry edukacyjne oraz wirtualna i rozszerzona rzeczywistość (VR/AR) wprowadzają nowe sposoby nauki, bardziej atrakcyjne i motywujące dla uczniów. W przeciwieństwie do tradycyjnych metod nauczania, które opierają się głównie na przekazywaniu informacji, technologie te angażują uczniów w sposób aktywny, stawiając ich w centrum procesu edukacyjnego. Przykłady wykorzystania technologii interaktywnych obejmują narzędzia takie jak Google Expeditions, które umożliwia wirtualne wycieczki po całym świecie, czy Minecraft Education Edition, które pozwala uczniom uczyć się poprzez projektowanie i budowanie w wirtualnym środowisku. Narzędzia nie tylko wzbogacają edukację, ale także wspierają rozwój kreatywności, krytycznego myślenia oraz umiejętności współpracy [14, s. 21].

Pomimo licznych korzyści, jakie technologia wnosi do edukacji, istnieją również wyzwania oraz bariery technologiczne. Cyfrowa przepaść między uczniami z różnych regionów i warstw społecznych to jedno z najważniejszych wyzwań, jakie niesie ze sobą cyfryzacja edukacji. W krajach rozwijających się, a także w mniej zamożnych regionach krajów rozwiniętych, brak dostępu do odpowiedniej infrastruktury technologicznej prowadzi do wykluczenia cyfrowego. To z kolei przekłada się na nierówności edukacyjne, które mogą mieć długofalowe konsekwencje społeczne, a także gospodarcze. Kolejnym wyzwaniem jest nadmierne uzależnienie od technologii, które prowadzić może do spadku umiejętności społecznych i krytycznego myślenia oraz problemów zdrowotnych związanych z nadmiernym czasem spędzonym przed ekranami. Ponadto, zbyt szybkie tempo wdrażania nowych technologii bez odpowiedniego przygotowania nauczycieli i uczniów może prowadzić do frustracji oraz nieefektywnego wykorzystania narzędzi cyfrowych [7, s. 11].

Podsumowując, technologie cyfrowe mają ogromny potencjał, by wpłynąć na równość szans edukacyjnych. Z jednej strony, umożliwiają szeroki dostęp do zasobów edukacyjnych oraz elastyczne metody nauki, które mogą wspierać uczniów z różnych środowisk. Z drugiej strony, ich nierówny dostęp może pogłębiać istniejące nierówności społeczne i edukacyjne. Największe znaczenie technologii cyfrowych na edukację dotyczy zwiększenia dostępności edukacji, personalizacji i adaptacji procesu nauczania oraz rozwoju kompetencji cyfrowych jako klucza do przyszłości.

Bariery ograniczające dostęp do zasobów technologii cyfrowych w edukacji

Pomimo ogromnych możliwości, jakie technologie cyfrowe oferują edukacji, istnieje wiele barier, ograniczających dostęp do tychże zasobów. Przeszkody te mają charakter zarówno materialny, jak i społeczny, natomiast ich przezwyciężenie jest kluczowe, aby technologia mogła stać się narzędziem wyrównywania szans edukacyjnych. Do najważniejszych barier, wpływających na dostęp do zasobów edukacyjnych w świecie cyfrowym zalicza się:

1. Brak infrastruktury technologicznej.

Jedną z głównych barier, zwłaszcza w krajach rozwijających się i na obszarach wiejskich, jest brak odpowiedniej infrastruktury technologicznej. Dostęp do Internetu, zwłaszcza szerokopasmowego, jest niezbędny dla korzystania z zasobów edukacyjnych online, takich jak platformy e-learningowe, cyfrowe biblioteki czy aplikacje edukacyjne. Według raportów międzynarodowych, znaczna część światowej populacji wciąż nie posiada dostępu do stabilnego połączenia internetowego [13, s. 31]. Dodatkowym, problemem jest ograniczony dostęp do urządzeń takich jak komputery, tablety czy smartfony. W wielu regionach świata uczniowie muszą dzielić jeden komputer z kilkoma członkami rodziny, co ogranicza możliwość regularnej nauki. Brak odpowiednich urządzeń oraz infrastruktury stawia uczniów z mniej rozwiniętych regionów w gorszej sytuacji w porównaniu do tych z obszarów miejskich i krajów wysoko rozwiniętych.

2. Koszty związane z technologią.

Technologie cyfrowe, mimo iż oferują szerokie możliwości edukacyjne, wiążą się z kosztami, które dla wielu rodzin są barierą nie do przezwyciężenia. Koszt zakupu komputerów, tabletów czy smartfonów, a także abonamentu szybkiego Internetu, może być zbyt wysoki dla osób o niskich dochodach. W krajach rozwijających się problem ten jest szczególnie dotkliwy, ponieważ dostęp do technologii jest często poza zasięgiem wielu gospodarstw domowych. Koszty te obejmują także opłaty za dostęp do platform edukacyjnych czy specjalistycznych narzędzi, które mogą być konieczne w przypadku bardziej zaawansowanych kursów lub kierunków naukowych. Brak środków na pokrycie kosztów prowadzi do wykluczenia edukacyjnego, pogłębiającego istniejące nierówności społeczne [8, s. 16].

3. Niski poziom kompetencji cyfrowych.

W sytuacji, gdy dostęp do technologii jest zapewniony, barierą może okazać się brak odpowiednich kompetencji cyfrowych. Umiejętność obsługi komputera, poruszania się po Internecie czy korzystania z oprogramowania edukacyj-

nego nie jest oczywiste, szczególnie wśród uczniów z rodzin o niskim poziomie wykształcenia, osób starszych czy mieszkańców obszarów słabiej rozwiniętych technologicznie. Brak umiejętności cyfrowych ogranicza możliwość pełnego korzystania z zasobów edukacyjnych, a także hamuje efektywność nauki zdalnej. Problem dotyczy nie tylko uczniów, ale również nauczycieli, którzy często nie są odpowiednio przygotowani do prowadzenia zajęć z wykorzystaniem nowych technologii.

4. Brak odpowiedniego wsparcia technicznego.

W kontekście cyfryzacji edukacji, istotną barierą jest także brak wsparcia technicznego, zarówno dla uczniów, jak i nauczycieli. Nawet jeśli szkoły dysponują odpowiednią infrastrukturą, brak personelu technicznego lub odpowiednich zasobów do rozwiązywania problemów technicznych może prowadzić do przestoju w nauce i frustracji wśród użytkowników. W szczególności uczniowie, którzy nie mają wsparcia technicznego w domu, napotykać trudności związane z awariami sprzętu, problemami z oprogramowaniem czy nieprawidłowym działaniem platform edukacyjnych. Brak wsparcia może skutkować przerwaniami procesu edukacyjnego i zniechęceniem do dalszej nauki [1, s. 24].

5. Zróżnicowanie kulturowe i językowe.

Kolejną barierą w dostępie do zasobów cyfrowych jest zróżnicowanie kulturowe i językowe. Większość dostępnych materiałów edukacyjnych online, zwłaszcza tych wysokiej jakości, tworzona jest w języku angielskim. Dla uczniów, którzy nie opanowali znajomości języka, dostęp do wiedzy staje się ograniczony. Ponadto, w wielu regionach brakuje materiałów edukacyjnych w lokalnych językach lub dostosowanych do specyficznych potrzeb kulturowych, co wpływa na poziom ich użyteczności. Technologie, które nie są dostosowane do lokalnych kontekstów kulturowych, mogą być postrzegane jako obce i mniej przystępne, co może prowadzić do ich odrzucenia lub niewłaściwego wykorzystania w procesie edukacyjnym.

6. Problemy związane z bezpieczeństwem i prywatnością.

Wraz z rosnącym wykorzystaniem technologii cyfrowych w edukacji, pojawiają się również problemy związane z bezpieczeństwem danych i prywatnością użytkowników. Wielu rodziców oraz instytucji edukacyjnych obawia się o bezpieczeństwo danych osobowych uczniów, zwłaszcza w kontekście korzystania z aplikacji i platform online, rejestrujących dane o użytkownikach. Obawy te mogą prowadzić do ograniczenia korzystania z niektórych narzędzi cyfrowych lub do całkowitego ich odrzucenia, co zmniejsza możliwości edukacyjne. Niezbędne jest zatem tworzenie i wdrażanie odpowiednich regulacji oraz standardów dotyczących ochrony danych osobowych, w celu zapewnienia bezpiecznego korzystania z technologii w edukacji [4, s. 27].

7. Uzależnienie od technologii i problemy zdrowotne.

Technologie niewątpliwie wspierają edukację, jednak ich nadmierne wykorzystanie może prowadzić do problemów zdrowotnych oraz społecznych. Długotrwałe korzystanie z komputerów czy smartfonów przez uczniów może przyczyniać się do problemów ze wzrokiem, postawą ciała, a także do uzależnienia od urządzeń cyfrowych. Problem ten dotyczy szczególnie dzieci i młodzieży,

które spędzają dużo czasu w wirtualnym środowisku, co może ograniczać ich zdolności społeczne oraz wywoływać negatywne skutki emocjonalne, takie jak izolacja czy nadmierna stymulacja.

8. Nierówności w dostępie do cyfrowego wsparcia edukacyjnego.

Podczas gdy technologie cyfrowe oferują szeroki dostęp do edukacji, wciąż istnieją różnice w jakości i poziomie wsparcia, jakie uczniowie otrzymują w różnych regionach. Szkoły w bardziej rozwiniętych krajach dysponują większym budżetem na zakup nowoczesnego oprogramowania, szkolenie nauczycieli czy wdrażanie innowacyjnych programów edukacyjnych. W krajach o niższych dochodach, brak tych środków powoduje, że uczniowie są pozbawieni nowoczesnych narzędzi edukacyjnych, co przekłada się na ich możliwości edukacyjne i przyszłe szanse na rynku pracy.

9. Brak odpowiednich polityk edukacyjnych.

Wiele krajów wciąż nie posiada wypracowanych odpowiednich strategii politycznych, które wspierałyby cyfryzację edukacji. W efekcie, wdrażanie nowych technologii odbywa się w sposób chaotyczny, bez odpowiedniego planowania i systemowego podejścia. Brak długofalowych inwestycji w infrastrukturę technologiczną oraz szkolenia dla nauczycieli może hamować rozwój cyfrowej edukacji i utrwalać istniejące nierówności [10, s. 17].

Technologie cyfrowe posiadają ogromny potencjał, aby zrewolucjonizować edukację i wyrównać szanse uczniów, jednak ich skuteczne wykorzystanie wymaga pokonania wielu barier. Brak dostępu do infrastruktury, wysokie koszty, niski poziom kompetencji cyfrowych oraz brak wsparcia technicznego to tylko niektóre z przeszkód, ograniczających dostęp do zasobów edukacyjnych. Wymaga to skoordynowanych działań zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym, aby technologie cyfrowe mogły stać się narzędziem integracji, a nie dalszego podziału społeczeństw.

Propozycje rozwiązań na rzecz zwiększenia dostępności technologii w edukacji i wyrównania szans edukacyjnych

Aby technologie cyfrowe mogły stać się narzędziem wyrównującym szanse edukacyjne, konieczne są konkretne działania i rozwiązania na poziomie globalnym, krajowym oraz lokalnym. Propozycje, które mogą przyczynić się do zwiększenia dostępności technologii w edukacji i zmniejszenia cyfrowej przepaści dotyczą zarówno uregulowań na poziomie dostawców Internetu, jak i systemu edukacji. Propozycje te dotyczą:

1. Inwestycje w infrastrukturę technologiczną.

Jednym z kluczowych kroków jest rozbudowa infrastruktury technologicznej, szczególnie na obszarach wiejskich i w krajach rozwijających się. Działania obejmują rozwój szerokopasmowego Internetu oraz dostępu do tanich urządzeń technologicznych. Rządy poszczególnych państw, mogą współpracować z producentami sprzętu, aby oferować subsydiowane lub nisko budżetowe urządzenia dla uczniów z biedniejszych rodzin.

2. Obniżenie kosztów dostępu do technologii

Wysokie koszty sprzętu oraz usług internetowych stanowią jedną z głównych barier dostępu do technologii. W celu zmniejszenia skali problemu, moż-

na zastosować rządowe programy wsparcia finansowego oraz bezpłatny dostęp od Internetu edukacyjnego. Teleoperatorzy mogliby oferować specjalne pakiety internetowe skierowane wyłącznie do uczniów i nauczycieli, umożliwiając bezpłatny dostęp do platform edukacyjnych, bibliotek cyfrowych oraz innych zasobów naukowych [11, s. 16].

3. Rozwój kompetencji cyfrowych nauczycieli i uczniów.

W przypadku gdy infrastruktura technologiczna jest dostępna, natomiast jej użytkownicy nie posiadają umiejętności korzystania z technologii, sytuacja taka ogranicza efektywność edukacji cyfrowej. W celu eliminacji problemu szkoły powinny przeprowadzać szkolenia dla nauczycieli z zakresu wykorzystania nowoczesnych technologii w nauczaniu. Nauczyciele muszą być przeszkoleni w zakresie efektywnego korzystania z narzędzi cyfrowych i dostosowywania ich do indywidualnych potrzeb uczniów. Ponadto, szkoły powinny zadbać o rozwój kompetencji cyfrowych uczniów. Wprowadzenie obowiązkowych zajęć z kompetencji cyfrowych na różnych poziomach edukacji pomoże uczniom lepiej zrozumieć i wykorzystać technologie do nauki i codziennego życia.

4. Lokalizacja treści edukacyjnych i dostosowanie do potrzeb różnych kultur.

Większość zasobów cyfrowych jest dostępna w języku angielskim, co ogranicza dostępność dla osób, nie znających tego języka. W tym kontekście kluczowe jest tłumaczenie i adaptacja materiałów edukacyjnych oraz tworzenie lokalnych zasobów edukacyjnych. Lokalne instytucje edukacyjne powinny być zachęcane do tworzenia materiałów dydaktycznych, uwzględniających specyfikę lokalnej kultury i tradycji, co pomoże uczniom lepiej przyswajać treści.

5. Wsparcie organizacji pozarządowych i międzynarodowych inicjatyw edukacyjnych.

Organizacje międzynarodowe, takie jak UNESCO czy UNICEF oraz lokalne NGO mogą odegrać kluczową rolę w zwiększaniu dostępności technologii w edukacji. Ponadto, partnerstwa publiczno-prywatne, takie jak organizacje pozarządowe mogą współpracować z rządami oraz sektorem prywatnym w celu dostarczania sprzętu, szkoleń oraz zasobów edukacyjnych do najbardziej potrzebujących społeczności. Inicjatywy takie jak Global Learning XPRIZE mogą wspierać innowacje w dziedzinie edukacji cyfrowej. Programy mentoringowe i wsparcia technicznego mogą organizować działania, mające na celu pomoc uczniom i nauczycielom w lepszym korzystaniu z dostępnych technologii. Programy mogą obejmować zarówno szkolenia techniczne, jak i wsparcie merytoryczne, które pomoże lepiej wykorzystywać cyfrowe narzędzia w procesie nauczania [15, s. 28].

6. Rozwój polityk edukacyjnych wspierających cyfryzację edukacji.

Długofalowe działania wymagają wsparcia na poziomie polityki krajowej i międzynarodowej. Tworzenie krajowych strategii cyfryzacji edukacji, obejmujące wprowadzenie długofalowych działań obejmujących inwestycje w infrastrukturę, szkolenia, wsparcie finansowe oraz rozwój zasobów edukacyjnych, przyczyni się do eliminacji barier występujących w edukacji. Polityki te powinny być spójne i wspierane przez odpowiednie ramy prawne oraz regulacje

dotyczące ochrony danych i prywatności. Ponadto, słuszną jest międzynarodowa współpraca w ramach organizacji międzynarodowych, w celu dzielenia się wiedzą, zasobami i rozwiązaniami technologicznymi. Globalne inicjatywy, takie jak Education for All czy Sustainable Development Goals (SDG), mogą odegrać kluczową rolę w promowaniu równości szans edukacyjnych na poziomie globalnym [3, s. 11].

7. Zapewnienie wsparcia technicznego w szkołach i domach.

Wsparcie techniczne jest kluczowe dla sprawnego funkcjonowania systemów edukacji cyfrowej. Obejmuje dostęp do techników i specjalistów IT w szkołach oraz pomoc techniczną dla uczniów zdalnych. Szkoły powinny posiadać dostęp do specjalistów IT, odpowiedzialnych za konserwację sprzętu, rozwiązywanie problemów technicznych oraz wsparcie nauczycieli w korzystaniu z nowych narzędzi. W kontekście nauczania zdalnego uczniowie muszą mieć dostęp do zdalnego wsparcia technicznego, które pomoże im w przypadku występujących problemów z urządzeniami czy oprogramowaniem.

8. Ochrona prywatności i bezpieczeństwa danych.

Rozwój technologii cyfrowych wiąże się z ryzykiem naruszenia prywatności i bezpieczeństwa danych. W celu przeciwdziałania ryzyku, szkoły powinny wdrażać standardy ochrony danych. Należy wprowadzić i egzekwować surowe regulacje dotyczące ochrony danych osobowych uczniów i nauczycieli. Powinny one obejmować zasady dotyczące gromadzenia, przetwarzania i przechowywania danych w szkołach oraz na platformach edukacyjnych. Ponadto, ochrona prywatności i bezpieczeństwa danych powinna obejmować edukację w zakresie bezpieczeństwa cyfrowego. Ważne jest, aby uczniowie, nauczyciele i rodzice byli edukowani w tym zakresie. Programy szkoleniowe powinny obejmować zagadnienia dotyczące ochrony prywatności, bezpieczeństwa w sieci oraz odpowiedzialnego korzystania z narzędzi cyfrowych.

Aby technologie cyfrowe rzeczywiście przyczyniły się do wyrównania szans edukacyjnych, konieczne są skoordynowane działania na różnych poziomach: od inwestycji w infrastrukturę i obniżenie kosztów technologii, po rozwój kompetencji cyfrowych i tworzenie lokalnych zasobów edukacyjnych [2, s. 14].

Podsumowanie

W artykule omówiono wpływ technologii cyfrowych na równość szans edukacyjnych oraz przedstawiono wyzwania i propozycje rozwiązań mających na celu zmniejszenie cyfrowej przepaści w edukacji. Technologie mogą znacznie wspierać proces edukacji, ułatwiając dostęp do wiedzy, jednak ich efektywność zależy od infrastruktury, dostępu do urządzeń oraz kompetencji cyfrowych uczniów i nauczycieli. W szczególności zwrócono uwagę na bariery, takie jak ograniczony dostęp do Internetu, wysokie koszty sprzętu czy brak odpowiednich zasobów lokalnych, które pogłębiają nierówności edukacyjne.

W odpowiedzi na te wyzwania zaproponowano kilka kluczowych rozwiązań, m.in. inwestycje w infrastrukturę technologiczną, programy wsparcia finansowego, rozwój kompetencji cyfrowych nauczycieli i uczniów, lokalizację treści edukacyjnych oraz współpracę między rządami a organizacjami pozarządowymi. Ponadto, w artykule podkreślono konieczność ochrony prywatności i bezpie-

czeństwa danych oraz wprowadzenia krajowych i międzynarodowych polityk wspierających cyfryzację edukacji.

Technologie cyfrowe mogą odegrać kluczową rolę w wyrównywaniu szans edukacyjnych na świecie, ale ich sukces wymaga skoordynowanych działań ze strony rządów, instytucji edukacyjnych i sektora prywatnego. Inwestycje w technologie muszą być realizowane równoległe z działaniami na rzecz dostępności, umiejętności cyfrowych i inkluzji kulturowej, aby rzeczywiście zmniejszać nierówności w dostępie do edukacji.

Bibliografia

1. Anderson, J., & Rainie, L. (2020). *The Future of Well-Being in a Tech-Saturated World*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org>.
2. Anderson, T., & Dron, J. (2011). *Three generations of distance education pedagogy*. *The International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 12(3), 80–97.
3. Beetham, H., & Sharpe, R. (2013). *Rethinking Pedagogy for a Digital Age: Designing for 21st Century Learning*. Routledge.
4. Borkowski, L., et al. (2020). *Learning Inequality During the COVID-19 Pandemic: How Digital Divide Exacerbates Educational Disparities*. Economic Policy Institute. <https://www.epi.org/>.
5. Hylén, J. (2017). *The Role of Open Educational Resources in Promoting Digital Inclusion*. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 18(7).
6. Johnson, L., Becker, S. A., Cummins, M., Estrada, V., Freeman, A., & Hall, C. (2016). *NMC Horizon Report: 2016 Higher Education Edition*. The New Media Consortium.
7. Laurillard, D. (2012). *Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology*. Routledge.
8. OECD (2019). *Measuring the Digital Divide: OECD Digital Economy Papers*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/20716826>.
9. OECD (2020). *The impact of COVID-19 on education: Insights from Education at a Glance 2020*. OECD Publishing.
10. Robinson, K. (2019). *Digital Education: The Promise and Challenges*. *Journal of Educational Technology & Society*, 22(1).
11. Schleicher, A. (2018). *PISA 2018 Insights and Interpretations*. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/pisa/>.
12. Selwyn, N. (2016). *Education and Technology: Key Issues and Debates*. Bloomsbury Publishing.
13. UNESCO (2020). *Global Education Monitoring Report: Inclusion and Education – All Means All*. UNESCO Publishing. <https://en.unesco.org/gem-report/report/2020/inclusion>.
14. Warschauer, M. (2004). *Technology and Social Inclusion: Rethinking the Digital Divide*. MIT Press.
15. World Bank Group (2021). *Digital Technologies in Education: A Framework for Action*. <https://www.worldbank.org>.

РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Карпенко Ольга Анатоліївна
студентка УДУ імені Михайла Драгоманова
olhakarpenko7@gmail.com

Науковий керівник – д.п.н., проф. Т.М. Васютіна

Загальновідомо, що сучасний світ вимагає змін у всіх сферах життя людини. У цьому зв'язку, освіта, і, зокрема, школа – це одна з найперших галузей, яка перебуває у постійному розвитку, адже саме в школі формується особистість людини. Від системи освіти загалом та вчителів, зокрема, залежить те, наскільки легко учням буде працювати в нових реаліях у майбутньому, чи будуть вони здатні критично оцінювати і застосовувати інформацію. [1] Таким чином, конкурентноспроможною стане лише людина, яка, з-поміж інших своїх навичок, буде здатна критично мислити. Саме тому освітньою реформою, яка спрямована на успішну самореалізацію особистості, громадянина і професіонала, на засадах Концепції Нової української школи визначено десять ключових компетентностей, в основі яких лежить критичне мислення. [2]

Критичне мислення – мислення самостійне, [1] це вміння добре роздумувати про різні речі. Це означає уважно «роздивлятися» інформацію, ставити запитання, думати, робити правильні висновки. Наприклад, замість того, щоб просто вірити в усе, що скажуть чи напишуть інші люди, ви спочатку перевіряєте, чи це правда, цікавитесь іншими джерелами інформації, співставляєте факти. Такий підхід допомагає знаходити найкращі рішення. Помилково думати, що критично мислити можуть лише дорослі люди, які вже «пізнали це життя». Навіть першокласники можуть так робити, але сфера і складність такого процесу будуть відрізнятися. Крім цього, дуже важливо розвивати у дітей навичку критичного мислення, тренувати її як м'яз.

Застосування активних та інтерактивних методів і прийомів навчання у процесі розвитку критичного мислення є одним із важливих складників сучасного освітнього процесу Нової української школи. Багато вчених стверджують, що за допомогою активних методів навчання учні засвоюють матеріал найбільш повно, з користю і можливістю відтворити його на практиці в реальному житті. Але важливо, щоб такий підхід до навчання було зорієнтовано на досягнення конкретної мети і добре організовано. [3] Крім цього, використання активних методів навчання вимагає якісної професійної підготовки вчителів.

На думку дослідників, заняття з молодшими школярами з використанням активних методів та прийомів є найуспішнішими, так як такий підхід заохочує учнів думати самостійно та критично мислити. Ті учні, які мис-

лять критично, у більшості випадків навчаються з інтересом і в будь-яких, навіть найскладніших, завданнях бачать можливість, щоб чогось навчитися. Також вони шукають можливості, щоб застосувати здобуті навички в усіх можливих ситуаціях – у класі, у реальному житті, у подальшому навчанні. Як свідчить практика початкової освіти, таке навчання є більш приємним і для вчителя, адже він не застрягає в нудній рутині на одному місці, а також професійно вдосконалюється. [4]

Для розвитку критичного мислення молодших школярів важливо ставити правильні запитання. Дослідники поділяють їх на рівні: запитання низького рівня та запитання високого рівня. Так, запитання низького рівня стосуються фактів та деталей, таких як дата, час, місце події тощо, а для відповіді на запитання високого рівня потрібні більш складні ідеї, потрібно не тільки знати факти, а й розуміти причини, наслідки, взаємозв'язки тих чи інших подій. [4]

«У якому році Україна стала незалежною?», «Який океан є найбільший за площею?», «За якої температури вода перетворюється на водяну пару», - ці приклади ілюструють запитання низького рівня. І такі факти необхідно знати, адже без них не можна перейти до наступного рівня.

Запитання високого рівня ми ставимо, коли цікавимося причиною того, що відбулося, як пов'язані дві або декілька подій між собою, що в них спільного, що відмінного, до яких наслідків вони призвели чи потенційно можуть призвести. Для відповіді на такі запитання фактів уже замало. Щоб обґрунтувати свою відповідь необхідно вийти за рамки. Запитання високого рівня спонукають учнів шукати інформацію, виділяти важливу з-поміж усієї іншої для того, щоб зробити висновки або провести міркування. [4] Прикладом запитання високого рівня може бути таке: «Оцініть, як, на вашу думку, змінилося життя українців після прийняття незалежності?» або «Поясніть, чим зумовлене явище веселки?». На такі запитання можна дати не однослівну відповідь, а аргументовану та з фактами оцінювання. Також важливо давати учням час для роздумів, щоб всі, і менш впевнені в своїх силах, могли сформулювати відповідь.

Для ефективного формування навички критичного мислення зараз вже є багато методичних прийомів, які створюють більш творчу атмосферу, вчать мислити, розвивають та зацікавлюють учнів. [1] Найбільш популярними методами і прийомами навчання, які використовуються на різних етапах уроку є: асоціативний куц, мозковий штурм, ромашка запитань Блума, дерево передбачень, кошик ідей, навчаючи – вчуся, правильні та хибні висловлення, шість капелюхів, займи позицію тощо. [3] Ці методи та прийоми можуть змінюватися, удосконалюватися вчителем в процесі навчання. Педагог сам підбирає їх, враховуючи особливості дітей свого класу.

Розвиток критичного мислення у дітей молодшого шкільного віку є ключовим етапом у їхньому освітньому процесі. Це сприяє не лише більш глибокому розумінню навчального матеріалу, але й формує здатність аналізувати інформацію, робити обґрунтовані висновки та приймати зважені рішення. Використання різноманітних методів і підходів, що стимулюють

критичне мислення, дозволяє педагогам забезпечити дітям фундаментальні навички, необхідні для успішного навчання та подальшого розвитку в умовах сучасного світу.

Список використаних джерел:

1. Булаківська А. Формування критичного мислення в початковій школі. URL: <https://bit.ly/3X5y3cu>
2. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування загальної освіти. 2016. URL: <https://bit.ly/4dYSDT0>
3. Лякішева, А.В., Вітюк, В.В. & Кашуб'як, І.О. Кейсбук методів і прийомів технологій розвитку критичного мислення в Новій українській школі. Луцьк: 2022. ФОП Іванюк В. П.
4. Технології розвитку критичного мислення учнів / А. Кроуфорд, В. Саул, С. Метьюз, Д. Макінстер; наук. ред., передм. О. І. Пометун. Київ : Вид-во «Пляєди», 2006.

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Мороз Юлія Михайлівна,

студентка ЛНУ імені Івана Франка, м. Львів

yuliyaamoroz@gmail.com

Якимець Марія Іванівна,

студентка ЛНУ імені Івана Франка, м. Львів

maryayakymets16@gmail.com

Науковий керівник – доц. Г. В. Подановська

Актуальність теми. В умовах сучасної освітньої парадигми перед школою стоїть завдання у вихованні всебічно розвиненої особистості, здатної не лише опанувати знання, але й ефективно комунікувати, висловлювати свої думки та вести діалог у різних соціальних контекстах. Формування комунікативної компетентності стає однією з ключових умов розвитку майбутніх громадян, адже вміння грамотно і зрозуміло висловлювати власну думку, взаємодіяти з іншими людьми є необхідними навичками в суспільстві знань. Особливе місце у процесі становлення цих компетентностей займає початкова школа, адже саме в цьому віці дитина формує свої перші навички комунікації, що стануть основою для її подальшого соціального розвитку.

Мета доповіді — проаналізувати шляхи формування комунікативної компетентності здобувачів початкової освіти на уроках літературного читання.

Виклад основного матеріалу. Комунікативну компетентність науковці визначають як здатність учня аналізувати мовні та позамовні

поняття, явища, закономірності, порівнювати, узагальнювати їх, виділяти головні й другорядні ознаки; уявляти й за допомогою мовних виражальних засобів описувати предмети, явища, події, робити припущення щодо способу розв'язання проблемних ситуацій, добирати докази для доведення чи спростування власних і чужих думок, позицій, використовувати власний і опосередкований досвід та критично оцінювати свої й чужі висловлювання [3, с. 43].

Комунікативна компетентність учня початкової школи виявляється в здатності спілкуватися з людьми різного віку і статусу, розуміти й відтворювати сприйняту на слух та прочитану інформацію, змістовно й грамотно висловлювати свої думки в усній і письмовій формах, вільно володіти мовою в різних навчальних та життєвих ситуаціях [1, с. 10].

Кожен навчальний предмет у початкових класах покликаний формувати в учнів комунікативну компетентність, проте уроки літературного читання дають найбільше можливостей та підстав для комунікації, так як, прочитавши будь-який художній твір, учні мають змогу обговорити події, які у ньому відбувались, проаналізувати вчинки головних та другорядних героїв, запропонувати власну кінцівку, а найголовніше – піддати себе комунікації з оточенням, і як наслідок, розвинути комунікативну компетентність.

Комунікативна компетентність учнів формується в результаті застосування різноманітних засобів змісту освіти, а рівень сформованості відповідних умінь і навичок учнів пов'язаний зі здатністю молодших школярів використовувати набуті знання. Дослідники педагогічної галузі не є одностайними у виокремленні єдиного переліку засобів формування комунікативної компетентності школярів, однак простежується загальна тенденція до диференціації традиційних та інноваційних засобів. Так, з-поміж традиційних виокремлюють вербальні і невербальні засоби мови, втілені у книгах (підручниках), комунікативно-ситуативних завданнях (діалоги, монологи, полілоги), матеріалі навчальних предметів тощо; до інноваційних відносять міжпредметні зв'язки, засоби інтерактивних технологій (творчий проект, мозковий штурм, робота в групах, рольова гра, вікторини, конкурси, вистави, випуск газет) [6, с.285].

Важливо, щоб в організації мовленнєвої діяльності учнів на уроках складалися такі ситуації, які спонукали б їх до говоріння. З цією метою використовуються сюжетно-рольові ігри, в яких умовно визначається місце дії (у класі, автобусі, парку, магазині), співрозмовник (товариш, молодший брат, мама, гість з іншого міста, села), мета висловлювання (про щось розповісти, повідомити, переконати) [4, с. 15].

У розвитку усного (діалогічного, монологічного) мовлення доцільно широко використовувати роботу в парах і невеликих групах, яка дає можливість висловлюватись більшості учнів класу. При цьому важливо прищеплювати школярам культуру спілкування, яка виявляється не тільки в доречному використанні формул мовленнєвого етикету, а й в умінні слухати співрозмовника, призупинити своє мовлення, щоб дати можливість іншому, погоджувати свої репліки з тим, що сказав співрозмовник, в умінні

сказати йому добре слово, висловити критичне зауваження в такій формі, щоб нікого не образити [4, с. 15].

Науковець С. Г. Дубовик виділяє такі прийоми формування мовленнєвої компетентності школяра на уроках літературного читання:

- дозволяти учням вільно розмірковувати (висловлювати свої думки);
- сприймати різноманітні ідеї та думки, висловлені учнями;
- цінувати міркування учнів;
- висловлювати віру в здатність кожного учня мати власну думку;
- створити умови для спілкування учнів без принижень;
- вчити учнів самим ставити запитання до тексту;
- вчити учнів ставити запитання за текстом один до одного;
- створювати комунікативні ситуації відповідно до теми і тексту твору

[2, с. 568].

На думку О. Леонтєва, комунікативно-мовленнєві вміння мають творчий характер, оскільки ситуації спілкування ніколи не повторюються повністю, і тому щоразу потрібно добирати для конкретної ситуації мовні засоби, використовуючи для цього свій мовленнєвий досвід [5, с. 60].

Формування комунікативної компетентності у здобувачів початкової освіти можливе в умовах відповідного комунікативного середовища на уроках літературного читання, максимально наближеного до різнотипних навчальних ситуацій та реальних життєвих комунікацій. Особливе місце серед них посідає імітаційне моделювання ситуацій, завдяки чому учень опиняється в умовах, наближених до реальних, де він має змогу об'єктивно оцінити свої знання, переконалися в необхідності їх збагачення. У цьому випадку навчання здійснюється через різноманітні зразки монологічного й діалогічного мовлення: учні в кожній конкретній ситуації можуть радитися один з одним, погоджуватися, заперечувати, аргументувати власні погляди, слухати співрозмовника тощо. Коли учень відстоює власну думку, висловлює свої припущення, його мовлення набуває монологічного характеру [7, с. 71].

Висновки. Розвиток комунікативних навичок у школярів вимагає часу та ретельної роботи. Ефективність цього процесу під час уроків літературного читання залежить від індивідуальних психологічних характеристик дітей молодшого шкільного віку, їхньої готовності взаємодіяти з текстами, а також від використання відповідних методів і підходів у навчанні.

Список використаних джерел

1. Абрамович С. Д., Чікарьова М. Ю. Мовленнєва комунікація : підручн. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 472 с.
URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058007.pdf> (дата звернення: 15.09.2024)
2. Подановська Г. В. Підготовка студентів до формування літературознавчої компетенції як основи літературного розвитку молодших школярів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2012. № 1. С. 123 – 13.
3. Подановська, Г. В. (2021). Формування комунікативної компетентності молодших школярів на основі взаємозв'язку уроків літературного читання та роботи з дитячою книжкою.

Вісник Львівського університету. Серія педагогічна 32. С. 565 – 572.

URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/pedagogics/article/download/10122/10134> (дата звернення: 15.09.2024)

4. Подановська, Г. В. Шляхи формування комунікативної компетентності здобувачів початкової освіти на уроках літературного читання та роботи з дитячою книжкою. *The scientific heritage*. 2021. С. 13 – 16.

URL: <https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/08/stattia-v-mizhnarodne-vydannia.pdf> (дата звернення: 19.09.2024).

5. Пономарьова К. І. Формування комунікативної компетентності молодших школярів у процесі навчання української мови: методичний посібник Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2020. 88 с.

URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722951> (дата звернення: 13.09.2024)

6. Ткаченко С. Формування компетентності учнів літературного читання 3-класу на уроках. Сучасна гуманітаристика : збірник матеріалів XI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 4 березня 2019 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2019. – Вип. 11. – 153 с.

URL: <http://surl.li/kvnhhc> (дата звернення: 15.09.2024)

7. Хвашевська, Ольга. Підготовка майбутнього вчителя початкових класів до організації комунікативної діяльності здобувачів початкової освіти на уроках літературного читання. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. (2022): 274 – 301.

URL: <http://proped.ddpu.edu.ua/article/view/275171/270275> (дата звернення: 15.09.2024).

ОСВІТНІ ПРАКТИКИ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ З МЕТОЮ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

Наливайко Алла Євгенівна

*Мезинський національний природний парк, с. Деснянське
mezinpark@gmail.com*

Зміни, що відбуваються в освітньому середовищі, інновації, які нестримно входять у наше життя, отримання доступу до всесвітньої мережі інтернет вимагають від освітян «включення» у ці процеси, розробку і впровадження в практику сучасних форм роботи, що здатні приваблювати учнів. Тому з'являються такі новітні явища як квест, флешмоб і буккроссинг, вебінар, воркшоп, онлайн-екскурсії, які набувають все більшої популярності.

Пристаювалися під ці зміни і фахівці з екологічної освіти установ природно-заповідного фонду України, які впроваджують неформальну екологічну освіту. Готуючи просвітницький захід враховуємо його актуальність і змістовність та насамперед думаємо про спосіб подачі інформації. Досвід показує, що подання інформації в ігровій та науково-популярній формі сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу і формуванню природоохоронного світогляду. Тому особлива роль відводиться дидактичним іграм, квестам у ході яких учасники закріплюють свої знання.

В умовах сьогодення однією з важливих форм екологічної просвіти стає дистанційне навчання. Фахівцями Мезинського НПП розробляються

інтерактивні заняття, конкурси й інші заходи, які проводяться з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Їх використання дає змогу значно розширити аудиторію, збільшити доступ до навчального матеріалу, що представлений в електронному вигляді, надати актуальні екологічні знання, що в свою чергу призведе до зростання екологічної досвідченості ширшого кола людей. Вже організували онлайн лекції, конференції, екскурсії, флешмоб.

Згідно Положення Про Мезинський національний природний парк (Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 16 квітня 2021 р. № 252), просвітницька діяльність є одним із головних напрямків поширення знань про природно-заповідний фонд у Мезинському НПП.

Екологічну освітньо-виховну діяльність у Мезинському НПП відповідно до Положення про екологічну освітньо-виховну роботу установ природно-заповідного фонду № 399 від 26.10.2015 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 11.11.2015 р. за № 1414/27859 (з1414-15) проводить відділ еколого-освітньої роботи та рекреації. Штат відділу – 6 чоловік.

Еколого-освітня та виховна робота в установі проводиться шляхом співпраці з школами Коропської та Понорницької селищних об'єднаних громад, центрами юнацької творчості (Новгород-Сіверський р-н., Чернігівська обл.), а також з Національним університетом «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Ніжинським державним університетом імені Миколи Гоголя. Згідно плану еколого-освітньої роботи працівниками відділу еколого-освітньої роботи та рекреації проводяться семінари, заняття з учнівською і студентською молоддю, перегляд презентаційних матеріалів про Мезинський НПП та ПЗФ України. Лише у 2023 році це 84 екологічні й природоохоронні заходи: акції – 7, конкурси – 4, виставки – 4, квести – 6, еколого-освітні ігри – 6, вікторини – 7, майстер-класи – 5, тренінги – 1, освітні екскурсії в природу – 5, освітньо-пізнавальні заходи – 27, свята – 3, години народознавства – 9. [1] Велика увага приділяється інтерактивним лекціям (35 лекцій з охоплення – 481 учасник), які дозволяють поєднати керуючу роль лектора з високою активністю аудиторії на основі використання сучасних інтерактивних технологій. Тож, загалом впровадження інтерактивних методів навчання у просвітницькій роботі національного парку сприяють реалізації завдань сучасної освіти та входження в єдиний європейський освітнянський простір.

Також 29 просвітницьких заходів проведено фахівцями Мезинського археологічного науково-дослідного музею імені В. Є. Куриленка, який діє в структурі Мезинського НПП. Варто зауважити, що працівники Мезинського музею активно впроваджують музейну педагогіку. Це пов'язано переважно з обмеженнями воєнного стану в Україні, розпорядженнями голови Чернігівської ОВА щодо заборони відвідування лісових територій і водних артерій в межах області та відповідних обмежень прикордонного адміністративного району, що в свою чергу обмежило потік відвідувачів Мезинського музею.

В умовах воєнного стану еколого-просвітні заходи в Мезинському парку вимушені провадити в змішаній формі. Багато заходів проводиться онлайн.

Приділяється увага ВПО. Станом на 01.01.2024 р. по Понорницькій ТГ зареєстровано 1078 внутрішньо переміщених осіб, значна частина яких – це діти, які є особливо вразливі. Розуміючи, що такі діти потребують соціально-педагогічної підтримки в адаптації до нових умов поселення, налагодженні нових контактів, фахівці відділу еколого-освітньої роботи та рекреації почали залучати дітей вимушених переселенців до активної освітньо-виховної, науково-пошукової діяльності в позаурочний час.

У літній період, коли діти прагнуть відпочивати від уроків, екоосвітня Мезинського парку організовують для них літні екологічні школи. У червні-вересні 2023 р. проведена одна з таких шкіл «Дослідники природи» в с. Покошичі. Тематика занять – адвентивні види судинних рослин найбільш поширених у нашій місцевості. Влітку 2024 р. проводиться екологічна школа за напрямом ботаніка. Тематика – лікарські рослини. При цьому задіяні дослідницько-пошукова, ігрова та екскурсійна форма навчання. Виходи дітей у природу позитивно впливають на їх психоемоційне та фізичне здоров'я, а ще стимулюють інтерес до пізнання навколишнього світу.

Живе спілкування надзвичайно важливе для дітей і його цінність важко чимось замінити. У травні цього року біля візит-центру національного парку відкрито Зелений клас місткістю 15-20 осіб. Це своєрідна екологічна просвітницька зона. Вона додає нового змісту, інтерактиву та комфорту в проведення занять на свіжому повітрі.

Ще цьогоріч у співпраці з Понорницькою ТГ реалізовано розважально-пізнавальну програму «Досліджуємо Мезинський НПП». Вона передбачала відпочинок та оздоровлення дітей шкільного віку, знайомство їх із процесами культурно-побутових відносин на всіх етапах історії людства, зокрема й природокористування, та спрямована на відновлення зв'язків дітей з навколишнім середовищем; стародавніми традиціями і звичаями Сіверщини. Оздоровлено 49 осіб.

Мезинський НПП займає особливе місце серед унікальних об'єктів природно-заповідного фонду українського Полісся. В ході проведення еколого-освітньої та просвітницької роботи велика увага тут також приділяється підвищенню престижу заповідного об'єкта в очах місцевого населення, яке живе за вже усталеними культурно-соціальними традиціями, неписаними правилами корінного населення.

Важливим питанням у вирішенні проблемних питань впровадження екологічної освіти на територіях природно-заповідних установ залишається необхідність стабільного і достатнього фінансування природоохоронної, освітньо-виховної роботи НПП. В перспективі варто продовжити еколого-освітню співпрацю з освітніми закладами Новгород-Сіверського району, обласними громадськими організаціями, вищими навчальними закладами з використанням змішаної форми комунікації. Акцентувати увагу фахівців відділу еколого-освітньої роботи та рекреації на міжнародних екодатах при

розробці еколого-виховних занять та поширенні інформації через інтернет-ресурси. Проводити більше онлайн вебінарів, круглих столів, зокрема з участю міжнародних організацій, що сприятиме саморозвитку працівників, обміну досвідом. Також варто систематично аналізувати міжнародний досвід; впроваджувати інтерактивні елементи під час проведення екскурсій екологічними стежками, маршрутами та в музеях (квести, екоігри, пробні онлайн екскурсії).

Література

1. Літопис природи Мезинського НПП. Книга XVII за 2023 рік. – Деснянське, 2024. – 345 с.

BUSINESS EDUCATION IN PRIMARY SCHOOLS – PRACTICAL IMPLICATIONS¹

Dr. Eng. Nowicka Joanna

The Angelus Silesius University of Applied Sciences

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2826-6244>

jnowicka@ans.edu.pl

Abstract

Learning business and entrepreneurship from an early age is extremely important. It not only supports the comprehensive development of a child, develops key life skills, develops responsibility and independence, but also shapes generations of innovators and entrepreneurs. The aim of the article was to analyze and evaluate the project of business education in primary school using the example of a Polish school. Using literature analysis and a case study, the author proposed a project of implementing business content into the primary school curriculum. In the first part, she characterized business and business competences, in the second part business education, and in the third part a project of implementing business content into the primary school curriculum. As a result, she proposed that education at the primary school level should include business content – preparing children and young people for work in a dynamically changing world.

Keywords; school, business, education, activity, creativity,

Introduction

Entrepreneurship, business audacity, risk aversion and acceptance, self-confidence can be learned or inherited. Economic activity is considered one of the advantages of a modern successful person. It determines professional and

¹ The article was presented during the 2nd Scientific and Methodological Conference “School Facing the Challenges of Modernity”, 12.04.2024, Biała Podlaska

personal life, happiness and earnings. According to Paweł Borys, President of the Polish Development Fund S.A. “the basis for the economic development of each country is access to knowledge, not only general but also business education, which has a significant impact on the creation of new enterprises”.²

In many countries such as Finland, the United States and Great Britain, business education programs are common and permanently introduced from the earliest years, often in the form of educational programs or school projects. The incidentality of business education activities will not ensure the achievement of its basic goal, which is creativity, social skills, financial and business awareness.

In the Polish education system, business education programs are developed and implemented by the Ministry of National Education and also directly by schools, educational and educational institutions and non-governmental organizations. Systemic solutions in the field of business or entrepreneurship education begin in secondary schools, although manifestations of this education can be observed in kindergarten and primary school.

In modern business, many talents and skills are needed, which can be developed within the basic program already in primary school. Primary school education in Poland is the first obligatory stage of the education system, which lasts a total of 8 years.

According to Jan Bartkowiak, the founder of the eConverse project, modern business education for young people is necessary while in Polish schools there is a lack of practical entrepreneurial education at an early stage of education, and the current education system is not adapted to the realities of the 21st century, which is visible in business education. eCoverce is a Polish organization focusing on developing entrepreneurial skills among young people through a startup simulation program that provides high school students with a platform to create teams, business ideas and present them to an experienced mentor from the business world.³

The results of the conducted research indicate the need to undertake educational activities. For example, as indicated by M. Iwanicz-Drozdowska, financial education plays an important role because it allows to develop positive habits in society, thanks to which rational decisions can be made in the field of personal finance management. Based on the results of the research and the research conducted in 2019, using the CATI method - respondents most often draw knowledge in the field of finance from media - television and radio. The financial knowledge of Poles is still at a low level, but most people see the need to expand them and shape financial skills in their own children.⁴

Results of the 2023 study commissioned by the Alior Bank Foundation, the IBRIS Institute for Market and Social Research carried out the study “Eco-

² Edukacja biznesowa do walki z kryzysem – PFR rusza z nową ofertą dla początkujących przedsiębiorców, <https://media.pfr.pl/108711-edukacja-biznesowa-do-walki-z-kryzysem-pfr-rusza-z-nowa-oferta-dla-poczatkujacych-przedsiębiorców/>, (dostęp 01.10.2024)

³ eConverse <https://www.econverse.org/> (dostęp 01.10.2024)

⁴ M. Iwanicz-Drozdowska, E. Cichowicz, Ł. Kurowski, Innowacyjne narzędzia edukacji finansowej – jak kształtujemy nasze podstawy wobec finansów oraz podstawy naszych dzieci?, <https://gazeta.sgh.w/> (dostęp 01.10.2024)

conomic knowledge of Polish students in theory and practice. Challenges for the education system and financial institutions” the study was conducted among 8 classes of primary schools and third grades of secondary schools as well as principals of primary and secondary schools indicated that despite the high level of declared economic knowledge of students, school principals indicated lower in comparison with other competences (digital, mathematical, linguistic) - skills in the field of finance, but also due to the divergent career path of the teacher and people working in business, as well as entrepreneurs the school has problems with teaching about finance, among others due to insufficient competences of teachers - substantive and methodological support is necessary a huge need to involve economic and financial institutions in the education of young people⁵.

The aim of the article was to assess the impact of introducing the basics of entrepreneurship and business education in primary school on students’ competences such as creativity, resource management, communication skills and decision-making. The article is of a theoretical and empirical nature. The research methods used are literature analysis and case study.

The research assumption was to state that integrating business topics with learning school subjects allows for the comprehensive development of students and introduces them to the world of entrepreneurship.

The research problem is to answer the question:

- What are the effects of introducing business and entrepreneurship classes in primary school on the development of students’ practical skills?

The article is the first in a series of articles on the implementation of the business education project in primary schools and is a verification of the nature of the assumptions for the project, which will be implemented in 2025 in primary schools in the Lower Silesian Voivodeship. In the first part, the author defined business and business competences, in the second part business education and in the third part she proposed the integration of business content during the implementation of the education program in primary school.

1. Business and entrepreneurship – the source of business competences

According to the PWN Dictionary of the Polish Language, business is a commercial or production enterprise that generates profit. The etymology of this word indicates its origin from the word “business” coming from the English language and from the word “busy” which means “busy”⁶.

The term business refers to an organization or entity that is engaged in activities aimed at obtaining economic benefits as a professional activity. In this sense, business means conducting business activity. The statutory definition of business activity indicates that “it is an organized profit-making activity performed on one’s own behalf and in a continuous manner” (Article 3 of the Act of March 6, 2018 - Entrepreneurs’ Law, Journal of Laws of 2018, item 646)⁷.

5 Raport „Wiedza ekonomiczna polskich uczniów w teorii i praktyce. Wyzwania dla systemu edukacji i instytucji finansowych”, Fundacja Alior Bank, <https://samorzad.gov.pl/attachment/b54726bb-3c64-4b1f-ba67-9d9b078aee4c>(dostęp 01.10.2024)

6 Słownik Języka Polskiego, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/biznes.html>(dostęp 01.10.2024)

7 <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000646/U/D20180646Lj.pdf>(dostęp 01.10.2024)

There are various approaches to business in the literature, for example:

According to Peter Drucker, a business consultant and practitioner, known as the “father of modern management”, business is a customer-oriented organization, and “the purpose of business is to create and retain customers”⁸.

Raymond E. Glos defines business as an activity aimed at generating profit - he clearly indicates that “business can be defined as human activity directed towards the production or acquisition of wealth through the buying and selling of goods”⁹.

John D. Rockefeller defines business as an activity aimed at generating profit – he clearly indicates that “the ability to deal with people is as much a commodity as sugar or coffee. And I will pay more for that ability than for any other under the sun”¹⁰.

Henry Ford, an entrepreneur, focused on innovation and efficiency as key aspects of business and pointed out that “a business that only makes money is a bad business”¹¹.

The definitions cited emphasize the various approaches to business, which confirms its complex nature. Business requires knowledge in the field of finance, law, technology, but also competences and predispositions.

According to M. Gavin from Harvard Business School, the group of 10 business skills that every professional needs in the 21st century includes:

- Basic knowledge of economics,
- Data analysis skills,
- Knowledge of basic accounting,
- Negotiation skills,
- Leadership skills,
- Business management skills,
- Communication skills,
- Emotional intelligence,
- Decision-making skills, networking – the ability to create professional networks¹².

Business knowledge, as you can see, includes hard skills such as knowledge of economics, understanding of accounting, but also soft skills such as emotional intelligence or leadership. To gain a position in business, you need basic knowledge of business concepts, to develop, soft skills are required. According to P. Drucker, “the most important feature of an entrepreneur is the willingness to introduce innovations and seek changes” and entrepreneurship is about seeking changes, reacting to them and using them as an opportunity for business¹³.

Entrepreneurship is an economic activity that has the following features

8 P.F.Drucker, *Praktyka zarządzania.*, MT Biznes, Warszawa 2024,s.23

9 Glos R. E., Steade R.D. & Lowry J.R. *Business: its Nature and Environment*, South-western Pub. Co, 1976

10 4 zasady bogacenia według Johna D. Rockefellera, <https://www.uniqa.pl/porady-emerytura-i-inwestycje/4-zasady-bogacenia-sie-wg-johna-d-rockefellera/> (dostęp 01.10.2024)

11 H. Ford, *My life and work: an Autobiography of Henry Ford*, www.the richest man in babylon.org, 2008

12 M. Gavin, 10 important business skills every professional needs, 2019 , <https://online.hbs.edu/blog/post/business-skills-every-professional-needs>, (dostęp 01.10.2024)

13 P.F.Drucker, *Praktyka zarządzania.*, MT Biznes, Warszawa 2024,s. 45

and functions, including:

- Innovation and creativity, influence on technological progress and economic development - entrepreneurs think outside the box, explore new areas in search of beneficial business solutions,
- Risk - which accompanies from the moment of starting a business, is associated with new opportunities and achievements,
- Market power - entrepreneurs stimulate economic growth - they have an influence on local and global markets, create jobs, shape supply and meet global demand,

Entrepreneurship is therefore a special, specific ability to mobilize production factors, a set of competences and abilities - distinguishing this person.

It is worth mentioning that according to the Council of the European Union, entrepreneurship is one of the set of eight basic competences for self-fulfilment, getting a job and active participation in society.

To sum up, the key to a company's success is the ability to change direction and adapt to constantly changing market factors - which allows you to accept the inevitability of change. For entrepreneurs, resilience means the ability to cope with challenges and business failures without losing motivation, a trait that allows you to see obstacles as opportunities to change and strengthen your business strategy. Obstacles and experiences provide a chance to learn and improve, a source of new strategies and ideas.

2. Business Education

Business education in the world has a rich history, dating back to the 19th century, with key institutions in the US and Europe shaping its development.

The first business-related educational programs began to appear in the mid-19th century in the United States of America. In 1881, J. Wharton, a self-taught industrialist, founded the world's first business school, The Wharton School of the University of Pennsylvania, to prepare graduates with professional knowledge to become pillars of the state. In the 20th century, in 1908, Harvard Business School introduced the first MBA program, Mater of Business Administration, which was an important issue in the development of business education. In Europe, entrepreneurship education began to develop a little later. In the second half of the 20th century, business school rankings such as the Financial Times Global MBA Ranking, global initiatives such as the Global Entrepreneurship Monitor were created, which increased the competitiveness and quality of educational programs. Currently, business education is undergoing a phase of globalization all over the world.

In Poland, formal business education began in the interwar period, when the first institutions related to business education began to emerge, such as the Warsaw School of Economics (SGH) in 1906. During the Polish People's Republic, business education was dominated by a centrally planned economy, as well as the education system, programs and thematic scope were adapted to the requirements of the socialist economy. After 1989, along with the systemic transformation and the transition to a market economy, business education developed rapidly - new universities and programs were established, both at the bachelor's

and master's level, adapted to the needs of a modern market economy. Currently, both formal and informal business education in Poland is modern, market-oriented and increasingly integrated with global standards. Entrepreneurship education in Poland has become an integral part of the education system - and secondary schools and universities offer courses in entrepreneurship.

Currently, business education in primary schools is very popular around the world. For example, in the Swedish education system, the subject "Entrepreneurship and Economics" is implemented in primary schools, which aims to develop entrepreneurial skills in students through practical activities, games and projects. Education in the United States of America takes place during various courses related to entrepreneurship, business, marketing or finance. In American primary schools, there are also special educational programs, e.g. FBLA, DECA, which prepare students for a business career. The aim of business education is to build the competencies required in business. Unfortunately, the attempt to synthesize encounters a significant limitation - there are numerous lists of required professional competencies proposed in the subject literature and also created as a result of compilations and research reports.

The need to take action for business education for children results from several reasons:

- it allows students to develop a wide range of skills that are useful in professional and everyday life,
- learning the culture of entrepreneurship,
- learning the principles of business ethics,
- developing creativity and innovation,
- knowledge about the economy and the mechanisms that govern it.

Learning business at school allows students to increase practical skills such as financial management in practice, negotiations, problem-solving and decision-making. Knowledge of the business world and the principles that govern it gives them market awareness and from an early age prepares them not only for a future career as an entrepreneur, leader, business leader or can be an inspiration to implement their own business ideas as well as professional and personal activity. Business activity of students triggers hidden potential and ingenuity, which can be used not only in relation to new businesses, but also as a way of creatively solving problems.

To sum up, business education is a continuous process, because the business market is changing and demanding, which is why it is important to keep up to date with new trends and technologies. Business education enables understanding of new concepts, technologies and trends, after which it allows to apply to changes and avoid being overtaken by the competition. Investing in business education can bring satisfaction on a personal and professional level. They are training skills and preparation for learning changes - stability and self-confidence. It allows to activate hidden talents and personal predispositions - which can be preparation for further development, effective work - which allows to avoid mistakes that are the result of lack of knowledge and minimize the risk of

making costly mistakes.

3. Business education in primary school

Early school education in Polish primary school includes integrated teaching, when one teacher conducts classes and the curriculum covers basic skills such as reading, writing, mathematics or social and moral education with elements of nature, as well as learning a foreign language. From grade 4, subjects are separated and students have separate teachers for each subject. The core curriculum in primary school specifies what content must be taught to students at a given stage of education. In 2017, a new core curriculum was introduced, which emphasized:

- development of key competences (the ability to think critically, solve problems, work in a group),
- emphasizing the importance of exact sciences (mathematics, physics and other STEM groups),
- introducing programming from the youngest grades.

Primary school in Poland not only imparts knowledge, but also shapes the social and civic foundations of students - many schools engage in projects related to ecology, volunteering and social activities.

In the Polish primary school program, entrepreneurship is not a compulsory subject. Entrepreneurship is a specific group of skills, knowledge and social competences, and students can develop a wide range of business competences within various subjects, such as: resource management, decision-making, creativity, communication, negotiations, data analysis and digital skills. In Table 1, the author proposed the curriculum content in the field of business within individual subjects.

Table 1. Content and business competencies in the primary school curriculum – proposal

List	Business related content - examples	Business competencies
Mathematics	Learning and basic concepts related to finance, budgeting, calculating profits and losses, data analysis	Data analysis Decision-making Resource management planning Logical thinking
History	The history and role of trade, money, the largest businesses, studying the life stories and achievements of famous entrepreneurs	Sustainability The importance of natural resources in business
Nature/ Biology	Learning about natural resources and how to use them in business	Environmental responsibility Resource management
Computer Science	Designing websites for your own company, promoting their products or services online	Digital Skills Creating Digital Products
Polish	Reading business books, writing an essay about your own company	Effective Communication Skills Negotiations
Art	Designing your own company logo and product packaging	Creativity in Business Aesthetics and Design

Technology	Creating product prototypes	Creating product prototypes Design and prototyping
Music	Creating short songs, audio ads for your own company	Creativity and Entrepreneurship in Culture Marketing in the Music Industry
Teaching Hour	Development of soft skills important in business	Self-management Responsibility Interpersonal skills
Business Projects - Examples	Jewelry Smartphone Pockets Greeting Cards Gift Baskets Animal Photography Garage Sale.	Decision-making skills Independence Financial independence

Source: own study

Integrating business content with core curriculum subjects can help students understand how knowledge translates into practical skills in business and professional life.

The goal of teaching business in primary school may be to introduce students to basic business concepts and develop skills that are useful in professional life, such as:

- Business awareness,
- Developing entrepreneurial thinking,
- Developing financial foundations,
- Developing communication skills,
- Shaping ethical attitudes.

Business teaching methods may include a variety of active work methods that allow you to activate the predispositions and abilities that are necessary to achieve success in the business world and contribute to their overall personal development, through the use of:

- Business games and simulations,
- Analysis of real cases - case studies,
- Research projects,
- Workshops with business people, including guest lectures,

One of the ways of learning business in primary school, in addition to those indicated earlier, is the constant implementation of school business projects. The idea of profit and making money can arouse interest and business projects can be used to teach analytical skills, understanding personal finances, the principles of credit and debt, economics and the principles of fiscal policy. The sample projects presented in Table 1 are works that can be made and sold by primary school students are undoubtedly - interesting, fashionable and practical, they can also be the subject of economic turnover.

Summary

The analysis carried out allowed us to notice that in primary school it is possible to implement business topics - students can acquire various competences, which include entrepreneurship.

The cited reports and study clearly indicate that Polish students have a need to learn business content and those participating in classes using business content better develop cooperation, communication and creative problem-solving skills. Increased interest of students in business-related projects results in greater interest in the subject of entrepreneurship in later stages of education - after classes, students better understand basic economic concepts, which affects their everyday decisions, e.g. related to saving or managing resources.

In the initial pilot studies, the author obtained opinions that teachers know that they play a key role in teaching business, but they often lack the appropriate knowledge, tools and training in the field of business and sometimes the conviction to effectively conduct these classes. It is worth adding that the use of new technology opens up new opportunities for business education.

In Polish business education at the primary school level, it is worth using the experience of other educational systems. For example, from the Finnish system of entrepreneurship and business education, considered to be the most developed business education program in Europe from the first stage of education. These programs focus on shaping practical and creative skills and promoting a business approach from the earliest years.

In the next steps, the author plans to conduct proper research among primary school teachers and business experts to introduce dedicated educational programs that emphasize the practical aspects of running a business using simulation games and group projects. Providing appropriate training for teachers to better prepare staff to conduct entrepreneurship classes.

Bibliography:

1. *4 zasady bogacenia według Johna D. Rockefellera*, [https://www.uniq.pl/porady-emerytura-i-inwestycje/4-zasady-bogacenia-sie-wg-johna-d-rockefeller/\(dostęp 01.10.2024\)](https://www.uniq.pl/porady-emerytura-i-inwestycje/4-zasady-bogacenia-sie-wg-johna-d-rockefeller/(dostep%2001.10.2024))
2. Drucker P.F., *Praktyka zarządzania.*, MT Biznes, Warszawa 2024
3. eConverse <https://www.econverse.org/>(dostęp 01.10.2024)
4. *Edukacja biznesowa do walki z kryzysem – PFR rusza z nową ofertą dla początkujących przedsiębiorców* [https://media.pfr.pl/108711-edukacja-biznesowa-do-walki-z-kryzysem-pfr-rusza-z-nowa-oferta-dla-poczatkujacych-przedsiębiorcow\(dostęp 01.10.2024\)](https://media.pfr.pl/108711-edukacja-biznesowa-do-walki-z-kryzysem-pfr-rusza-z-nowa-oferta-dla-poczatkujacych-przedsiębiorcow(dostep%2001.10.2024))
5. Ford H., *My life and work: an Autobiography of Henry Ford*, www.therichestmaninbabylon.org, 2008
6. Gavin M., *10 important business skills every professional needs, 2019*, [https://online.hbs.edu/blog/post/business-skills-every-professional-needs,\(dostęp 01.10.2024\)](https://online.hbs.edu/blog/post/business-skills-every-professional-needs,(dostep%2001.10.2024))
7. Glos R. E., Steade R.D. & Lowry J.R. *Business: its Nature and Environment*, Southwestern Pub. Co, 1976
8. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000646/U/D20180646Lj.pdf> (dostęp 01.10.2024)
9. [https://online.hbs.edu/blog/post/business-skills-every-professional-needs\(dostęp 01.10.2024\)](https://online.hbs.edu/blog/post/business-skills-every-professional-needs(dostep%2001.10.2024))
10. Iwanicz- Drozdowska M., Cichowicz E., Ł. Kurowski, *Innowacyjne narzędzia edukacji finansowej – jak kształtujemy nasze podstawy wobec finansów oraz podstawy naszych dzieci?*, <https://gazeta.sgh> <https://gazeta.sgh.w/>(dostęp 01.10.2024)
11. Kołodziej S., *Edukacja ekonomiczna dzieci i młodzieży w Polsce*,

Akademia Leona Koźmińskiego, <https://dn.kozminski.edu.pl/info/article/ALK7e30619e414440d78c9fdf5b5a4a41d1?ps=20&lang=pl&title=&pn=1&cid=314767>(dostęp 01.10.2024)

12. Liu J., *The Economic Case for Investing in Basic Education, Returns to Individuals, Society, and Impact on Youth Employment*, The Swiss Agency for Development and Cooperation – SDC, 2018 https://www.shareweb.ch/site/Education/Documents/Articles%20studies%20reports/2018-12_SDC%20Education%20Network_The%20Economic%20Case%20for%20Investing%20in%20Basic%20Education.pdf(dostęp 01.10.2024)

13. *Looking at Home Economics, Teaching and Learning in Post-Primary Schools The Classroom Mini-Economy*, <https://assets.gov.ie/25342/a654dbbf173c47d4a886848ed069a2e3.pdf>(dostęp 01.10.2024)

14. *Od projektu do biznesu – nowy przedmiot w szkołach od września*, <https://www.gov.pl/web/nauka/biznes-i-zarzadzanie--nowy-przedmiot-w-szkolach-ponadpodstawowych-od-1-wrzesnia-2023-r>(dostęp 01.10.2024)

15. Raport „*Wiedza ekonomiczna polskich uczniów w teorii i praktyce. Wyzwania dla systemu edukacji i instytucji finansowych*”, Fundacja Alior Bank, <https://samorząd.gov.pl/attachment/b54726bb-3c64-4b1f-ba67-9d9b078aec4c>(dostęp 01.10.2024)

16. *Raport z badania na zlecenie Fundacji Banku Millennium, Badanie świadomości Polaków na temat potrzeby edukacji finansowej dzieci*(dostęp 01.10.2024)

17. *Słownik Języka Polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/biznes.html>(dostęp 01.10.2024)

18. Szczurek A., M.Szostakowska, *Przedsiębiorcze Dzieci Raport z badania ewaluacyjnego*, <https://www.frd.org.pl/wp-content/uploads/2016/11/Raport-ewaluacyjny.pdf> (dostęp 01.10.2024)

19. *The Case for Economics in the Elementary Classroom Teaching the Circular Economy in the Primary Classroom*, <https://www.minneapolisfed.org/article/1998/the-case-for-economics-in-the-elementary-classroom>(dostęp 01.10.2024)

20. Tillman U., *Science education for a research and innovation economy*, The Royal Society, <https://royalsociety.org/-/media/policy/Publications/2022/2022-01-31-sci-uplift-DfE.pdf> (dostęp 01.10.2024)

21. Wrona S. *Edukacja finansowa w polsce, Analiza stanu umiejętności finansowych i możliwości ich rozwoju*, <https://media-provident.pl/pr/810485/edukacja-finansowa-w-polsce-najnowszy-raport-provident-polska-i-spotdata>(dostęp 01.10.2024)

MUZYKA ORAZ JEJ WPŁYW NA WYBRANE DZIEDZINY ŻYCIA DZIECI W ŚWIETLE TEORII INTELIGENCJI WIELORAKICH HOWARDA GARDNERA

Ostrowska Karolina

Szkoła Doktorska Akademii Mazowieckiej w Płocku

e-mail: k.ostrowska@mazowiecka.edu.pl

Abstrakt

W ostatnich dziesięcioleciach obserwuje się trend rosnącej świadomości dotyczącej znaczenia muzyki i ruchu jako istotnych składowych rozwoju dziecka, a także przekonania, że rozwój artystyczny jest istotnym uzupełnieniem wykształcenia intelektualnego [25]. Mimo to, wielu badaczy w dziedzinie muzyki alarmuje, że edukacja muzyczna w Polsce i nie tylko należy do zaniedbanych i zaniechanych dziedzin. Poprzez poruszenie tematu zawartego w tytule artykułu chciałabym zwrócić uwagę na znaczenie muzycznego rozwoju dzieci, a także pozytywny wpływ muzycznych doświadczeń na inne dziedziny życia. Dziecko od najmłodszych lat powinno mieć możliwość obcowania z muzyką, a także stymulowania poprzez śpiew, nucenie, wydawanie dźwięków. Istotne jest również rozbudzanie zainteresowań muzycznych, które zdecydują o dalszym rozwoju. Poprzez muzykę oraz zabawy ruchowe możemy od pierwszych miesięcy życia dziecka pobudzać jego zmysły, a w konsekwencji rozwijać jego predyspozycje i wrodzone talenty [26].

Stan badań

Istnieje wiele badań oraz teorii dowodzących tego, że muzyka jest dla człowieka równie naturalna jak język (Shuter-Dyson, 1999; Gordon, 1997, 1999, 2016). Badania porównawcze Richarda Colwella (1970) przeprowadzone na próbie 4000 dzieci wskazały na związek poziomu inteligencji z działalnością muzyczną. Polskie badania z lat 1967-1972 profesor Marii Manturzewskiej wykazały, że młodzież szkół muzycznych w porównaniu ze swoimi rówieśnikami ma lepiej rozwinięte zdolności logicznego myślenia, lepszą sprawność intelektualną, większą szybkość i dokładność pracy umysłowej oraz większą wytrzymałość i zdolność koncentracji uwagi na dowolnie wybranej czynności. Badania Wiesławy Sacher (1995) potwierdzają związek ogólnej sprawności intelektualnej i umiejętności muzycznej u dzieci w młodszym wieku szkolnym. Ewa Zwolińska (1997) przeprowadziła badania, podczas których dowiodła, że muzyka ma pozytywny wpływ na proces zapamiętywania tekstów. Utwory prezentowane z melodią i rytmem były dokładniej przyswajane przez dzieci w wieku przedszkolnym w porównaniu do utworów prezentowanych bez melodii i rytmu. Małgorzata Suświłło (2001) w badaniach na grupie dzieci z trzeciej klasy SP odnalazła związek między zdolnościami muzycznymi a ich poziomem intelektualnym, określanym za pomocą osiągnięć w trzech przedmiotach szkolnych. Najsilniejsze związki dotyczyły języka polskiego (zarówno gramatyka jak i ortografia) i środowiska społeczno-przyrodniczego. Katie Overy (2000) stwierdzi-

ła w swoich badaniach interesującą korelację między umiejętnością ortografii a umiejętnością wystukiwania rytmu piosenki, które łączy się z umiejętnością segmentacji sylab. Postawiono hipotezę, że trening muzyczny może być w stanie zaradzić takim trudnościom czasowym i mieć pozytywny wpływ na podstawowe umiejętności percepcyjne, które są ważne w rozwoju umiejętności językowych i umiejętności czytania i pisanie.

W wyniku właściwej realizacji rozwoju muzycznego dzieci dokonuje się nie tylko kształcenie uzdolnień muzycznych poczucia rytmu, wysokości dźwięków oraz tonalności ale także doskonalenie dyspozycji psychicznych i fizycznych, takich jak:

- pamięć i uwaga,
- myślenie,
- koordynacja ruchowa,
- orientacja w przestrzeni,
- dyscyplina wewnętrzna,
- zachowania prospołeczne [18].

Wielu badaczy podkreślało wpływ muzyki na mózg i percepcję słuchową, prekursorem w tej dziedzinie był Alfred Tomatis. Wykazał on, że w wyniku zdynamizowania kory mózgowej poprzez ekspozycję na dźwięki następuje szereg korzyści, takich jak:

- poprawa koncentracji,
- wzrost kreatywności,
- przyspieszenie procesów zapamiętywania,
- podwyższenie motywacji i organizacji codziennych aktywności,
- opóźnienie odczuwanych objawów zmęczenia,
- harmonizacja napięcia mięśniowego, które wpływa na postawę ciała

[7].

Maria Przychodzińska (1989) zwraca uwagę na fakt, że zajęcia ruchowo-muzyczne pomagają dzieciom zrozumieć stosunki przestrzenne. Ułatwiają również pojmowanie prostych zjawisk matematycznych, takich jak: położenie kierunku, wielkość oraz proste figury geometryczne. Zachodzi związek pomiędzy rozumieniem prostych zjawisk rytmu muzycznego a rozumieniem takich pojęć matematycznych jak: wielokrotność, całość, ułamki.

Muzyka a język

Zarówno język, jak i muzyka jest czymś charakterystycznym dla gatunku ludzkiego, czymś, co wydaje się powszechne. Stwierdzenie, że język i muzyka są uniwersalne, jednoznaczne jest z tym, że ludzie posiadają ogólną zdolność nabywania kompetencji lingwistycznych i muzycznych [20]. Dzieci posiadają naturalną zdolność uczenia się reguł języka i muzyki przez naśladowictwo. Spontaniczna mowa i spontaniczny śpiew po raz pierwszy ujawnia się mniej więcej w tym samym wieku. Rozwój językowy przechodzi przez fazy pośrednie, analogiczny postępowanie zachodzi w przypadku muzyki [20]. Dzieci podlegają inkulturacji muzycznej od narodzin do około 4 roku życia w sposób podobny do inkulturacji językowej – przez słuchanie i samodzielne przetwarzanie [1].

Edwin Gordon twierdzi, że rozwój muzyczny obok rozwoju mowy, rozwo-

ju społecznego, moralnego i emocjonalnego stanowi jeden z wymiarów rozwoju ogólnego człowieka [8]. Koncepcja uzdolnienia muzycznego E.E. Gordona zakłada, że każdy człowiek prezentuje pewien poziom uzdolnienia muzycznego, jest w jakimś stopniu muzykalny oraz potrafi nauczyć się słuchać i wykonywać muzykę z pewnym powodzeniem [12]. Potwierdzenie związków muzyki i języka można odnaleźć w wielu teoriach naukowych, jedną z nich jest Teoria Inteligencji Wielorakich, omówiona szerzej w dalszej części artykułu. Howard Gardner twierdzi, że inteligencja muzyczna jest w wielu aspektach tożsama z inteligencją, co zaprezentowano poniżej w formie tabeli.

Podstawowe operacje budujące inteligencję	
Muzyczną	Językową
Zdolność rozpoznawania melodii – rytmicznej organizacji dźwięków	Rozpoznawanie dźwięków mowy i ich rozumienie
Dostrzeganie związku między rodzajem muzyki a określonym przeżyciem emocjonalnym	Odczytywanie znaczenia wynikającego z kolejności słów w zdaniu i sposobu ich łączenia
Rozpoznawanie wysokości tonów i odróżnianie fragmentów utworu	Intuicyjne rozumienie zasad gramatyki, rozpoznawanie rytmu, rymów

Źródło: Opracowanie własne, na podst. Poleszak W. i in. (2014), Diagnostyka i wspomaganie w rozwoju dzieci uzdolnionych.

Muzyka a rozwój fizyczny

W 2022 roku w ramach projektu Global Matrix 4.0 sporządzono *Raport o stanie aktywności dzieci i młodzieży w Polsce*. Na jego potrzeby grupa badaczy oceniała 10 obszarów powiązanych z aktywnością dzieci i młodzieży w Polsce. Celem raportu było przedstawienie najbardziej aktualnych, kompleksowych danych, opracowanych z wykorzystaniem międzynarodowej metodologii. Autorzy wskazują na trend, który rozpoczął się już przed pandemią Covid-19 i świadczy o obniżającym się poziomie aktywności fizycznej dzieci i młodzieży.

Jednym z obszarów, poddanych analizie była ogólna aktywność fizyczna, rozumiana jako jakikolwiek ruch ciała wywołany przez mięśnie szkieletowe, który wymaga wydatku energii. Niepokojące wyniki raportu wskazują, że wśród przedszkolaków zaledwie 19,3% 3-latków, 18,5% 4-latków, 15,8% 5-latków i 16,2% 6-latków spełniło zalecenia WHO dotyczące zalecanej dziennej aktywności fizycznej. Wśród rekomendacji w raporcie pojawiło się dawanie i wspieranie możliwości do bycia aktywnymi fizycznie w szkole i przedszkolu [15].

W kontekście powyższych badań, należy spojrzeć na zabawy ruchowe i taniec jako formy realizujące potrzebę aktywności fizycznej wśród dzieci i młodzieży, a także wspierające ich zdrowie i rozwój. Barbara Wojtanowska-Janusz [25, s.40] w swoim opracowaniu wymienia szereg dotychczasowych badań oraz ustalen w kwestii pozytywnego wpływu ćwiczeń i zabaw przy muzyce na rozwój fizyczny dzieci i młodzieży.

„Badania eksperymentalne Marii Januszewskiej dowiodły, iż zajęcia muzyczno-ruchowe wpływają na wzrost poziomu koordynacji słuchowo-ruchowej oraz poziomu wybranych cech motorycznych. Muzyczna aktywność ruchowa

dziecka usprawnia kontrolę mięśni i układu nerwowego, co przekłada się na lepsze funkcjonowanie zarówno fizyczne jak i umysłowe ucznia” [19]. Muzyczno-ruchowa aktywność dziecka zwiększa ponadto głębokość oddechu, przemianę materii, a także zapobiega powstawaniu wad postawy i schorzeniom płuc [24].

Poszczególne składowe muzyki mają różne walory terapeutyczne, np. miary rytmiczne mogą regulować rytm bicia serca, ciśnienie krwi, oddech, a także wprowadzać pewien porządek w codzienne czynności [23]. [...] Twierdzi się również, że np. gra na instrumentach dętych i śpiew, prócz zwiększania wydolności płuc, mogą być pomocne w pokonywaniu wad wymowy, usprawniając narządy mowy: usta, język i policzki. Ponadto taniec i zabawy ruchowe w rytm muzyki wpływają na rozwój wszechstronnej sprawności fizycznej, a mianowicie na szybkość, wytrzymałość, siłę i koordynację ruchową.

Teoria Inteligencji Wielorakich Howarda Gardnera

Jej główne założenia koncentrują się wokół 8 typów inteligencji: językowej, matematyczno-logicznej, ruchowej, wizualno-przestrzennej, muzycznej, przyrodniczej, intrapersonalnej, interpersonalnej. Teoria ta zakłada, że każdy człowiek posiada wszystkie rodzaje inteligencji, rozwinięte w różnym stopniu. Inteligencje tworzą profil niepowtarzalny dla innych. Profile te są dynamiczne i zmieniają się w trakcie rozwoju człowieka. Wszystkie inteligencje współpracują ze sobą w różnych konfiguracjach. Inteligencje można rozwijać poprzez różnorodne ćwiczenia. Inteligencje są potencjałami, które można aktywować (zmieniają się w trakcie działania). Wszystkie inteligencje są równoprawne. Każda z inteligencji charakteryzuje się własną specyfiką rozwoju, a przejawy poszczególnych inteligencji pojawiają się już na etapie dzieciństwa. Maciej Kołodziejcki w swoim artykule dotyczącym IW w kontekście zdolności muzycznych, opracował czytelna klasyfikacje powyższych inteligencji, ze względu na ich cechy charakterystyczne, którą prezentuję poniżej.

Nazwa inteligencji	Krótką charakterystyka
Lingwistyczna	Osoby o znaczących zdolnościach językowych, potrafią używać języka ojczystego i czasami inne języki, aby zrozumieć ludzi i wyrazić ich myśli. Posiadają umiejętność analizowania informacji i tworzenia wypowiedzi ustnych oraz pisemnych np. przemówienia, artykuły, książki i notatki. Przykłady profesjonalistów z ponadprzeciętnym poziomem inteligencji w tym obszarze obejmują głównie pisarzy i mówców.
Logiczno-matematyczna	Naukowcy stanowią przykład ludzi charakteryzujących się znaczącą inteligencją logiczno-matematyczną, ponieważ potrafią manipulować liczbami w taki sam sposób, jak matematycy, zajmują się eksploracją systemów przyczynowo skutkowych. Posiadają umiejętność tworzenia równań matematycznych, dokonywania obliczeń i rozwiązywania abstrakcyjne problemów na zasadzie przewagi myślenia i działania dedukcyjnego i indukcyjnego.
Przestrzenna (nazywana też wizualno-przestrzenną)	Inteligencja przestrzenna wymaga umiejętności przestrzennych reprezentacji świata. To także umiejętność rozpoznawania i manipulowania obrazami (grafikami) przestrzennymi na dużą skalę i mniejszą skalę. Ludzie przestrzennie inteligentni zostają malarzami, rzeźbiarzami i architektami. Inteligencja przestrzenna jest często stosowane w niektórych naukach jak anatomia czy topologia (w matematyce).

Kinestetyczno-cieleśna	Ta inteligencja wiąże się ze zdolnościami używania całego lub wybranych części ciała po to, aby stworzyć coś (np. układ taneczny), lub rozwiązać problem lub podczas określonego wyzwania wykazać się umiejętnościami obejmującymi kinestetyczne wykorzystanie własnego ciała. Przykładami profesjonalistów obdarzonych taką inteligencją są sportowcy i tancerze.
Muzyczna	Osoby o reprezentatywnej inteligencji muzycznej mają większą zdolność do tego, aby słyszeć, rozpoznawać i zapamiętywać wzorce (sekwencje, motywy) muzyczne. Takie osoby niejako myślą muzyką i nie potrafią inaczej. Gardner wykazał, że te rodzaj inteligencji pojawia się wcześniej, niż pozostałe. Zwraca na to uwagę także Edwin Gordon (1997, 1999, 1999a, 2016), podkreślając, że pewne zachowania muzyczne obserwowane są już u małych dzieci. Co ważne, wrażliwość na wysokość, barwę i rytm to również wrażliwość na emocjonalne implikacje tych elementów muzyki (Nicholson-Nelson 1998, s. 8), co w polskiej literaturze przedmiotu nazywane jest często muzykalnością (zob. Chodkowski 2000). Uczniowie, którzy pamiętają melodie lub rozpoznają wysokość i rytm, wykazują inteligencję muzyczną. Lubią też aktywnie lub pasywnie słuchać muzyki i są świadomi otaczających dźwięków, które w kontekście skali (tonalności) i metrum stają się muzyką. Obdarzeni tą inteligencją ludzi, dzięki treningowi, mają zdolność do tworzenia muzyki oraz rozumienia jej znaczeń. Tę inteligencję można dostrzec u takich osób, jak piosenkarze i autorzy tekstów, muzycy rockowi, tancerze, kompozytorzy i nauczyciele muzyki.
Interpersonalna (społeczna)	Inteligencja interpersonalna obejmuje zdolność rozumienia innych osób i odpowiedniego reagowania na ich zachowania. Osoby posiadające tę inteligencję potrafią wykryć nastroje, intencje i pragnienia innych ludzi. Ten rodzaj inteligencji jest szczególnie ważny dla osób, z którymi często mamy do czynienia (nauczyciele, pedagodzy, psychologowie, klinicyści i sprzedawcy).
Intrapersonalna (wewnętrzna)	Lepsze (z)rozumienie siebie jest cechą kogoś, kto posiada najbardziej widoczną inteligencję intrapersonalną. To także umiejętność rozpoznawania i rozumienia przyczyn własnego nastroju, pragnień, motywacji i intencji.
Przyrodnicza	Wiąże się to ze zdolnością jednostki do różnicowania przyrody (zwierzęta, rośliny, flora, fauna). Ludzie obdarzeni tą inteligencją dobrze potrafią klasyfikować rośliny, minerały i zwierzęta. Osoby obdarzone tą inteligencją dbają o środowisko przyrodnicze. Thomas Armstrong wyjaśniał tę inteligencję jako zdolność widzenia tego, co naturalne w świecie z szerszej perspektywy – jako (z)rozumienie interakcji natury z cywilizacją, symbiotyczne relacje właściwe naturze i cykle życiowe przyrody (zob. Nicholson-Nelson 1998, s. 12).

Źródło: Kolodziejcki, 2024, na podstawie (Morgan, 2021; Davis, Christodoulou, Seider & Gardner, 2011; Gardner & Hatch, 1989; Nicholson-Nelson, 1998).

Zakończenie

Wczesne wychowanie muzyczne dziecka jest inwestycją, która zaowocuje w przyszłości. Okres od narodzin do 3 roku życia jest najbardziej znaczącym etapem dla rozwoju, warto zatem pozwolić dziecku doświadczać szerokiego spektrum muzycznych oraz ruchowych bodźców, które rodzice początkowo mogą z powodzeniem wprowadzać w domowym zaciszu poprzez śpiewanie kołysanek, czy choćby wspólne tańce, zabawy ruchowe.

Warto przybliżyć młodym rodzicom korzyści z obcowania ich pociech z muzyką, czy w ogóle ze sztuką dostosowaną do ich możliwości i potrzeb. Istot-

nym czynnikiem, decydującym o powodzeniu oraz zaszczepieniu w dziecku zainteresowania i sympatii do muzyki jest również wybieranie propozycji o odpowiedniej jakości.

Bibliografia

1. Bonna, B. (2016). Zdolności i kompetencje muzyczne uczniów w młodszyim wieku szkolnym. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
2. Bonna, B. (2002). Aktywność muzyczna rodzin wobec dzieci w świetle badań, [w:] Miłchalski, A. (red.) Nowe koncepcje edukacji muzycznej. Bydgoszcz: Wydawnictwo AB.
3. Burowska, Z. (1972). Wpływ kształcenia muzycznego na zachowanie się uczniów i na wyniki w nauce osiągnięte przez nich w zakresie przedmiotów ogólnokształcących, „Poradnik Muzyczny”, 1.
4. Burowska, Z. (1991). Wprowadzenie w kulturę muzyczną. Warszawa: WSiP.
5. Chomsky, N. (1996). Koncepcje języka. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
6. Gardner, H. (2002). Inteligencje wielorakie. Teoria w praktyce. Poznań: Media Rodzina.
7. Gąsienica-Szostak, A. (2003). Muzykoterapia w rehabilitacji i praktyce. Warszawa: PZWL.
8. Gordon, E. E. (1997). Umuzycznienie niemowląt i małych dzieci. Teoria i wskazówki praktyczne. Kraków: Wydawnictwo Zmiaszt Korepetycji.
9. Gordon, E. E. (1999). Sekwencje uczenia się w muzyce. Umiejętności, zawartość i motyw. Bydgoszcz: Wydawnictwo WSP.
10. Jankowski, W. (2004). Koncepcja czy teoria Gordona?. „Wychowanie Muzyczne w Szkole”, 3.
11. Klimas-Kuchtowa, E. (2004). Uczenie się języka – uczenie się muzyki. „Wychowanie Muzyczne w Szkole”, 3.
12. Kołodziejski, M. (2024). Implementacja założeń teorii uczenia się muzyki Edwina E. Gordona do praktyki kształcenia słuchu uczniów szkoły muzycznej pierwszego stopnia. Toruń: Wydawnictwo UMK.
13. Kołodziejski, M. (2014). Muzyka i język – myślenie i audiacja: kilka uwag o potrzebie budowania kompetencji audiacyjnej małego dziecka. „Cieszyński Almanach Pedagogiczny”, 3.
14. Kołodziejski, M. (2011). Testy Edwina E. Gordona w identyfikacji ucznia (nie tylko) zdolnego [w:] Limont, W., Cieślukowska, J., Jastrzębska, D. (red.) Zdolni w szkole czyli o zagrożeniach i możliwościach rozwojowych uczniów zdolnych. Poradnik dla nauczycieli, wychowawców i zarządzających oświatą. Warszawa: MEN.
15. Kołodziejski, M., Ostrowska, K. (red.) Edukacja muzyczna wczoraj i dziś. Wybrane aspekty teoretyczne i praktyczne. Płock, Wydawnictwo Naukowe Akademii Mazowieckiej w Płocku, 2024.
16. Manturzevska, M. (1990). Wybrane zagadnienia z psychologii muzyki. Warszawa: WSiP.
17. Porayski-Pomsta, J. (2023). Nasze dziecko mówi. Rozważania o rozwoju mowy dziecka. Gdańsk: Wydawnictwo Harmonia Universalis.
18. Sacher, W.A. (1997). Wczesnoszkolna edukacja muzyczna. Kraków: Impuls.
19. Sacher, W.A. (2012). Pedagogika muzyki. Teoretyczne podstawy powszechnego kształcenia muzycznego. Kraków: Impuls.
20. Sloboda, J.A. (2002). Umysł muzyczny. Poznawcza psychologia muzyki. Przeł. Białkowski E. i in. Warszawa: Akademia Muzyczna im. Fryderyka Chopina.
21. Suświłło, M. (2004). Inteligencje wielorakie w nowoczesnym kształceniu. UWM: Olsztyn.
22. Suświłło, M. (2000). Psychopedagogiczne uwarunkowania wczesnej edukacji muzycznej. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski.
23. Stadnicka, J. (1998). Terapia dzieci muzyką, ruchem i mową. Warszawa: WSiP.
24. Wierszyłowski, J. (1979). Psychologia muzyki. Warszawa: PWN.
25. Wojtanowska-Janusz, B. (2014). Wpływ muzyki i edukacji muzycznej na rozwój dzieci i młodzieży, Zeszyty Psychologiczno-Pedagogiczne Centrum Edukacji Artystycznej, Zeszyt nr 2, s. 35-46.

26. Wolińska, E. (2017). Rola zajęć umuzykalniających w rozwoju dziecka, Konteksty Pedagogiczne 1, s. 261-269.
27. Shuter-Dyson, R., Gabriel, C. (1986). Psychologia rozwoju muzycznego. Warszawa: WSiP.
28. Weiner, Agnieszka. (2010). Kompetencje muzyczne dzieci w młodszym wieku szkolnym. Determinanty, zależności, perspektywy rozwoju. Lublin: UMCS
29. Zwolińska, E. (2004). Testy zdolności Edwina E. Gordona stosowane w polskich badaniach. „Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska”, 2.
30. Zwolińska E. (1997). Sposoby kierowania rozwojem muzycznym dziecka w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Bydgoszcz: Wydawnictwo WSP.

РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД COVID – 19 (2019-2021 РР.): ВИКОРИСТАННЯ ДИСТАНЦІЙНИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Резнікова Катерина Володимирівна,
викладачка української мови та літератури
ВСП «ГПФК МДУ»,
здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня
вищої освіти,
спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки,
Мукачівський державний університет,
Україна.
Kat.Reznikova94@gmail.com*

Науковий керівник- доц. Фенцик О.М.

Вступ. / Introduction. Освіта є одним із базових прав людини, закріпленим у 26 статті Декларації прав людини, Конституції України та Законі України «Про освіту». Якість та доступність освіти мають прямий вплив на доходи, зайнятість, розвиток, здоров'я та соціалізацію людей. Перехід на дистанційне навчання у зв'язку з пандемією COVID-19 спричинив погіршення якості та доступності освіти, а також загострення низки освітніх нерівностей. На початку пандемії 90% шкіл по всьому світу були зачинені. Весною 2020 року всі навчальні заклади в Україні перейшли на дистанційне навчання. Через кілька місяців в Україні було запроваджено «адаптивний карантин», який передбачав поділ України на зони епідеміологічної безпеки: «зелену», «жовту», «помаранчеву» та «червону». Відповідно до цього заклади загальної середньої освіти постійно переходили з дистанційного на змішане навчання та навпаки, натомість заклади вищої освіти переважно залишалися на дистанційному навчанні.

Мета роботи. / Aim. На основі ретроспективного аналізу досліджуваної проблеми визначити та схарактеризувати контент становлення дистан-

ційних засобів для вивчення літератури в період з 2019 року по 2021 роки.

Матеріали та методи./Materials and methods. Дослідження проблеми дистанційного навчання відображено у працях багатьох науковців. Аналіз наукових джерел свідчить, що більшість дослідників відзначають певне різноманіття принципів організації, побудови та реалізації дистанційного навчання (В. Биков, Д. Богоявленська, А. Іванніков тощо). Окремі аспекти щодо змісту та організації дистанційного навчання української літератури досліджували: Т.Яценко, К. Власенко, В. Гура. Основні вимоги до дистанційної освіти розкрито у працях М. Карпенка, Є. Рибалко, А. Хуторського та ін. У галузі психології та філології використання технологій дистанційного навчання у навчально-виховному процесі зроблено значний вклад такими науковцями, як М. Смульсон, В. Моляко, Н. Чепелева, Л. Карамушка та ін. Інші проблеми дистанційної освіти досліджувалися різними науковцями – психологічні особливості побудови освітнього процесу із застосуванням дистанційних освітніх технологій (Є. Підчасовий); психолого-педагогічні особливості проєктування віртуального освітнього середовища (Л. Боремчук та Т. Варзар); соціально-психологічні аспекти дистанційної освіти (А. Мінаков); організаційна структура та психолого-педагогічні основи (О. Малінко); психолого-педагогічні проблеми дистанційного навчання (С. Сисова) та ін.

Проблемам з питань розвитку дистанційної освіти присвячені роботи багатьох зарубіжних науковців, таких як Р. Деллінг, Д. Кіган, А. Кларк, Дж. Коумі, М. Мур, Г. Рамбле, М. Сімонсон, М. Томпсон тощо. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми дистанційного навчання, свідчить, що сучасні науковці висвітлюють різнопланові напрями її формування, приділяють значну увагу проблемі впровадження дистанційних технологій у навчально-виховний процес.

Для досягнення мети наукового дослідження використано комплекс методів: теоретичні – аналіз та систематизація нормативно-правових актів і літературних джерел для з'ясування ступеня розкриття проблеми в сучасному науковому просторі та її правового статусу; статистично-описові методи – для виявлення структурних змін у контенті викладання предмета українська література в умовах дистанційного навчання; методи візуалізації та узагальнення для порівняльного аналізу еволюційних змін у методах та формах викладання української літератури.

Результати та обговорення./Results and discussion. Освітній процес є основою інтелектуального, духовного, фізичного та культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єданого спільними цінностями і культурою, та держави. Збройні конфлікти, вимушені переміщення, природні катастрофи, спричинені кліматичними змінами, економічні кризи тощо ставлять під загрозу право на безперешкодне здобуття освіти дітей і молоді в усьому світі. Ця загроза посилилася з поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2. Пандемія, і відповіді, необхідні для її стримування, впливають на соціальне, економічне,

політичне та культурне життя кожної без винятку держави. Масштабний вплив пандемії на освітній процес спостерігався саме в період з 2019 по 2021 навчальний рік, коли абсолютно всі здобувачі освіти повинні були залишатися вдома та пристосовуватися до карантинного режиму в умовах соціального дистанціювання.

На сучасному етапі відбуваються кардинальні зміни в способах поширення та використання інформації, що зумовлюють еволюцію освітніх технологій, сприяють активному впровадженню дистанційного навчання як одного із напрямків реформування освітньої системи України. У наш час дистанційне навчання набуває все більшої популярності. Адже події 2020 року через пандемію COVID-19 на кілька місяців унеможливили очне навчання, тому дистанційне навчання стало єдиною доступною формою в системі освіти. Дотепер дистанційне навчання було камерною формою, зазвичай, для дорослих людей або здобувачів освіти, які прагнули поглибити та покращити свої знання й уміння у певній галузі освіти.

Логіка нашого дослідження вимагає уточнити сутність певних дефініцій, зокрема, «дистанційне навчання», «шкільна літературна освіта», «цифровізація освіти», «технології дистанційного навчання на уроках літератури».

Успішній реалізації дистанційного навчання в Україні істотно сприяє державна політика України. За роки незалежності була створена ціла низка законів щодо інформатизації суспільства, зокрема Державна національна політика «Освіта» (Україна XXI століття), Закон України «Про Національну програму інформатизації», Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні», «Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні», «Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти». «Положення про дистанційну форму здобуття повної загальної середньої освіти» та «Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні» регулюють права та обов'язки учасників навчального процесу. Положення про оновлені умови організації дистанційного навчання з'явилося лише з 16 жовтня 2020 року — через півтора місяця після початку навчання. Варто зазначити, що це положення існувало ще з 2013 року та містило у собі загальні рекомендації щодо організації, забезпечення та технологій дистанційного навчання. Наказом Міністерства освіти та науки (далі — МОН) від 8.09.2020 № 1115 були додані лише деякі зміни, які стосувалися організації дистанційного навчання у різних навчальних закладах, зокрема у професійно-технічних. Однак інших суттєвих змін положення не містило. Лист з рекомендаціями на основі цього положення було розіслано закладам загальної середньої освіти лише на початку листопада.

У жовтні 2020 року МОН рекомендувало школам встановити канікули з 15 по 30 число, а закладам професійної, фахової передвищої та вищої освіти перейти на дистанційне навчання. Рішенням уряду від 11 листопада 2020 року було скасовано розподіл на зони за епідеміологічним рівнем і

було встановлено, що всі заклади освіти, крім закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної та спеціалізованої мистецької освіти, можна відвідувати лише в складі 20 осіб. Відповідно до цього, МОН надало рекомендації для закладів професійно-технічної, передфахової та вищої освіти з 16 листопада вести змішане навчання за умови не більше ніж 20 осіб в одній групі.

Детальніше розглянемо тлумачення дефініції «дистанційне навчання». «Український педагогічний словник» (1997) дистанційне навчання визначає як форму навчання, за якої «спілкування між викладачем і студентом або вчителем і учнем відбувається за допомогою листування, магнітофонних, аудіо- та відеокасет, комп'ютерних мереж, кабельного та супутникового телебачення, телефону чи телефаксу тощо» [2, с. 92]. В Законі України «Про вищу освіту» дистанційне навчання визначено як одну із форм сучасного навчання, разом з очною, заочною та екстернатною. У «Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні» визначено дистанційне навчання як систему технологій, що гарантує оперативну доставку учням достатньої кількості матеріалу, що вивчається; інтерактивна взаємодія викладачів і студентів у навчальному процесі, надання особам резерву самостійної роботи із засвоєння запропонованого матеріалу [2]. На основі системного аналізу означених тлумачень, можемо зробити висновок, що більшість дослідників, у визначенні «дистанційне навчання» вирізняють та науково аргументують такі його складові, як: навчання у паралельній (синхронній) та неодноточній (асинхронній) формі; елементами навчального процесу є: організаційні форми, зміст, цілі, засоби навчання, методи; суб'єкти навчання; засоби ІКТ

Навчальний рік 2020/2021 року почався в умовах адаптивного карантину. Заклади освіти, розташовані в «червоних зонах», не вийшли на очне навчання. Частина з них розпочали навчальний рік дистанційно, а в деяких містах продовжили літні канікули. Натомість у «жовтих» і «помаранчевих» зонах на карантин переводили окремі школи та класи..

Навесні 2021 року не було всеукраїнського локдауну, але багато регіонів перебували в червоній зоні, яка передбачала низку обмежень, зокрема закриття всіх навчальних закладів і переведення на дистанційне навчання. Наприкінці березня у «червоній зоні» перебували 7 областей України, а станом на середину квітня — вже половина України. 13 квітня 2021 року Верховна Рада України прийняла закон, за яким учні 11-х класів звільнялися від обов'язкового проходження державної підсумкової атестації (далі — ДПА). Натомість її можливо було за бажанням пройти у формі зовнішнього незалежного оцінювання. 27 квітня МОН надіслав лист керівництву департаментів і управлінь освіти про завершення навчального року 2020/2021, де йшлося про те, що підсумкове оцінювання здобувачів освіти має відбутися дистанційно, було наведено роз'яснення щодо скасування ДПА та здобуття свідоцтв про повну загальну середню освіту. В. Биков розмежовує дистанційне навчання на такі різновиди [1, с. 98- 99]:

- дистанційне навчання – особлива форма інституалізації та втілення навчально-виховного процесу, в якому суб'єкти навчання (його учасники)

реалізують навчальну взаємодію принципово і здебільшого екстериторіально;

- традиційне дистанційне навчання – тип дистанційного навчання, в якому взаємодія між учасниками та ініціаторами навчального процесу проходить у часовому вимірі асинхронно, при цьому активно застосовують транспортну систему поставки навчального об'єму та інших інформаційних об'єктів системи телефонного, телеграфного або поштового зв'язку;
- е-дистанційне навчання (е-ДН) – вид дистанційного навчання, який передбачає в основному індивідуалізовану взаємодію між організаторами та учасниками навчального процесу як синхронно у часі, так і асинхронно, принципово і переважно вживаючи електронні транспортні системи доставки навчального матеріалу та інших інформаційних об'єктів, комп'ютерні мережі Internet, ІКТ.

Тому продовження освітнього процесу через альтернативні шляхи навчання нині є головним пріоритетом в освіті. Однією з таких альтернатив і ключовим напрямом розвитку освітніх систем у всьому світі є цифровізація шкільної освіти. Цифрові технології в освіті — це не лише інструмент, а й середовище існування, що відкриває нові можливості, такі як: навчання в зручний час, безперервна освіта тощо. Цифровізація вже змінила традиційну систему освіти в напрямі формування її нової якості, що характеризується збільшенням кількості віртуальних освітніх платформ, на базі яких відбувається електронне (дистанційне) навчання. Під впливом цифровізації освіти формуються інноваційні освітні тенденції.

Організація дистанційного навчання потребує змін не лише в роботі вчителя, а й у діяльності учня. Тому важливо чітко окреслити алгоритм роботи школярів, озвучувати правила поведінки тощо. Безпосередньому проведенню дистанційних занять в ідеалі повинні передувати тренінги – і щодо технічних питань, і щодо специфіки проведення. У процесі вивчення творів української літератури можуть застосовуватися різні види дистанційного навчання, а їх продумане раціональне поєднання дозволяє зробити процес пізнання нового цікавим і продуктивним. У процесі дистанційного навчання такі основні методи навчання літератури як коментоване читання твору, бесіда, шкільна лекція, самостійна робота учнів над твором набирають нових форм інтерпретації, а саме, вивівши текст твору на монітор під час zoom- чи Google Meet-конференцій можна і читати, і коментувати прочитане. Шкільну лекцію замінить відеопрезентацією до уроку. Варто надавати перевагу роботі зі схемами, алгоритмами, таблицями, картками-портфоліо літературних героїв тощо.

В умовах дистанційного навчання, як показує наш досвід, ефективним і результативним є використання цифрових інструментів як засобу реалізації креативних ідей вчителя і розвитку творчої діяльності учнів. Так, при опрацюванні художніх творів із здобувачами освіти й з метою формування у них літературознавчої, особистісно-діяльнісної чи бібліотечно-бібліографічної компетентності доречною є робота з ментальними картами, інтерактивними плакатами, вправами та іграми, підготовленими за допомогою

онлайн-конструкторів (Google.it, ThingLink, LearningApp), буктрейлерами, відеовідгуками тощо. Розглянемо деякі з цих засобів креативного навчання й розвитку творчої діяльності суб'єктів освітнього процесу. Ментальні карти (інтелект-карти) як спосіб запису інформації, «аналітичний інструмент» (за визначенням Тоні Бюзена) вчитель може застосовувати на уроках української літератури для подачі навчального матеріалу, аналізу сюжету прочитаного твору чи героя, представлення біографії письменника, засвоєння літературознавчих понять. Розв'язуючи проблему розвитку творчої діяльності школярів, ментальні карти використовують з метою формування у них вміння генерувати ідеї, самостійно мислити, аналізувати і систематизувати інформацію.

Вправи та ігри, навчальний контент, підготовлений з використанням цифрових інструментів, теж свідчить про креативність учителя та його вміння цікаво й ефективно реалізовувати зміст й завдання літературної освіти. Навчальні матеріали з літературного читання скеровані на активну діяльність здобувачів освіти і є своєрідними тренажерами для запам'ятовування змісту твору чи відомостей про письменника, усвідомлення дефініцій літературознавчих понять чи жанрових особливостей твору. Виконуючи різні види завдань, розроблених на основі прочитаного тексту, учні краще засвоюють його, набувають практичних умінь і навичок уважного читання, проводять аналогії з власним життєвим досвідом.

Для уроків української літератури актуальні вправи з різних категорій (знайти пару; класифікація; числова пряма; просте упорядкування; вільна текстова відповідь; фрагменти зображення; вікторина; заповнити пропуски), ігри «Перший мільйон», «Скачки», «Пазл», «Вгадай слово», «Кросворд» та ін. На розвиток творчої діяльності учнів впливають оригінальні типи занять з літературного читання, нетрадиційні форми роботи на уроках, використання цифрових інструментів під час традиційного й особливо дистанційного навчання. Як свідчить проаналізований педагогічний досвід учителів м. Мукачеве, Закарпатської області, цікавими й продуктивними є уроки добре візуалізовані, супроводжені оригінальними дидактичними матеріалами й авторськими розробками, проведені з використанням різноманітних цифрових технологій. Оригінальні заняття (мандрівки, квести, вікторини, творче інтерактивне читання та ін.), інтерактивні форми творчої роботи на уроці і в позаурочний час (методики «Мозковий штурм», «Асоціативний куш», «Групування», «Кубування», «Діаграма Вена», груповий і колективний сторітелінг та ін.) забезпечують ідеальну атмосферу для розвитку творчого мислення учнів, формуванню у них якостей креативної особистості. Ефективними засобами візуалізації навчального матеріалу, мотивації й зацікавлення, розвитку творчої діяльності учнів є інтерактивні плакати, ментальні карти, інтерактивні вправи, завдання й ігри, створені за допомогою цифрових ресурсів

Висновки./Conclusions. Організація якісного масового дистанційного навчання – складний і багатофакторний процес, який зараз знаходиться лише на початку становлення. Але кропітка систематична робота щодо

впровадження технологій дистанційного навчання в освітній процес допоможе згодом досягти позитивних результатів.

Важливо зауважити, що процес підручникотворення з української літератури потребує подальшого розвитку та поглиблення у контексті нових цілей і завдань сучасної шкільної літературної освіти.

Список використаних джерел

1. Биков В. Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія. Київ. Атіка. 2008. 684 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ. Либідь. 1997. 373 с.
3. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні року: постанова Міністерства освіти і науки України від 20 грудня 2000 р. URL: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html>.
4. Кучерук О., Караман С., Караман О., Віннікова Н. Використання ІКТ для формування фахових компетентностей у майбутніх учителів української мови і літератури. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2019. Т. 71. № 3. С. 196–214.
5. Організація освітнього процесу із застосуванням технологій дистанційного навчання у 2020/2021 навчальному році: методичні рекомендації. За заг. ред. В. Шуляра. Миколаїв. ОШПО. 2020. 108 с.
6. Толочко В.М. Проблемні аспекти дистанційної форми освіти та можливості її використання в Україні: URL: http://www.provisor.com.ua/archive/2009/N11/padfo_119.php.
7. Штефан Л. В. Елементи дистанційної освіти на уроках української літератури у старшій школі [Електронний ресурс]. Освіта.ua URL: http://ru.osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/44328/
8. Яценко Т. О. Використання інформаційно-комунікаційних технологій у шкільному вивченні літератури: *Ч. I. Українська мова і література в школі*. 2016. №2. С. 25–29.

ADOLESCENCI W MEDIACH. DYWAGACJE O POKOLENIU „Z” W DOBIE INTERNETU

mgr Stachurska Urszula Anna

Szkoła Doktorska Akademii Mazowieckiej w Płocku

stachurskau@gmail.com

Abstrakt

Okres adolescencji jest szeroko opisywany w publikacjach dotyczących psychologii rozwojowej ze względu na swój indywidualny przebieg. Słowo „młodość” zazwyczaj wyrażane jest w superlatywach, jednakże niesie ono za sobą szereg kluczowych cech, które wymagają refleksji podejmowanych nie tylko w literaturze powszechnej, ale także i naukowej. Obecnie trudno jest oszacować w systemie procentowym, jak duży wpływ na nastolatków mają media społecznościowe. Proces nierozzerwalności adolescentów z treściami internetowymi jest rozwojowy, dlatego też do roli badaczy z dziedziny zarówno pedagogiki, jak i psychologii, czy socjologii należy cykliczne podejmowanie tego obszaru badawczego.

1. Okres adolescencji

Jako szczególną cechę psychorozwojową okresu adolescencji warto uznać, że mieści się on między dzieciństwem a dorosłością. Niejednokrotnie można napotkać stwierdzenie, iż jest to „faza przejściowa”, co z języka naukowego zostało zapożyczone do języka powszechnego. Młody człowiek wstępując w ten specyficzny okres rozwojowy, narażony jest na szereg trudności oddziałujących zarówno emocjonalnie, jak i wizualnie, fizycznie. Każdy nastolatek próbuje na swój sposób przetrwać ten niezaprzeczalnie trudny okres. Według Małgorzaty Oleniacz, wyróżnić można trzy sposoby, a jakie przebiega adolescencja, tj.:

1. *Młodość dziecinna*, objawiająca się brakiem gotowości do przejścia w dorosłość. Nastolatek skupia się w głównej mierze na sobie, nie potrafi ponosić odpowiedzialności za czyny swoje ani innych. Nie jest on również nastawiony perspektywicznie, jest bierny w działaniach i nad wymiar optymistycznie nastawiony w stosunku do własnej przyszłości.

2. *Młodość dorosła*, która objawia się w postaci brania odpowiedzialności za własne czyny, zdolności analizowania danej sytuacji, podejmowania aktywności. Nastolatek potrafi również snuć plany na przyszłość, a także zawierać intymne związki.

3. *Młodość pełna*, którą przeżywają według Małgorzaty Oleniacz „ludzie z zapałem, entuzjazmem, ludzie kreatywni, otwarci, energiczni, zaangażowani, pełni nadziei, wiary, pragnący zmieniać świat, ale też refleksyjni i odpowiedzialni” [11, s. 92].

Adolescencję określić można również jako okres pełen przemian, który ma prowadzić człowieka z dzieciństwa drogą ku dorosłości [10, s. 163]. Dokładny przedział wiekowy, na który przypada adolescencja określił znany psycholog Erik H. Erikson. Zdaniem badacza, okres ten rozdzielić można na:

- Adolescencję wczesną, która ma trwać od trzynastego do siedemnastego roku życia. Zachodzą w niej najbardziej widoczne zmiany w rozwoju biologicznym i psychoseksualnym.
- Adolescencję późną, trwającą od osiemnastego do dwudziestego drugiego roku życia. Podczas trwania tego etapu, zauważyć można u adolescenta zmiany w kontekście psychospołecznym.

Warto podkreślić również, że okres adolescencji nie określa się mianem autonomii ze względu na tkwienie w „pustej przestrzeni” między dzieciństwem a dorosłością. Z tego względu, młodzi ludzie posiadają szczególne trudności w samoidentyfikacji, poczuciu przynależności oraz systemie wartości [12, s. 304].

2. Media społecznościowe

Ze względu na codzienne stosowanie mediów społecznościowych na polu nie tylko zawodowym, ale także i społecznym, czy osobistym, XXI wiek został okrzyknięty przez badaczy czasem „ery cyfrowej” [7, 2021, s. 38]. Współcześnie, niemalże każdy młody człowiek jest użytkownikiem mediów społecznościowych i posługuje się komunikatorami, a także kreuje swój wizerunek w sieci. Wyróżniono kilka szczególnych funkcji, które oferują wyżej wymienione media, a z których chętnie korzystają m.in. adolescenty, tj.

- Wymiana informacji i doświadczeń,

- Zdobywanie wiedzy oraz dzielenie się nią z innymi,
- Wspólne użytkowanie różnych treści,
- Komunikacja, w tym komunikacja wizualna [7, 2021, s. 38].

Sam termin „mediów społecznościowych” opisać można jako zespół narzędzi, które opiera się na mediach Internetowych oraz technologiach mobilnych. Pozwalają one na wymienianie się informacjami za pomocą dialogi interaktywnego między użytkownikami [13].

Dokonując przeglądu literatury naukowej, napotkać można także definicję mediów społecznościowych jako „grupę aplikacji, opartych w sposób technologiczny oraz ideologiczny na założeniach Web 2.0 i umożliwiających tworzenie i wymianę treści, które są generowane przez użytkowników” [4]. Termin „media społecznościowe” pochodzący od angielskich słów social media, po raz pierwszy został wykorzystany w roku 2004. Zatem od dwudziestu lat powstaje wiele definicji określających wspomniany termin, opracowywanych przez badaczy z różnych dyscyplin naukowych [6, s. 110]. Jednakże przede wszystkim są to wszelakie formy oraz kanały komunikacyjne w trybie on-line, które umożliwiają pewną formę dialogu, a także wzajemną wymianę informacji i opinii na wybrane zagadnienie [3, s. 186].

Pozostając w kwestii mediów społecznościowych, warto przywołać naukową refleksję Katarzyny Ziębakowskiej- Cecot, która twierdzi, że „mass media i multimedia na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat przeszły gwałtowny rozwój, stając się jednym z najbardziej powszechnych obiektów codziennego użytku, środkami o bardzo zróżnicowanej formie” [14, s. 1]. Badaczka trafnie określiła zjawisko zachodzące od dwudziestu lat, które zdaje się być nadal dynamicznie rozkwitającym.

3. Nastolatek i media

Nie ulega wątpliwości, że społeczeństwo informacyjne nieustannie rozwija się, poszerzając się o coraz młodszych użytkowników mediów społecznościowych. Adolescenci są istotnymi przedstawicielami współczesnego pokolenia medialnego, co może zaburzać znane wcześniej mechanizmy funkcjonowania różnych środowisk, w tym środowiska szkolnego [5]. Nauczyciele czynni zawodowo, ale także i rodzice, opiekunowie, wychowawcy czy osoby postronne są naocznymi świadkami zmian cywilizacyjnych, które nastąpiły i następują nadal w kontekście obecności nastolatków w mediach społecznościowych. Wykorzystuje się je obecnie nie tylko do wzajemnej komunikacji, ale również i do zdobywania wiedzy o otaczającym ich świecie. Zaczęto również wykorzystywać technologie Internetowe do celów edukacyjnych, niejako „wyciągając dłoń” do pokolenia Z. W pewnym sensie, media społecznościowe przeniknęły do kultury i nauki, stając się już codziennym wyzwaniem dla badaczy z różnych dyscyplin naukowych.

Wspomniane przy okazji omawiania okresu adolescencji trudności nastolatków z określeniem własnej tożsamości i identyfikacji, mają szczególne znaczenie w kontekście obcowania z mediami społecznościowymi. Jak twierdzi Anna Brosch, jednym z istotnych aspektów korzystania przez młodych ludzi z różnych serwisów jest kreowanie swojego wizerunku. W sytuacji, gdy adolescent odczu-

wa silną potrzebę przynależności do grupy, odczuwania podziwu, czy chociażby akceptacji ze strony rówieśników, media społecznościowe pozwalają w prosty i niezadko powierzchowny sposób wspomniane potrzeby zaspokoić. Autorka uznała, że „funkcjonowanie w określonej kulturze sprawia, że przyjmowane są pewne wzorce postępowania, wartości, akceptowane zasady do tego stopnia, iż ulegają interioryzacji i jednostka zaczyna uważać je za swoje własne. Te gotowe wzorce postępowania ułatwiają proces komunikacji, można wręcz powiedzieć, że są niezbędne, aby werbalne i niewerbalne relacje międzyludzkie przebiegały w miarę harmonijny sposób. Dostosowanie własnego wizerunku do celów danej interakcji, potrzeb innych ludzi, respektowanych zasad społecznych staje się więc nieodzownym elementem płynnej i harmonijnej komunikacji” [1, s. 285].

Eksplorowanie wyjaśnionego wyżej zjawiska, jest szczególnie istotne w kontekście czasu spędzanego przez młodzież w Internecie. Z raportu „Nastolatki 3.0” opracowanego przez Ogólnopolską Sieć Edukacyjną NASK w grudniu 2023 roku wynika, że średni czas, w którym adolescentenci korzystają z Internetu to pięć godzin i trzydzieści sześć minut. Co więcej, z raportu wynika, że wspomniane zjawisko ma tendencję rosnącą, co oznacza, że młodzież spędzać będzie jeszcze więcej czasu online. Warte podkreślenia są także niepokojące przesłanki o problemach społecznych nastolatków, którzy korzystają z mediów społecznościowych. Z raportu odczytać można, że aż 16% z nich nie potrafi funkcjonować bez mediów społecznościowych dłużej niż 60 minut. Jednocześnie co czwarta badana osoba w okresie adolescencji co daje aż 26% stwierdziła, że myślenie o innych sprawach niż media społecznościowe sprawia jej trudność w życiu codziennym. Jednakże szczególną uwagę należy zwrócić na odsetek badanych adolescentów, którzy zadeklarowali, iż doświadczyli w mediach społecznościowych przemocy psychicznej, gdyż ich liczba wynosi aż 40% [15].

Co może napotkać nastolatek w mediach społecznościowych?

Istnieje wiele zagrożeń, z którymi mierzą się na co dzień młodzi ludzie korzystający z mediów społecznościowych, jednak do najczęściej wymienianych należą:

- Otrzymywanie treści pornograficznych od pozostałych użytkowników mediów społecznościowych, tzw. sexting.
- Cyberprzemoc, czyli m.in. wyzwiska, ośmieszanie, poniżanie, przesładowanie w sieci.
- Swobodny dostęp do treści przeznaczonych dla osób pełnoletnich, czyli między innymi do patostreamów (transmisji internetowych przepełnionych przemocą, wulgaryzmami, propagowaniem alkoholu, wyrobów tytoniowych oraz twardych używek czy pornografii, nadawanych na żywo np. na platformie YouTube lub Twitch).
- Propagowanie mowy nienawiści i bezkarność osób ją stosujących [15].

Praktyczne implikacje dla edukacji i środowiska wychowawczego

Nie ulega wątpliwości, że współcześnie świat wirtualny oraz realny przenikają się tworząc swego rodzaju hybrydę. Jak twierdzi Janusz Morbitzer, „granice między światem realnym i wirtualnym są jedynie umowne, dla każdego inne i tracą swój sens” [8, s. 428]. Nowe warunki codziennego funkcjonowania

stwarzają niewątpliwie młodzieży zupełnie odmienne warunki rozwoju do warunków znanych starszym pokoleniom. Pokolenie „Z” stawia zupełnie nowe wyzwania i oczekiwania wobec współczesnych pedagogów, co nierzadko sprawia pewne trudności chociażby we wzajemnej komunikacji [9, s. 164].

Dla pedagogów, ale także i wychowawców, czy rodziców, istotne jest aby skrupulatnie aktualizować swoją wiedzę na temat technologii informacyjnych i mediów społecznościowych. Do korzyści płynących ze wspomnianych działań należy nie tylko poznanie „słownika” adolescentów i usprawnienie komunikacji. Wykorzystanie mediów społecznościowych podczas codziennych zajęć, a także uaktualnienie swojej wiedzy na temat autorytetów medialnych, czy osób podziwianych w szeroko pojętym Internecie pozwala niwelować zagrożenia płynące ze swobodnego dostępu nastolatków do mediów, tym samym zapewniając im cyfrowe bezpieczeństwo. Czynności te, mogą również usprawnić działania dydaktyczne i edukacyjne poprzez przekazywanie młodzieży z pokolenia „z” treści edukacyjnych, dydaktycznych, czy też wychowawczych w sposób hybrydowy łącząc świat realny z nieuniknionym światem wirtualnym.

Zakończenie

Rozwój relacji między nastolatkami a mediami społecznościowymi jest nieunikniony. Dla współczesnej młodzieży świat wirtualny jest niemalże tożsamy ze światem rzeczywistym. W literaturze naukowej można napotkać stwierdzenie, jako że obecne pokolenie „Z” żyje w świecie hybrydowym. Trudno się z powyższym terminem nie zgodzić, gdyż raporty dowodzą, że tendencja do nierozzerwalności adolescentów z mediami społecznościowymi ma charakter rosnący. Do jednego z wyzwań współczesnych pedagogów należy aktualizowanie wiedzy na temat technologii informacyjnych, mediów a także korzyści i zagrożeń płynących z korzystania przez młodzież z Internetu. Dzięki podejmowaniu odpowiednich działań w tym zakresie, nauczyciele, wychowawcy, a także rodzice będą w stanie nawiązać dialog i podjąć czynności pedagogiczne w oparciu o wzajemną komunikację.

Słowa kluczowe: adolescenti, nastolatek, młodzież, media, media społecznościowe, pokolenie Z, Gen-Z

Bibliografia

Pozycje zwarte

1. Brosch A., *Autoprezentacja nastolatków w mediach społecznych*, [w:] *Oblicza Internetu. Sieciowe dyskursy. (Roz)poznawanie cyfrowego świata*, [red.] M. Sokołowski, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Elblągu, Elbląg 2014.
2. Erikson E., *Tożsamość a cykl życia*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004.
3. Fabjaniak- Czerniak K., *Internetowe media społecznościowe jako narzędzie public relations*, [w:] *Zarządzanie w sytuacjach kryzysowych niepewności*, [red.] K. Kubiak, Wyższa Szkoła Promocji, Warszawa 2012.
4. Haenlein M., Kaplan A. M., *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media*, [w:] *Business Horizons*, Amsterdam 2010.
5. Iwaćkowska M., *Nastolatek w sieci – obserwacja uczestnicząca dziecka jako użytkownika Internetu*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Kraków 2011.
6. Leoński W., *Wykorzystanie mediów społecznościowych w CSR*, [w:] *Studia ekonomiczne. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katowice 2016.

7. Lojza A., Wolniak R., *Media społecznościowe jako narzędzie komunikacji marketingowej na przykładzie serwisu instagram*, [w:] *Management and Quality*, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wrocław 2021.
8. Morbitzer J., *O nowej przestrzeni edukacyjnej w hybrydowym świecie*, [w:] *Labor et Educatio*, Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Kraków 2015.
9. Nowicka M., *Młodzi z pokolenia Z i Alpha jako zadanie dla pedagogów, czyli o konieczności „łapania fali”*, [w:] *Kwartalnik naukowy Fides et Ratio - w nauce i religii, w kulturze, sztuce i w życiu*, Fundacja Fides et Ratio, Warszawa 2020.
10. Obuchowska I., *Adolescencja.*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka*, [red.] J. Trempała, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
11. Oleniacz M., *Przeżywanie młodości: obraz fenomenu w badaniach biograficznych*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków 2005.
12. Peret- Drażewska P., *Popularyzacja wiedzy na temat specyfiki rozwojowej okresu adolescencji w środowisku rodzinnym*, [w:] *Wychowanie w rodzinie*, [red.] E. Jurczyk- Romanowska, Wydawnictwo Naukowe EDUfera, Wrocław 2021.
13. Wicińska K., *Media społecznościowe jako narzędzie rozwijające działania marketingowe przedsiębiorstw*, [w:] *Rynek- Społeczeństwo- Kultura*, Agencja Managerska VIP for You, Dobrzeń Wielki 2017.
14. Ziębakowska- Cecot K., *Kto się boi mediów? Wybrane aspekty społeczne i edukacyjne funkcjonowania społeczeństwa informacyjnego*, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Kraków 2012.

Strony internetowe

15. www.gov.pl dostęp z dnia 23.09.2024r. godz. 16:50.

**ГРОМАДЯНСЬКА СОЛІДАРІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НУШ ЯК ОДНА ІЗ ПЕРЕДУМОВ
УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА**

***Яремівич Марія Андріївна,**
здобувач ступеня доктора філософії PhD
Рівненського державного гуманітарного університету,
викладач, методист КЗ ЛОР
«Бродівський фаховий педагогічний коледж
імені Маркіяна Шашкевича»
м. Броди, Україна*

*Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки початкової,
інклюзивної та вищої освіти
Сойчук Руслана Леонідівна,
Рівненський державний гуманітарний університет,
м. Рівне, Україна*

Сучасність динамічна як ніколи. Трансформаційні процеси відбуваються стрімко і в усіх сферах. Змінюється не тільки середовище, а й людство в цілому і люди зокрема. Змінюються людські цінності, зростають потреби, підвищуються особистісні вимоги. Роль школи в усіх цих реаліях також змінюється. Тому професія педагога завжди є локомотивною в усіх цих процесах. Розуміємо, що фахова діяльність вчителя ніколи не була статичною, тому враховуючи глобальні, економічні, політичні, громадянські та інші виклики сьогодення потрібно враховувати, що успішний професійний поступ сучасного педагога залежить від багатьох факторів, які зазнають постійних оновлень.

Закономірне підвищення вимог до рівня і якості освіти спонукає до пошуку нових шляхів удосконалення освітнього процесу і разом з тим підвищення рівня педагогічної діяльності. Педагог повинен бути прикладом особистості, яка всебічно підготовлена до самовдосконалення, саморозвитку, самовиховання та самоосвіти. Адже ефективність функціонування і розвитку нової української школи як освітньої системи визначається рівнем професійної кваліфікації майбутніх вчителів і їхньої готовності до професійної й особистісної еволюції, у напрямку вдосконалення.

В умовах воєнної агресії з боку російської держави, змінюються пріоритети і напрямки сучасної української освіти та виховання. Важливим стає вектор громадянської освіти. Таким чином для ефективної реалізації цих вимог вводиться поняття громадянської компетентності. Рівень громадянської компетентності особистості визначає її здатність адекватно оцінювати ситуацію, формулювати цілі та обирати засоби їх досягнення й ефективно

діяти, обстоюючи власні інтереси чи інтереси групи. Ідеться насамперед про ситуації міжособової, міжгрупової взаємодії та взаємодії з владою різних рівнів. Найбільш переконливим свідченням незрілості громадянської спільноти, її нездатності розробляти і застосовувати 5 ефективні стратегії активності є тотальне невдоволення українців своїм життям, діями влади і тим, як просуваються реформи в країні, фіксовані численними опитуваннями соціологічних служб. Низький рівень компетентності громадян призводить до зниження соціальної довіри, поширення конфронтаційних та корупційних практик і, зрештою, до радикалізації суспільства [ЖАДАН, с.4 - 5].

Говорячи про громадянську солідарність та її формування у майбутніх учителів початкових класів НУШ, як одну із категорій громадянської компетентності, важливо зазначити, що вона є відносно новим напрямком у наукових розвідках. Значення солідарності як суспільної цінності фактично неоціненне, саме вона є основою соціальної єдності. Громадянська солідарність проявляється не тільки у спільності почуттів та інтересів індивідів, що є членами певного громадянського суспільства, а й у відповідальності, дотриманні взаємних обов'язків, які у безконфліктний спосіб дають можливість обмінюватися суспільними благами.

Державу має особливо турбувати питання громадянської солідарності студентської молоді загалом і майбутніх учителів зокрема. Молодь як сукупність особистостей, що розвиваються, – це найбільш динамічна, енергійна і критично мисляча частина суспільства. Усе більш актуальним і необхідним постає завдання держави, суспільства виховати таку молодь, яка може поєднати турботу про свою долю з відповідальністю за розвиток країни, забезпечити активну особисту участь молодих громадян у суспільних справах [1, с. 81]. Студентська молодь, незалежно від обраного фаху, в усі часи була однією із головних рушійних сил поступальних змін, які відбувалися у суспільстві. На сучасному етапі розвитку соціальних відносин у освітньому середовищі важлива увага приділяється громадянській освіті, як одного із способів підтримки зв'язку між особистістю і суспільством.

Солідарність – це усвідомлення спільної мети й спільної відповідальності. Людина – істота колективна, отже, солідарність – це органічна властивість людських істот, що живуть у тій чи іншій соціальній групі. Навпаки, індивід, який не приймає корпоративних правил, «випадає» із соціуму – це виглядає швидше як аномалія [2].

Якщо говорити про вимоги до професійного розвитку сучасних педагогів, насамперед необхідно відзначити, які якості повинні бути притаманні фахівцю. Найголовніше – це, звісно, професіоналізм, який експерти описують через професійну компетентність. Професійна компетентність педагога – це комплекс, що включає у собі як вміння і навички, розвиток цієї якості грає найважливішу роль.

Професійний педагог повинен вміти застосовувати їх на практиці, а саме у професійній діяльності, спілкуванні та самовдосконаленні. Тобто професійна компетентність – це гармонійне поєднання навичок, пов'яза-

них із діяльністю педагога та його комунікативних здібностей. До останніх відносяться культура спілкування та вміння вести себе в соціумі.

Отже, процес формування громадянської солідарності майбутніх учителів початкових класів НУШ, на сучасному етапі розвитку освітнього середовища України є дуже актуальним. Українське суспільство є багатоплановим, змінним, багатонаціональним і неоднорідним. Тому одним із способів побудови зв'язку між особою, суспільством і державою є – громадянська культура, яка є однією із складових громадянської солідарності. З огляду на те, що саме майбутні вчителі є найбільш пасіонарними учасниками суспільного життя, саме вони і є носіями громадянської солідарності, яку мають формувати у майбутніх поколінь. А також той факт, що саме майбутні учителі початкових класів НУШ покликані розпочинати процес формування громадянської солідарності у своїх вихованців – зрозуміло, що у них вона має вже бути сформована на високому рівні. Для цього необхідно створити освітні та виховні програми щодо формування громадянської солідарності: посилити вивчення історії і культури України, української мови та літератури, запровадити різноманітні патріотичні конкурси, знайомити дітей та молодь із законодавством України, сприяти активній участі молоді у житті держави загалом, і місцевої громади зокрема, підвищити рівень інформаційної культури тощо. А також, необхідно забезпечити принципи соціальної справедливості у всіх сферах життя та підвищити рівень культури українського населення у сфері політичних відносин, солідарності до старшого покоління, волонтерських програм, релігійної солідарності, зміцнити довіру всередині суспільства, а саме – до органів державної влади та організацій громадянського суспільства шляхом громадянського діалогу, інформування суспільства, прозорості влади, забезпечити участь організації громадянського суспільства у контролі органів державної влади та органів самоврядування.

Список використаних джерел:

1. Городецька С. Л. Громадянська солідарність як поведінкова стратегія громадянського діалогу. Соціологія. Грані. зб. наук. праць. Київ: Київський національний університет імені Тараса Григоровича Шевченка, 2014. №8. С. 80 – 84.
2. Данилів В. Ю. Солідарність і солідаризм / пер. з нім. І. Андрущенко і Д. Павлюк; В.-Ю. Данилів. Київ: Видавничий дім «KM Academia». 2000. 152 с.
3. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії : монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної соціальної та політичної психології. Кропивницький, 2022. 110 с.

СОЦІОЛОГІЯ SOCIOLOGY

PANDEMIA COVID-19 JAKO NARZĘDZIE WOJNY DEZINFORMACYJNEJ I PROPAGANDY W CYBERPRZESTRZENI

mgr Jaskólski Jacek

*absolwent Wydziału Nauk Społecznych
Mazowiecka Uczelnia Publiczna w Płocku
jacekjaskolski@onet.pl*

Delimitacja pojęć

Wojna dezinformacyjna

Cyberprzestrzeń jest wykorzystywana przez terrorystów jako narzędzie prowadzenia motywowanej politycznie działalności. Z uwagi na kontrowersje i problemy z jasnym zdefiniowaniem pojęcia cyberterroryzmu, trudno jednoznacznie zakwalifikować konkretne przykłady ataków jako efekt działalności terrorystów w cyberprzestrzeni. Wiele incydentów przypisywanych terrorystom może być formą wandalizmu, działaniem niejawnie sponsorowanym lub prowadzonym przy cichej akceptacji państwa, co jednak jest trudne do udowodnienia. Internet jest wykorzystywany przez terrorystów również jako narzędzie komunikacji. Używają oni globalnej sieci do koordynowania swoich działań, propagandy, dezinformacji, gromadzenia środków finansowych oraz werbowania członków. Ponadto za jej pośrednictwem udostępniane są materiały o charakterze typowo instruktażowym.

Tradycyjnie tego typu zagrożenia generowane są przez państwa prowadzące wywiad strategiczny. Oprócz tego należy brać pod uwagę także dywersję informacyjną, czyli działania obcych służb specjalnych ukierunkowane na wywieranie wpływu na zachowania jednostkowe jak i na zachowania społeczne, prowadzonych zarówno w świecie wirtualnym, jak i realnym. Z tym zagrożeniem pośrednio związana jest także działalność dezinformacyjna – często mająca na celu wywołanie pożądaných reakcji społecznych i politycznych.¹

Rodzajem zagrożeń płynących z cyberprzestrzeni są również zagrożenia dla społeczeństwa informacyjnego, związane z niekontrolowanym przepływem niezweryfikowanych danych i informacji, których pojawienie się w publicznym obiegu może być wynikiem działań dezinformacyjnych. Nowoczesnym społeczeństwom towarzyszy proces stopniowego poszerzania zasięgu mediów in-

¹ Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, red. S. Koziej, Warszawa 2013, s. 129.

formacyjnych, które obecnie coraz częściej działają w skali ogólnosiwiatowej. Wpływ mediów na kształtowanie postaw lub opinii społecznych jest znaczny, co stwarza zagrożenie manipulacji oraz możliwość wywoływania reakcji społecznych zagrażających bezpieczeństwu wewnętrznemu państwa.² Termin dezinformacja pochodzi z języka rosyjskiego i oznacza wprowadzanie w błąd dla taktycznych i strategicznych korzyści: wizerunkowych, politycznych, finansowych i militarnych.³

Z terminem dezinformacja ściśle powiązana jest logomachia. Polega, zdaniem Władimira Volkoffa, na wynajdywaniu przez dysponentów propagandy specjalnie skonstruowanych i sugestywnych formułek, które przyjmowane są najpierw przez ludzi mediów. Ci ostatni z kolei przekazują te formułki szerokim kręgom społeczeństwa (opinii publicznej), które bez zastrzeżeń przyjmuje je jako prawdziwe, choć w rzeczywistości są dobrze zakamuflowanym kłamstwem. Logomachia, według Volkoffa, jest jedną z form dezinformacji. Przypomina, że opinia publiczna może być kształtowana w oparciu o informacje niezgodne z prawdą.

Propaganda

Politolog Harold Lasswell pisał, że propaganda to zarządzani emocjami społeczeństw przez manipulowanie symbolami; technika perswazji pozwalająca skłonić masy do określonych zachowań bez uciekania się do fizycznej przemocy.

Propagandę definiujemy jako zamierzone działanie zmierzające uzyskania władzy nad daną jednostką bądź społecznością realizowane z wykorzystaniem środków i metod komunikacji.⁴

Propaganda jest to metoda kreowania opinii publicznej stosowana przez rządy wszystkich rozwiniętych państw. Z propagandą wiążą się dwa problemy. Po pierwsze opiera się ona na wzbudzaniu irracjonalnych przekonań raczej niż na argumentowaniu, a po drugie daje olbrzymią przewagę tym wszystkim, którzy są w stanie skoncentrować na sobie uwagę mas.⁵

Tam gdzie steruje się poczynaniami, myślami i słowami jednostek przy pomocy perswazyjnej informacji tam ma miejsce propaganda bez względu na intencje towarzyszące wytwarzaniu i rozpowszechnianiu takiej informacji. Tam zaś gdzie jednostki realnie decydują, czy będą myśleć i postępować zgodnie z czyimiś radami i wskazówkami tam mamy do czynienia z edukacją.⁶

Większość badaczy zgadzała się, że propaganda odwołuje się do emocji – co odróżnia ją od edukacji posługującej się intelektualną, racjonalną argumentacją. Jedną z najważniejszych prac poświęconych propagandzie była książka Jacquesa Ellula „Propaganda” z początku lat 60. XX wieku. Autor uwypuklił w niej znaczenie technik psychologicznych i socjologicznych w budowaniu przekazu propagandowego; w jego ujęciu sztuka masowej perswazji była wyrafinowanym rzemiosłem, a propagandyści starannie planowali kampanie, odwołując się do naukowo ugruntowanej wiedzy o ludzkiej naturze i zachowaniach zbiorowości.

2 Ibidem, s. 138.

3 <https://pl.wikipedia.org/wiki/Dezinformacja> [dostęp: 15.08.2024 r.].

4 Terrence H. Qualter, *Propaganda and Psychological Warfare*, New York, 1965, s. 27.

5 Bertrand Russell, *Free Thought and Official Propaganda*, [w:] *Let the People Think: A Selection of Essays*, London 1941, s. 35.

6 Leonard W. Doob, *Propaganda: Its Psychology and Technique*, New York, 1935, s. 80.

To, że istotą propagandy jest manipulacja dokonywana na umyśle jej odbiorcy w celu uzyskania władzy nad nim wskazują nie tylko teoretycy propagandy, lecz także jej praktycy. Z cyniczną szczerością wyznaje to Joseph Goebbels: Propaganda jako taka nie ma jednej podstawowej formy, ma tylko jeden podstawowy cel jakim jest zdobycie tłumu.⁷

Propaganda - celowe działanie zmierzające do ukształtowania określonych poglądów i zachowań zbiorowości lub jednostki, polegające na manipulacji intelektualnej i emocjonalnej.

Dezinformacja

Od wybuchu choroby Covid-19 rozpowszechniane były błędne informacje na temat pandemii COVID-19 i wirusa SARS-CoV-2 - należą do nich oszustwa, fałszywe wiadomości, pseudonaukowe porady zdrowotne, dezinformacja i teorie spiskowe dotyczące wszystkich aspektów choroby. Ignorancja naukowa w obliczu nowej, nieznannej wcześniej choroby wirusowej sprzyjała szerzeniu dezinformacji.

Często fałszywe informacje rozpowszechniano z powodów politycznych. Pochodzenie wirusa i powiązane z nim teorie spiskowe skupiały uwagę, szczególnie wśród antysemitów i prawicowych ekstremistów, ale także wśród niektórych rządów i mediów. Część z nich wywodzi się z grup osób, które już przed pandemią były wrogo nastawione do medycyny i nauki, np. antyszczepionkowców czy ezoteryków. Fałszywe informacje były także celowo rozpowszechniane przez rosyjską zagraniczną propagandę w celu destabilizacji zachodnich społeczeństw demokratycznych. W propagandzie wykorzystywano zagraniczne programy rosyjskich mediów państwowych, trolli internetowych i osobistości populinowskie.

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO), rządy, władze polityczne, krajowe instytucje medyczne, renomowane media, operatorzy sieci, organizacje non-profit i lekarze przeciwdziałały takim dezinformacjom poprzez edukację i weryfikację faktów, między innymi dlatego, że fałszywe informacje mogą potencjalnie zagrażać życiu i zdrowiu. W niektórych przypadkach do działania włączają się także organy ścigania .

Fałszywe informacje, w tym celowa dezinformacja i teorie spiskowe, na temat skali pandemii COVID-19 oraz pochodzenia, zapobiegania, diagnozowania i leczenia choroby zostały rozpowszechnione za pośrednictwem mediów społecznościowych i środków masowego przekazu. Fałszywe informacje były propagowane przez gwiazdy, polityków i inne osoby publiczne. Wiele krajów uchwaliło prawa przeciwko „fake newsom”, a tysiące osób zostało aresztowanych za rozpowszechnianie dezinformacji na temat COVID-19. Bez naukowych dowodów niektórzy twierdzą, że wirus jest bronią biologiczną przypadkowo lub celowo wyciekłą z laboratorium, częścią programu kontroli populacji , wynikiem operacji szpiegowskiej lub efektem ubocznym modernizacji sieci komórkowych do standardu 5G.⁸

Według źródeł,⁹ od stycznia 2020 r. miała miejsce operacja dezinforma-

7 Frederic C. Bartlett, *Political Propaganda*, Cambridge 1940, s. 66.

8 <https://allianceforscience.org/blog/2020/04/covid-top-10-current-conspiracy-theories/>

9 <https://www.polskieradio.pl/399/7975/Artykul/2460531%2CUSA-Rosja-prowadzi-kampanie->

cyjna wykorzystująca koronawirusa SARS-CoV-2. Prowadzona była ona w mediach społecznościowych oraz przez prokremlowskie media i przypominała operację dezinformacyjną z lat 80. XX wieku prowadzoną przez ZSRR – Operation INFEKTION – w której m.in. przedstawiano ludzki wirus niedoboru odporności (HIV) jako rzekomą „amerykańską broń biologiczną”.¹⁰

3 marca 2020 r. potwierdzono, że „system szybkiego ostrzegania i monitorowania poważnych przypadków dezinformacji” Unii Europejskiej został zastosowany celem przeciwdziałania dezinformacji wykorzystującej koronawirusa SARS-CoV-2, chorobę COVID-19 i szerzeniu się zakażeń wirusem. Wiceprzewodnicząca Komisji Europejskiej Věra Jourová poinformowała, że narzędzie to zostało użyte do wymiany wiedzy między państwami członkowskimi UE, a także partnerami G7 na temat dezinformacji „pochodzącej ze źródeł zewnętrznych”. Dzień wcześniej doszło do spotkania w którym uczestniczyli przedstawiciele m.in. Google, Facebook, Twitter i Microsoft, aby omówić sposoby ograniczenia przepływu dezinformacji online dotyczącej koronawirusa. Według oświadczenia Jourové: „*Wszyscy uczestnicy spotkania potwierdzili, że wykryli różne rodzaje dezinformacji lub fake newsy w Internecie i podjęli szereg działań w celu przeciwdziałania. Przykłady dezinformacji obejmują fałszywe środki zaradcze, które mają rzekomo na celu zaradzenie zagrożeniu i mogą stanowić zagrożenie dla zdrowia (np. picie wybielacza w celu zabicia wirusa lub wkładanie octu do nozdrzy, aby uniknąć zakażenia, czy także sprzedaż substancji zanieczyszczonych metalami ciężkimi) lub mistyfikację na temat pochodzenia wirusa oraz sposobu i prędkości, z jaką się rozprzestrzenia*”¹¹.

9 marca 2020 r. brytyjski rząd utworzył jednostkę ds. przeciwdziałania dezinformacji, z uwagi na działalność grupy państw „wykorzystujących kryzys koronawirusa”. Eksperti mieli m.in. współpracować z podmiotami prowadzącymi media społecznościowe w celu ochrony Wielkiej Brytanii przed fałszywymi informacjami.¹² Brytyjska narodowa służba zdrowia współpracowała m.in. z Twitterem w celu zawieszania fałszywych kont. Niektóre z tych kont np. udawały profile szpitali i usiłowały wprowadzać niedokładne informacje na temat liczby przypadków zakażenia. Według szefa sztabu obrony Kanady gen. Jonathana Vance występowały oznaki internetowych działań dezinformacyjnych zmierzających do zasiania paniki z powodu COVID-19.^{13,14}

Zarys zjawiska

W przestrzeni informacyjnej pojawił się szereg nieprawdziwych informacji, prób oszustw i prowadzania w błąd, związanych z wystąpieniem zakażeń wirusem SARS-COV-2 w Polsce. Nieprawdziwe informacje obejmują m.in. fałszywe tezy o pochodzeniu wirusa, sposobie diagnozowania, zapobiegania i leczenia choroby, działaniach podejmowanych (lub też niepodejmowanych) przez władze

dezinformacyjna-w-sprawie-koronawirusa

10 <https://www.cyberdefence24.pl/stara-dobra-szkola-kgb-w-rol-i-odgrzewanego-kotleta-czyli-amerykanskie-pochodzenie-koronawirusa>

11 <https://www.euractiv.com/section/digital/news/eu-alert-triggered-after-coronavirus-disinformation-campaign/>

12 <https://www.bbc.com/news/uk-politics-51800216>

13 <https://www.cbc.ca/news/politics/covid-19-coronavirus-disinformation-trolls-1.5497805>

14 <https://player.pl/programy-online/uwaga-odcinki,351/odcinek-5979,S30E5979,170469>

i państwowe organy sanitarne, oraz rozwoju sytuacji. Podejmowane są próby oszustw (wyłudzeń) i wprowadzania w błąd, które polegają m.in. na: wysyłaniu fałszywych SMS od osób podszywających się pod instytucje państwowe, publikacji fałszywych map, sensacyjnych nagłówków prowadzących do szkodliwych stron usiłujących wyłudzić dostęp do kont i numerów kart kredytowych oraz próbach sprzedaży produktów rzekomo „zapobiegających zakażeniu koronawirusem”.¹⁵

Walka z dezinformacją

Pod koniec marca 2020 r. Komisja Europejska poinformowała o fałszywych informacjach „będących częścią zaplanowanych kampanii dezinformacyjnych”. KE zaleciła postępowanie według zaleceń krajowych służb zdrowia poszczególnych państw UE¹⁶ oraz czerpanie informacji na temat pandemii COVID-19 wyłącznie z wiarygodnych źródeł jak np. strony organizacji unijnych i międzynarodowych – Europejskie Centrum ds. Zapobiegania i Kontroli Chorób i Światowa Organizacja Zdrowia. KE poinformowała o zwalczaniu dezinformacji w ścisłej współpracy z platformami internetowymi poprzez:

- promowanie wiarygodnych źródeł;
- degradowanie informacji, które po sprawdzeniu okazały się nieprawdziwe lub wprowadzające w błąd;
- usuwanie treści nielegalnych i niebezpiecznych dla zdrowia.

Przewodnicząca KE Ursula von der Leyen powołała „Zespół ds. szybkiego reagowania na koronawirusa”. KE uruchomiła również swoją stronę internetową, na której weryfikowane są pojawiające się informacje dotyczące koronawirusa i obalane fałszywe tezy.¹⁷

Infodemia

W lutym 2020 r. Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) opisała „infodemię”, powołując się na nadmiar zgłaszanych informacji, które były fałszywe, na temat wirusa, co „utrudnia ludziom znalezienie wiarygodnych źródeł i rzetelnych wskazówek, gdy ich potrzebują”. WHO stwierdziła, że duże zapotrzebowanie na aktualne i wiarygodne informacje zachęciło do utworzenia bezpośredniej całodobowej infolinii WHO do obalania mitów, gdzie jej zespoły ds. komunikacji i mediów społecznościowych monitorowały i reagowały na dezinformację za pośrednictwem jej witryny internetowej i stron w mediach społecznościowych. WHO obaliła kilka teorii, w tym twierdzenie, że dana osoba może stwierdzić, czy ma wirusa, czy nie, po prostu wstrzymując oddech; twierdzenie, że picie dużych ilości wody chroni przed wirusem; oraz twierdzenie, że płukanie gardła wodą z solą zapobiega zakażeniu.

Pandemia COVID-19 została określona jako pierwsza poważna „infodemia w mediach społecznościowych” przez MIT Technology Review, podkreślając kluczową rolę mediów społecznościowych jako głównego źródła informacji i komunikacji w tym okresie.

¹⁵ <https://cyberdefence24.pl/fake-news/krotki-przewodnik-po-aktualnych-fake-newsach-o-koronawirusie>

¹⁶ https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/coronavirus-response/fighting-disinformation_pl

¹⁷ <https://polskieradio24.pl/artykul/2484395,Czas-z-tym-skonczyz-Apel-szefowej-KE-w-zwiazku-z-dezinformacja-i-fake-newsami-w-czasie-pandemii>

Media społecznościowe

Na początku lutego 2020 r. Facebook, Twitter i Google ogłosiły, że współpracują ze Światową Organizacją Zdrowia (WHO) w celu rozwiązania problemu dezinformacji na swoich platformach.¹⁸ We wpisie na blogu Facebook oświadczył, że usunie treści oznaczone przez globalne organizacje ochrony zdrowia i władze lokalne, które naruszają jego politykę dotyczącą dezinformacji prowadzącej do „krzywdy fizycznej”,¹⁹ a tydzień po spekulacjach Trumpa, że światło słoneczne może zabić wirusa, The New York Times znalazł „780 grup na Facebooku, 290 stron na Facebooku, dziewięć kont na Instagramie i tysiące tweetów promujących terapie światłem UV”. W sierpniu 2020 r. Facebook usunął siedem milionów postów z dezinformacją na temat COVID-19.²⁰

Pod koniec lutego 2020 r. Amazon usunął ponad milion produktów, które rzekomo leczyły lub chroniły przed COVID-19, a także usunął dziesiątki tysięcy ofert produktów zdrowotnych, których ceny były „znacznie wyższe niż ostatnio oferowane ceny na Amazonie i poza nim”.²¹

Platformy mediów społecznościowych, w tym Twitter, stały się kluczowymi kanałami dla aktualizacji wiadomości, chociaż obawy dotyczące rozprzestrzeniania się dezinformacji rozpowszechnianej za pośrednictwem zautomatyzowanych kont „botów” nadal istnieją. Wyzwanie polegające na odróżnianiu wiarygodnych źródeł informacji od dezinformacji przyczyniło się do zróżnicowanego poziomu sceptycyzmu i nieufności wśród użytkowników.

Algorytmy niektórych platform społecznościowych mogły nieumyślnie ułatwić rozprzestrzenianie się dezinformacji. Było to spowodowane zwiększonym wykorzystaniem sztucznej inteligencji, gdy wielu moderatorów nie mogło pracować zdalnie podczas nakazów pozostawania w domach lub napotykało ograniczenia umowne, co utrudniało im skuteczne zarządzanie treścią i zapobieganie rozprzestrzenianiu się dezinformacji na temat COVID-19.²²

Fox News informował o przypadkach, w których grupy w mediach społecznościowych rozpowszechniały plotki sprzeciwiające się szczepionkom i prowadzące kampanię przeciwko sieciom telefonii komórkowej 5G np. grupa Stop 5G French na Facebooku udostępniła artykuł z BBC News, w którym stwierdzono, że „staje się całkiem jasne, że koronawirus jest sztucznie stworzoną bronią biologiczną, która została celowo lub przypadkowo uwolniona”.²³

W Chinach dezinformacja rozprzestrzeniała się za pośrednictwem platform takich jak Messenger, zawierała fałszywe doniesienia, że fajerwerki mogą zabić wirusa w powietrzu, a ocet i korzeń indygowatu mogą leczyć infekcje. Ta dezinformacja skutkowałą panicznymi zakupami materiałów, wyczerpując zasoby dla potrzebujących tej substancji.

Badanie przeprowadzone w maju 2021 r. wykazało, że niewielka liczba osób była odpowiedzialna za znaczną część (85%) fałszywych informacji do-

18 <https://www.nytimes.com/2020/02/06/health/coronavirus-misinformation-social-media.html>

19 <https://www.reuters.com/article/us-china-health-facebook-idUSKBN1ZV388/>

20 <https://www.washingtonpost.com/technology/2020/08/11/facebook-covid-misinformation-takedowns/>

21 <https://www.bbc.com/news/technology-51675183>

22 <https://www.wired.com/story/coronavirus-facts-moderators-facebook-youtube/>

23 <https://www.bbc.com/news/technology-51646309>

tyczących szczepionek przeciwko COVID-19 krążących w mediach społecznościowych, co skłoniło do podjęcia działań, takich jak blokowanie treści dla niektórych z tych płodnych rozpowszechniaczy.

Co ciekawe, osoby starsze często są narażone na dezinformację na platformach mediów społecznościowych. Badania WHO wskazują, że ponad połowa (59,1%) ankietyowanych jest świadoma i potrafi rozpoznać fałszywe wiadomości związane z COVID-19. W związku z tym dezinformacja ma znaczący wpływ również na młodych ludzi, przy czym 60,1% z nich rzekomo ignoruje fałszywe informacje napotkane w mediach społecznościowych. Rozwiązanie tego problemu polega nie tylko na pomaganiu jednostkom w identyfikowaniu dezinformacji, ale także na mobilizowaniu wysiłków w celu aktywnego przeciwdziałania i łagodzenia jej skutków.

Bibliografia

1. Biała Księga Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, red. S. Koziej, Warszawa 2013, s. 129
2. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Dezinformacja> [dostęp: 15.08.2024 r.].
3. Terrence H. Qalther, *Propaganda and Psychological Warfare*, New York, 1965, s. 27.
4. Bertrand Russell, *Free Thought and Official Propaganda*, [w:] *Let the People Think: A Selection of Essays*, London 1941, s. 35.
5. Leonard W. Doob, *Propaganda: Its Psychology and Technique*, New York, 1935, s. 80.
6. Frederic C. Bartlett, *Political Propaganda*, Cambridge 1940, s. 66.
7. <https://allianceforscience.org/blog/2020/04/covid-top-10-current-conspiracy-theories/>
8. <https://www.polskieradio.pl/399/7975/Artykul/2460531%2CUSA-Rosja-prowadzi-kampanie-dezinformacyjna-w-sprawie-koronawirusa>
9. <https://www.cyberdefence24.pl/stara-dobra-szkola-kgb-w-rolu-odgrzewanego-kotleta-czyli-amerykanske-pochodzenie-koronawirusa>
10. <https://www.euractiv.com/section/digital/news/eu-alert-triggered-after-coronavirus-disinformation-campaign/>
11. <https://www.cbc.ca/news/politics/covid-19-coronavirus-disinformation-trolls-1.5497805>
12. <https://www.bbc.com/news/uk-politics-51800216>
13. <https://player.pl/programy-online/uwaga-odcinki,351/odcinek-5979,S30E5979,170469>
14. <https://cyberdefence24.pl/fake-news/krotki-przewodnik-po-aktualnych-fake-newsach-o-koronawirusie>
15. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/coronavirus-response/fighting-disinformation_pl
16. <https://polskieradio24.pl/artykul/2484395,Czas-z-tym-skonczyc-Apel-szefowej-KE-w-zwiazku-z-dezinformacja-i-fake-newsami-w-czasie-pandemii>
17. <https://www.nytimes.com/2020/02/06/health/coronavirus-misinformation-social-media.html>
18. <https://www.reuters.com/article/us-china-health-facebook-idUSKBN1ZV388/>
19. <https://www.washingtonpost.com/technology/2020/08/11/facebook-covid-misinformation-takedowns/>
20. <https://www.bbc.com/news/technology-51675183>
21. <https://www.wired.com/story/coronavirus-facts-moderators-facebook-youtube/>
22. <https://www.bbc.com/news/technology-51646309>

WYZWANIA DLA TURYSTYKI RODZINNEJ

Krawiec Grzegorz

Wyższa Szkoła Hotelarstwa i Gastronomii, Poznań
grzegorz.wiktor.krawiec@gmail.com

dr Krawiec Grzegorz

Turystyka rodzinna jest jedną z gałęzi turystyki wyróżnianej z punktu widzenia osób kreujących popyt [1, s. 20]. Jak wiadomo „o sukcesie przedsiębiorstwa decydują: zadowolenie klienta i dokonane przez niego wybory w procesie zakupu” [2, s. 11]. Toteż osoby fizyczne i instytucje świadczące usługi w zakresie turystyki i rekreacji, hotelarstwa i gastronomii, aby uzyskać zadowolenie swoich klientów, a co z nim związane – zyski, zobligowane są rozpoznać potrzeby rodzin i w sposób adekwatny i kompleksowy umożliwić im jak najlepsze wykorzystanie ich czasu wolnego.

W niniejszym artykule autor chce zwrócić uwagę na siedem tematów, które mogą stanowić przyczynek do dalszych rozważań i pogłębionych rozwinięć w celu zinterpretowania wyzwań dla współczesnej turystyki rodzinnej: (1) czym jest rodzina, (2) małżeństwo jako fundament rodziny, (3) rodzina jako podmiot zainteresowania turystyki rodzinnej, (4) znaczenie turystyki rodzinnej, (5) turystyka jako zwierciadło obecnej kultury, (6) rola turystyki rodzinnej w kształtowaniu młodego pokolenia oraz (7) wyzwania dla turystyki rodzinnej.

1. Czym jest rodzina?

Rodzina wydaje się pojęciem, które każdy jest w stanie intuicyjnie i bez dłuższej refleksji zdefiniować. Potwierdzać tę opinię może fakt, że większość społeczeństwa w Polsce żyje w małżeństwach [3, s. 22] i wychowuje się w rodzinach, duża część zakłada własne rodziny, większość może wskazać choćby jedną osobę, która przynależy do jego rodziny. Jednak gdy chce się zbudować wnikliwą definicję tego pojęcia, zadanie nie jest już tak łatwe [4, ss. 189-191]. Trudność zdefiniowania, czym jest rodzina, jest przyczyną mnogości definicji, wypuklających te lub inne aspekty funkcjonowania rodziny, jednak powstające definicje coraz bardziej oddalają się od pierwotnego ujmowania terminu rodziny. Sprzyja temu tworzenie nieformalnych grup, które również pretendują do roli rodziny [5, ss. 229-230].

Pod pojęciem „rodzina” rozumie się zazwyczaj wspólnotę osób pochodzących od siebie („rodzić”) albo od wspólnego przodka. Rodzinę w ogólnym znaczeniu tworzą osoby ze sobą spokrewnione, przede wszystkim małżonkowie, krewni i powinowaci [6, ss. 137-154]. W niektórych konkretnych sytuacjach określenie „rodzina” dotyczyć może tylko rodziców i dzieci, ale częściej też innych osób, połączonych pochodzeniem od wspólnego przodka. Często przyjmowane definicje interpretują rodzinę jako „najważniejszą, podstawową grupę społeczną, na której opiera się całe społeczeństwo” [7, ss. 137-154].

Osobom współczesnym, uczestniczącym w badaniach ankietowych, rodzi-

na najczęściej kojarzy się z rodzicami i dziećmi, czasami z dziadkami, którzy mieszkają w jednym miejscu – jest to obraz tzw. rodziny nuklearnej [10, ss. 189-190]. Wydawać by się mogło, że przedstawione pojęcie rodziny nie jest już aktualne. Jeśli zdecydujemy się podtrzymywać przywołaną definicję rodziny, to rodziną nie byłoby rodzice samotnie wychowujący (swoje) dzieci, pary rozwiedzione, które założyły nowe rodziny, pary nieposiadające dzieci, małżonkowie niemieszkający razem [11, ss. 15-48].

Dlatego też badacze proponują różne definicje rodziny, upraszczając i sprowadzając pojęcie rodziny do tego, co ludzie uważają za rodzinę. Nie wszystkim tak „nieostra” definicja odpowiada. Zauważalne są próby ustalenia jakiegoś elementu stałego, określającego rodzinę. Na przykład szwedzki socjolog Jan Trost [12] zaproponował, by za ważny element w definicji rodziny przyjąć istnienie co najmniej jednej diady, złożonej z rodzica i dziecka lub z dorosłych uznających, że tworzą parę, w związku formalnym lub nieformalnym, heteroseksualnym lub homoseksualnym.

Rodzina w tradycyjnym rozumieniu i posiadanie własnych dzieci oraz szczęśliwe życie rodzinne pozostają dla większości Polaków niezmiennymi ważnymi wartościami od wielu już lat. Wielokrotnie powtarzane badania sondażowe opinii publicznej i badania socjologiczne jednoznacznie wskazują na wciąż mocne przywiązanie polskiego społeczeństwa do rodziny [13, s. 5].

2. Małżeństwo jako fundament rodziny

Obecnie badacze definiują małżeństwo na różne sposoby, choć tradycyjne ujęcie małżeństwa było niezmiennie co do istoty na przestrzeni tysiącleci [17, ss. 101-131]. Nawet socjologowie nie są w stanie uzgodnić dziś jednego, wspólnego znaczenia małżeństwa. Dla naszych celów zdefiniujemy małżeństwo jako prawnie uznaną umowę społeczną między dwojgiem ludzi, tradycyjnie opartą na związku seksualnym i sugerującą trwałość związku.

Tworząc inkluzywną definicję, powinniśmy również wziąć pod uwagę różne warianty, takie jak to, czy wymagany jest formalny związek prawny, czy też może być zaangażowanych więcej niż dwie osoby (poligamię). Inne wariacje na temat definicji małżeństwa mogą dotyczyć tego, czy małżonkowie są płci przeciwnej, czy tej samej płci oraz jak dziś rozumie się jedno z tradycyjnych oczekiwań małżeństwa (rodzić dzieci).

Badania przeprowadzone wśród młodzieży unaoczniają, że małżeństwo (w tradycyjnym rozumieniu) jest jednym z najważniejszych celów życiowych młodych Polaków; 60% z nich opowiada się za ślubem kościelnym [14, ss. 124-126].

Pomimo tego młodzi ludzie coraz częściej wybierają pozamałżeńskie formy życia rodzinnego, m.in. kohabitację, monoparentalność, życie w samotności [18, ss. 28-34], mając nadzieję na udane i satysfakcjonujące życie. Socjologowie wymieniają wiele funkcji rodziny: reprodukcyjną, socjalizacyjną, opiekuńczą, emocjonalną, seksualną, ekonomiczną, stratyfikacyjną, identyfikacyjną, integracyjno-kontrolną oraz rekreacyjno-towarzyską [19, ss. 116-117]. Co interesujące, tylko obowiązujący Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy określa jej funkcję równości i wzajemnej pomocy: „Małżonkowie mają równe prawa i obowiązki w małżeństwie. Są obowiązani do wspólnego pożycia, do wzajemnej pomocy i wierności

oraz do współdziałania dla dobra rodziny, którą przez swój związek założyli” [20].

Aktualność myśli ustawodawcy coraz wyraźniej potwierdzają badacze, dostrzegając, że w rodzinach „coraz wyraźniej dostrzega się obecne znaczenie tych więzi, które kształtują wzajemne zaufanie, współpracę i pomoc” [21, ss. 103-115]. Współczesne prawa i obowiązki małżonków, bez zagłębiania się w analizę prawną, można rozumieć jako zadania, wyzwania i cele dla wspólnej relacji męża i żony.

Wnikliwi obserwatorzy życia społecznego zauważają „konieczność pomagania drugiemu człowiekowi, wymóg wzajemności, wpisane są w porządek ludzkich wartości pod warunkiem, że nie są to wartości iluzoryczne. W odległych nam czasach pomoc bliźniemu wynikała z potrzeby serca, nakazów i religii, by z czasem stać się prawnym obowiązkiem regulowanym przez państwo” [22, ss. 115-128], jak to ma miejsce obecnie. Małżeństwo, by dawało trwałe poczucie szczęścia, nie może być traktowane tylko rozrywkowo, rekreacyjnie czy towarzysko [23, s. 61] – takie małżeństwo nie ma szansy na przetrwanie i rzeczywiście jeśli jest tak traktowane, nie wytrzymuje próby czasu, o czym świadczą statystyki rozwodowe [24, s. 181]. Niemniej jednak, wspólny wypoczynek i turystyka mogą stanowić ważny element budowania więzi w rodzinie, co należy uwzględnić w ofertach turystycznych dla rodzin.

Socjologów interesuje związek między instytucją małżeństwa a instytucją rodziny, ponieważ historycznie to małżeństwa tworzą rodzinę, nawet jeśli na przestrzeni wieków zmieniają się formy jego zawierania [25, ss. 101-131]. Rodziny są najbardziej podstawową jednostką społeczną, na której zbudowane jest społeczeństwo.

3. Rodzina jako podmiot zainteresowania turystyki rodziny

Rodzina, podobnie jak turystyka, wzbudza zainteresowanie przedstawicieli wielu nauk, m.in. demografii, ekonomii, filozofii, historii, medycyny, pedagogiki, prawa, psychologii, socjologii, teologii i innych [26, ss. 257-274], szczególnie istotna pozostaje jednak dla nauk o rodzinie. Z racji tego, że rodziny stanowią znaczącą część konsumentów usług turystycznych, branża turystyczna poświęca im wiele uwagi. Ponadto zauważono, że rodzina może stanowić źródło kształtowania się i wyboru turystycznych form wypoczynku [27, ss. 15-48].

Badania statystyczne wykazują, że Polacy przeważnie preferują turystykę rodzinną: w 2005 roku mieszkańcy Polski najczęściej wyjeżdżali turystycznie wraz ze współmałżonkiem (37%) lub z dziećmi (29%), a jednocześnie ze współmałżonkiem i dziećmi wyjechało 21% badanych [28, s. 42]. Chociaż małżeństwo i rodzina były historycznie ściśle powiązane, w kulturze nowożytnej ich połączenie staje się coraz bardziej złożone i problematyczne.

Współczesną rodzinę charakteryzuje stosunkowo długi okres życia [29, ss. 105-112] przy jednoczesnej małej liczbie jej członków. Długowieczność doprowadziła do silniejszych więzi międzypokoleniowych. W rodzinach rodzi się coraz mniej dzieci, a społeczeństwo starzeje się.

Poważnym komponentem życia rodziny są dzieci, co przekłada się na funkcjonowanie wspólnoty rodzinnej, w której umiejętność planowania i or-

ganizowania programu wychowawczego oraz twórczo zaplanowanego czasu wolnego ma kluczowe znaczenie. Rodzina jest pierwszym i najważniejszym środowiskiem wychowawczym, wywierającym istotny wpływ na modelowanie zachowań człowieka [30, s. 108].

Zasady kształtujące życie członków rodziny w życiu domowym w dużej mierze zespalają rodzinę. Wzory budowania relacji między członkami rodziny i sposoby realizacji ich zadań są uwarunkowane przez społeczeństwo, w jakim żyje rodzina. Informacje o tym, jak i czym żyje rodzina, są ważne z punktu widzenia branży turystycznej, ponieważ poznanie tych elementów jest kluczowe przy tworzeniu ofert usług turystycznych [31, s. 5].

W wyniku licznych zmian społecznych i kulturowych współczesna sytuacja rodziny naznaczona jest różnorodnością [31, s. 5]. Przygotowanie oferty turystycznej dla rodziny wymaga więc kompleksowej wiedzy o tej różnorodności oraz uwzględniania jej rozmaitych aspektów. Jako przykład takiego podejścia można rozpatrywać badanie opinii Polaków na temat roli aktywności ruchowej oraz zacieśniania więzi rodzinnych w czasie wakacji [32, s. 320].

4. Znaczenie turystyki rodziny

Turystyka rodzinna stanowi podgrupę turystyki interpersonalnej, rozpatrywanej również jako turystyka towarzyska [33, s. 23]. Takie usytuowanie tematu pozwala dostrzec jej charakterystyczne ukierunkowanie na człowieka i zainteresowanie jego sposobem przeżywania czasu wolnego, co stanowi o jej stałej aktualności i jest świadectwem jej holistycznego i interdyscyplinarnego charakteru, odnoszącego się wprost do aktualnego stanu życia społecznego.

Rodziny stanowią duży i rosnący rynek dla branży turystycznej [34, s. 63]. Turystyka rodzinna wzrasta na znaczeniu, gdy przywiązuje się coraz więcej uwagi do promowania wspólnoty rodzinnej, utrzymywania więzi rodzinnych [35, ss. 141-147] i tworzenia rodzinnych wspomnień, które mają zdolność spajać rodzinę. Turystyka w kręgu rodzinnym stanowi jeden ze sposobów tworzenia przestrzeni na budowanie i odbudowywanie nadwątlonych więzi rodzinnych, ponowne zjednoczenie rodziny i spędzanie czasu przez członków rodziny z dala od wymagań związanych z pracą [36, s. 141].

Badacze są przekonani, że do najważniejszych czynników kształtujących aktualnie turystykę rodzinną w Polsce należy zaliczyć „ilościowe i jakościowe zmiany modelu polskiej rodziny” [39, s. 27], które przekładają się na kształtowanie młodego pokolenia. Podkreśla się, że liczba wyjazdów rodzinnych nie tylko wzrasta, ale różnicują się też ich rodzaje, gdyż stereotyp spędzania czasu wolnego z dziećmi tylko w domu odchodzi do lamusa [40, s. 149].

5. Rola turystyki rodziny w kształtowaniu młodego pokolenia

Z punktu widzenia pedagogiki i psychologii, u dzieci w wieku przedszkolnym naśladownictwo jest główną metodą zdobywania doświadczeń [41, ss. 129-137], z tego powodu można mówić o kształtowaniu się zachowań konsumencjki wśród całych pokoleń. W przeszłości, gdy praca zawodowa była związana z miejscem zamieszkania, wychowanie było procesem naturalnym odbywającym się w codzienności [42, ss. 155-178], gdzie rodzice spędzali dużo czasu ze swoimi dziećmi.

Współcześnie, gdy rodzice i dzieci przez dużą część dnia nie mają ze sobą kontaktu lub jest on znacznie ograniczony, szczególnie ważne jest umiejętne zorganizowanie czasu wolnego, gdy są razem – czasu wypełnionego świadomym i celowym oddziaływaniem wychowawczym, połączonym aktywnymi i radośnymi interakcjami między wszystkimi członkami rodziny. W tym kontekście turystyka rodzinna staje się kluczowym elementem wspierającym ten proces [45, s. 111].

Swiadczenie usług turystycznych może przyczyniać się do pozytywnego rozwoju komunikacji międzypokoleniowej, wspierając małżeństwa w procesie wychowania dzieci. Jedną z form wsparcia, jakiego mogą dostarczyć pracownicy branży turystycznej, są propozycje ofert wspólnego spędzania czasu w rodzinie. Wiąże się to ze sposobem przekazywania rodzicom i dzieciom informacji, które umożliwiają jak najskuteczniejsze sposoby adaptacji społecznej i pozwalają kształtować doświadczenie życiowe przy aktywnym udziale rodziców i ich systemu wartości [46, s. 217].

6. Turystyka jako zwierciadło obecnej kultury

Turystyka jest przedmiotem pogłębionych i wszechstronnych badań i refleksji podejmowanych w perspektywie aksjologicznej, antropologicznej, filozoficznej, kulturowej i społecznej [47, ss. 111-126], w tym także socjologicznej [48, ss. 30-38]. Zachowania korzystających z usług turystycznych wiele mówią o sytuacji społecznej, jak i o samych usługobiorcach, co prowadzi do konkluzji, że turystyka stanowi „doskonałe zwierciadło współczesnej kultury konsumpcyjnej” [49, ss. 28-32].

Turystyka w obecnej rzeczywistości wiąże się z czasem wolnym i swobodnie wybieranym, co dawniej było domeną klas wyższych, a obecnie jest powszechnie dostępne [51, ss. 17-24]. Obserwacje badaczy ukazują, że współczesne społeczeństwo coraz bardziej postrzega turystykę jako formę ucieczki od codziennych obowiązków, relaksu oraz szansę na poszukiwanie przyjemności i konsumpcji [50, ss. 27-38].

Obecnie turystyka posiada ugruntowaną pozycję w obszarze nauk społecznych, obejmuje szerokie kręgi społeczne, charakteryzuje się demokratyzacją i powszechnością [52, ss. 123-132]. Jednakże dawniej, w czasach przedindustrialnych, podróżowanie było zarezerwowane głównie dla elit, co z czasem zaczęło się zmieniać wraz z rozwojem gospodarczym i społecznym. Turystyka wiąże się z czasem wolnym, który przez wieki był dostępny przede wszystkim dla warstw wyższych. Przemiany społeczne, takie jak industrializacja i urbanizacja, miały ogromny wpływ na rozwój turystyki, czyniąc ją dostępną dla szerszych grup społecznych [53, ss. 24-30].

Wraz z demokratyzacją turystyki, zmieniały się także preferencje i oczekiwania turystów. W dzisiejszych czasach turystyka nie jest jedynie sposobem na relaks, ale także szansą na poszukiwanie doznań emocjonalnych i estetycznych, które są silnie związane z kulturą konsumpcyjną [54, ss. 111-126]. Dlatego też turystyka rodzinna, jak inne formy turystyki, odzwierciedla zmiany społeczne i kulturowe, jakie zachodzą we współczesnym świecie.

7. Wyzwania dla turystyki

Turystyka, będąc istotnym elementem życia społecznego, stanowi wyzwanie naukowe, gospodarcze i społeczne w dynamicznie zmieniającym się świecie. Uważa się, że turystyka nadal będzie jedną z najszybciej rozwijających się gałęzi światowej gospodarki, a jej rozwój będzie stymulowany przez zmiany demograficzne, technologiczne, ekonomiczne i ekologiczne, które składają się na tak zwane megatrendy [63, ss. 27-42].

Badacze już obserwują wieloaspektowe przemiany dotyczące potrzeb, motywacji i preferencji turystów, jak również działalności organizatorów ruchu turystycznego. Warto zauważyć, że te zmiany będą miały bezpośredni wpływ na turystykę rodzinną, która jest integralną częścią rynku turystycznego [64, ss. 55-74].

Jednym z najważniejszych megatrendów wpływających na turystykę rodzinną będzie starzenie się społeczeństw. Seniorzy, którzy będą zdrowsi i dłużej żyli, staną się znaczącą grupą klientów rynku turystycznego. Będą poszukiwali miejsc zapewniających komfort, bezpieczeństwo oraz dostęp do aktywności fizycznej i kulturalnej [65, ss. 49-63]. Z drugiej strony, coraz większa świadomość ekologiczna turystów będzie skłaniać do wyboru kierunków turystycznych, które oferują aktywny wypoczynek na świeżym powietrzu i minimalizują negatywny wpływ na środowisko [66, ss. 184-187].

Wyzwania stojące przed turystyką obejmują także zmieniające się formy korzystania z czasu wolnego, poszukiwanie nowych doświadczeń, a także wykorzystanie technologii cyfrowych w planowaniu i organizowaniu wyjazdów. Turystyka rodzinna nie jest wolna od tych zmian, a potrzeby i oczekiwania rodzin będą ewoluować wraz z ogólnymi trendami na rynku turystycznym [67, s. 28].

Podsumowując, turystyka rodzinna, jak cała branża turystyczna, stoi przed licznymi wyzwaniami związanymi z postępującymi zmianami społecznymi, technologicznymi i ekonomicznymi. Branża turystyczna musi dostosowywać swoje oferty do różnorodnych potrzeb rodzin, uwzględniając zmieniające się warunki demograficzne i kulturowe, aby zaspokajać wymagania klientów i budować długotrwałe relacje z rodzinami jako kluczowymi konsumentami usług turystycznych.

Bibliografia

1. Gaworocki, W. (2007). *Turystyka*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, s. 20.
2. Niezgodna, A. (2012). Popyt turystyczny – uwarunkowania i perspektywy rozwoju. W: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*. nr 697, Popyt turystyczny: zagadnienia podstawowe nr 82, s. 11.
3. CBOS (2015). Wyniki badania „Aktualne problemy i wydarzenia” nr 305. Komunikat z badań CBOS, Warszawa, s. 22.
4. Sikorska, M. (2012). Życie rodzinne. W: *Współczesne społeczeństwo polski*. (red.) Giza, A., Sikorska, M. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, ss. 189-191.
5. Jasińska-Kania, A. (2011). Dynamika zmian wartości Polaków na tle europejskim: EVS 1990 – 1999 – 2008. W: *Polska po 20 latach wolności*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, ss. 229-230.
6. Okoń, W. (1981). *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: PWN, ss. 137-154.
7. Smoczyński, T. (2014). *Prawo rodzinne i opiekuńcze. System Prawa Prywatnego*. T. XI. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, Instytut Nauk Prawnych PAN, ss. 137-154.
8. Mark, J.J. (2022). *The Family in Ancient Mesopotamia*. Available online: <https://www>.

worldhistory.org/article/16/the-family-in-ancient-mesopotamia/ [16.11.2022].

9. Frączek, A. (2017). Rodzina i wartości chrześcijańskie jako elementy tożsamości kulturowej. *Cywilizacja i Polityka*, nr 15, ss. 165-180.

10. Sikorska, M. (2012). Życie rodzinne. W: *Współczesne społeczeństwo polskie*. (red.) Giza, A., Sikorska, M. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, ss. 189-190.

11. Budzyńska, E. (2019). Jaka rodzina? Jakie dzieci? Jakie społeczeństwo? Refleksja socjologa nad społecznymi skutkami przemian rodziny. W: *Rodzina – Wychowanie – Przyszłość*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UPJPII, ss. 15-48.

12. Trost, J. (1980). *The Family in Change*. Västerås: International Library.

13. Mariański, J., Zaręba, S.H. (2021). Rodzina jako wartość w czasie pandemii. *Roczniki Nauk Społecznych*, nr 2, s. 5.

14. Mariański, J. (2012). *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej – stabilność i zmiana*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, ss. 124-126.

15. Domański, H. (2002). Destrukcja czy trwanie. *Res Publica Nowa*, nr 12, ss. 36-38.

16. Bruce, S. (2000). *Socjologia. Bardzo krótkie wprowadzenie*. Warszawa: Wydawnictwo Prószyński i S-ka, ss. 94-100.

17. Jundził, J. (red.) (1995). *Rodzina w społeczeństwach antycznych i wczesnym chrześcijaństwie. Literatura, prawo, epigrafika, sztuka*. Bydgoszcz: Wydawnictwo WSP.

18. Juroszek, W. (2015). Motywacja do zawarcia małżeństwa w świetle teorii konfliktu motywów Kurta Lewina. *Rozprawy Społeczne*, 1/9, ss. 28-34.

19. Szlendak, T. (2010). *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, ss. 116-117.

20. Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U.2015.0.2082), Dział II, Art. 23. Available online: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640090059/U/D19640059Lj.pdf> [dostęp: 16.11.2022].

21. Pokrywka, M. (2012). Małżeństwo i kohabitacja jako alternatywne wzory życia rodzinnego wśród młodzieży maturalnej. *Innowacje Psychologiczne*, 1/1, ss. 103-115.

22. Boczek, M. (2017). Obowiązek alimentacyjny – przymus państwowy czy powinność moralna? W: *Problemy małżeństwa i rodziny w prawodawstwie polskim, międzynarodowym i kanonicznym*. Szychmiller, R., Krzywkowska, J., Paszkowski, M. (red.), ss. 115-128. Olsztyn: Kortowski Przegląd Prawniczy.

23. Tyszka, Z. (1976). *Socjologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, s. 61.

24. Rocznik Demograficzny (2021), Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, s. 181.

25. Waerzeggers, C. (2020). Changing Marriage Practices in Babylonia from the Late Assyrian to the Persian Period. *Journal of Ancient Near Eastern History*, 7/2, ss. 101-131.

26. Krawiec, G. (2018). Wybrane uwarunkowania powodzenia i niepowodzenia w małżeństwach. W: *Wpływ ideologii na naukę i życie społeczne*. Rucki, M. (red.), Warszawa: Chrześcijańskie Forum Pracowników Nauki, ss. 257-274.

27. Kulesza, W. (1988). Rodzina jako źródło kształtowania się i wyboru turystycznych form wypoczynku w środowisku studenckim. W: *Społeczno-pedagogiczne problemy turystyki*. Malinowski, J.A. (red.), Warszawa: Instytut Turystyki.

28. Łaciak, J. (2006). Uczestnictwo Polaków w wyjazdach turystycznych w 2005 roku. Warszawa: Instytut Turystyki, s. 42.

29. Czarniecki, D., Skalski, D. W., Kowalski, D., Vynogradski, B., & Grygus, I. (2022). Aktywność seniorów warunkiem zdrowia i dobrej jakości życia. *Реабілітаційні та фізкультурно-рекреаційні аспекти розвитку людини (Rehabilitation & recreation)*, (12), ss. 105-112.

30. Bakiera, L. (2010). Rodzina z perspektywy socjologicznej i psychologicznej: ciągłość i zmiana. *Roczniki Socjologii Rodziny*, XVII, ss. 108.

31. Wprowadzenie (2010). W: *Rodzina w nurcie współczesnych przemian. Studia interdyscyplinarne*. Krok, D., Landwójtowicz, P. (red.), s. 5. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

32. Alejski, J. (2009). *Determinanty i zróżnicowanie społeczne aktywności turystycznej*. Kraków: Akademia Wychowania Fizycznego im. Bronisława Czecha, s. 320.

33. Gaworocki, W. (1994). *Turystyka*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, s. 23.

34. Dziedzic, E., Skalska, T. (2012). *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju usług turystycznych*

- w Polsce. Warszawa: Stowarzyszenie na Rzecz Badania, Rozwoju i Promocji Turystyki, s. 63.
35. Carr, N. (2011). *Children's and Families' Holiday Experiences*. Routledge, London and New York, NY.
36. Schänzel, H.A., Yeoman, I. (2015). Trends in family tourism. *Journal of Tourism Futures*, Vol. 1 No. 2, ss. 141-147.
37. Yeoman, I. (2012). *2050: Tomorrow's Tourism*. Bristol: Channelview.
38. ETC, E. (2003). *Tourism trends for Europe*. Available online: <http://www.etc-corporate.org/images/uploads/Diptych%20ETC-ETAG.pdf> [dostęp: 6.10.2010].
39. Stasiak, A. (2011). Turystyka rodzinna w świecie ponowoczesnym. W: *Turystyka rodzinna a zachowania prospołeczne*. Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (red.). Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”, ss. 27–38.
40. Seweryn, R. (2015). Podróżujące rodziny, czyli jak towarzystwo dzieci różnicuje zachowania konsumentów turystów. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, nr 38, s. 149-159.
41. Płaczkiwicz, B. (2016). Teoria społecznego uczenia się a wychowanie dziecka w wieku przedszkolnym. *Społeczeństwo. Edukacja. Język*, 4, ss. 129-137.
42. Rucki, M., Krawiec, G. (2020). Elementy wychowawcze zawarte w paschalnej liturgii rodzinnej judaizmu. W: *Rocznik Naukowy Duszpasterstwa Nauczycieli*, Radom, ss. 155-178.
43. Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (red.). (2011). *Turystyka rodzinna a zachowania prospołeczne*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”.
44. Miyakawa, E., & Oguchi, T. (2022). Family tourism improves parents' well-being and children's generic skills. *Tourism Management*, 88, 104403.
45. Zatori, A., Smith, M. K., & Puczko, L. (2018). Experience-involvement, memorability and authenticity: The service provider's effect on tourist experience. *Tourism Management*, 67, ss. 111-126.
46. Walton, J.K. (2022). *Tourism*. Available online: <https://www.britannica.com/topic/tourism> [dostęp: 16.11.2022].
47. Kazimierczak, M. (red.) (2007). *Turystyka i podróżowanie w aksjologicznej perspektywie*. Poznań: Wydawnictwo AWF.
48. Urry, J. (2007). *Spojrzenie turysty*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
49. Rymarczyk, P. (2006). Turystyka jako zwierciadło współczesnej kultury konsumpcyjnej. W: *Turystyka i rekreacja – wymiary teoretyczne i praktyczne*. Kosiewicz, J., Obodyński, K. (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, ss. 28-32.
50. Stasiak, A. (2011). Turystyka rodzinna w świecie ponowoczesnym. W: Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (red.), *Turystyka rodzinna a zachowania prospołeczne*. Warszawa: Wydawnictwo PTTK „Kraj”, s. 27–38.
51. Milian, L. (2010). *Socjologia czasu wolnego. Wiedza o czynnościach swobodnie wybieranych*. Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskiej Szkoły Administracji, ss. 17-24.
52. Mroczkowska, D. (2020). *Zrozumieć czas wolny. Przeobrażenia, tożsamość, doświadczenie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, ss. 24-30.
53. Pawlak, P. (2015). Turystyka jako składowa kultury społeczeństwa informacyjnego. W: *Europa Regionum*, tom XXIV, ss. 123-132.
54. Bauman, Z. (2000). *Globalizacja*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 95.

Streszczenie

Celem artykułu jest próba opisanie wybranych zagadnień związanych ze współczesną turystyką rodziny. Praca obejmuje siedem tematów, które mogą stanowić przyczynek do dalszych rozważań i pogłębionych rozwinięć w celu zinterpretowania wyzwań dla współczesnej turystyki rodzinnej: (1) czym jest rodzina, (2) małżeństwo jako fundament rodziny, (3) rodzina jako podmiot zainteresowania turystyki rodzinnej, (4) znaczenie turystyki rodzinnej (5) turystyka jako zwierciadło obecnej kultury, (6) rola turystyki rodzinnej w kształtowaniu młodego pokolenia, (7) wyzwania dla turystyki rodzinnej.

Słowa kluczowe: turystyka rodzinna, rodzina, małżeństwo, ponowoczesność

Summary

The aim of the article is an attempt to describe selected issues related to contemporary family

tourism. The work covers seven topics that may contribute to further considerations and in-depth developments in order to interpret the challenges for contemporary family tourism: (1) what is the family, (2) marriage as the foundation of the family, (3) family as the subject of interest in family tourism, (4) the importance of family tourism (5) tourism as a mirror of the current culture, (6) the role of family tourism in shaping the young generation, (7) challenges for family tourism.

Keywords: family tourism, family, marriage, postmodernity

MIGRATION PHENOMENA AS PART OF THE STANDARDISATION OF PUBLIC ADMINISTRATION WITH NEW TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Włodyka Ewa Maria

*Koszalin University of Technology, Phd
e.wlodyka@gmail.com*

assistant profesor Włodyka

Abstrakt

The hypothesis that the migration experience will significantly impact the reconstruction of civil society in Ukraine is rooted in the current socio-political and historical context of the country. This transformation, inextricably linked to local self-government reforms, suggests that Ukraine's civil society can only be consolidated through effective governance at all levels. The relationship between civil society and local government is reciprocal, as the latter provides the institutional framework for citizens' engagement, while a vibrant civil society strengthens governance through participation and accountability. The study does, however, point to the need for further research in the area stated.

Introduction

The research methods employed in this study are characteristic of the social sciences, particularly in the fields of political science, public administration, and sociology. One primary method is desk research, which involves the systematic collection and analysis of existing literature, reports, and data relevant to the topic. This method allows for the synthesis of previous findings and theoretical frameworks, providing a solid foundation for the research. Additionally, comparative analysis of political systems is utilized to examine the similarities and differences between Ukraine's local governance and those of other Central and Eastern European countries. This approach helps to contextualize the challenges and opportunities faced by Ukraine in its pursuit of effective local self-government and civil society development. Furthermore, source material analysis is conducted, focusing on legal documents. By integrating these diverse methods, the research aims to provide a comprehensive understanding of the dynamics at play in the reconstruction of civil society and the potential for reform in local

governance. This multifaceted approach ensures that the findings are robust and reflective of the complexities inherent in the study of political and administrative systems.

Ukraine's situation poses a critical question for policymakers: not whether, but how public administration, particularly at the local level, should embrace new technologies, including artificial intelligence (AI), to rebuild trust, efficiency, and resilience in governance. The importance of form and function in local self-government cannot be overstated. Ukraine's experience, especially its late start in building a modern state, mirrors the challenges faced by other Central and Eastern European countries that transitioned from communist regimes. These nations - such as Poland, Estonia, Lithuania, Slovakia, and the Czech Republic - have successfully reformed local government as part of broader efforts to democratize their societies. Their shared history and political legacy have shaped the development of local governance structures, providing Ukraine with models to follow.

The research hypothesis posits that the migration experiences of returning Ukrainians, along with their contributions to the rebuilding of civil society, will significantly influence the development of public administration, particularly at the local level. This influence is expected to be mediated by the integration of new technologies, including artificial intelligence. As returning migrants reintegrate into their communities, they bring diverse experiences and perspectives that can enhance local governance and civic engagement. The interplay between migration, civil society, and technological advancement underscores the potential for a transformative impact on public administration in Ukraine. Further research is essential to explore how these factors interact and shape the local governance landscape, ultimately contributing to the overall resilience and modernization of the administrative framework in the post-war context.

Ukraine, like its post-communist counterparts, emerged from a period of centralized control. The legacy of these regimes profoundly impacted the structures of local government, which had to be rebuilt to support democratic processes. In Poland, for example, the decentralization reforms of the early 1990s aimed to empower local governments, enabling them to act independently from central authorities while being responsive to the needs of their communities. A similar process took place in the Czech Republic, where local governments played a crucial role in post-communist transformation by fostering transparency, accountability, and community engagement.

These examples highlight the political values that shaped local governments in the region: decentralization, subsidiarity, and democratic participation. Central to these reforms was the idea that local governance could not be effective without a parallel strengthening of civil society. Ukraine, therefore, faces the task of not only reforming its local government structures but also ensuring that these reforms are supported by an active and engaged civil society. In this respect, Ukraine has a chance to follow the same path as its neighbors, provided it can overcome the challenges posed by its current situation, particularly the ongoing conflict and the resulting migration crisis. But how is the strengthening of civil

society to take place if this society migrates en masse for reasons of the current geopolitical situation? What chance can there be of citizens returning from migration, bringing with them a baggage of not only personal experience, but also patterns based on observations of the functioning of public administration in other democracies? In these countries, as a rule, the idea of electronic democracy (e-democracy) and among them electronic public administration (e-government) is already developed [1, p.201].

Ukraine's Legal and Constitutional Framework for Local Self-Government

It is at the level of local government that the impact of civil society on the functioning of public administration is most evident, hence it is on the example of local government administration that the study was conducted. Ukraine's local self-government is grounded in its Constitution, which was adopted on June 28, 1996. The Constitution of Ukraine [2] provides the legal basis for a democratic system of governance, with specific provisions addressing the role and function of local self-government:

a) Article 1 declares Ukraine a state governed by the rule of law, which establishes the principle that local self-government must operate within the framework of legality and respect for citizens' rights.

b) Article 2 describes Ukraine as a unitary state, meaning that while local governments have autonomy in certain areas, they must function within a unified legal and administrative framework.

c) Article 5 emphasizes that Ukraine is a republic, where citizens exercise power through elected representatives at all levels, including local self-government bodies.

d) Article 7 explicitly recognizes and guarantees the existence of local self-government in Ukraine, providing a constitutional mandate for the development of decentralized governance structures.

These constitutional provisions are further supported by a range of legislative acts that detail the responsibilities and functions of local self-government. For example, the Law on Local Self-Government (1997) outlines the powers and duties of local authorities, while the Law on Service in Local Self-Government Bodies (2009) regulates the employment conditions and responsibilities of local government officials. But Ukrainian model of decentralization is still imperfect [3, p. 122] and it's trying to implement in its own way the experience of its implementation in European countries. Ukraine's local government structure has historically suffered from fragmentation and weak integration into the broader political and administrative system. One of the key challenges has been the fragile material and financial foundation of Territorial Self-Government Units (TSUs), which lack consistent support and resources to function effectively. Furthermore, the absence of strong executive bodies at the two highest levels of TSUs has undermined their ability to implement policies and make decisions efficiently. The legislative framework governing self-government in Ukraine has been complex and, in some areas, contradictory. This has created challenges in achieving clarity and consistency in the functioning of local governments. Overlapping

responsibilities, inconsistent regulations, and lack of clear delineation of powers have further weakened local governance, contributing to inefficiencies and reducing public trust. As a result, local authorities have struggled to perform their functions in a cohesive and integrated manner, limiting their capacity to provide essential services and foster local development. Strengthening these frameworks is essential for the future success of local government in Ukraine.

The researches identifies as the main problems before the reform of local administration [4]:

- a) very high fragmentation of local self-government units - at the basic level (about 12 000 councils before the self-government reform)
- b) competence problems between state and local administration
- c) lack of financial independence of local governments.

The need for administrative reform in Ukraine between 2014 and 2020 became evident due to the inefficiencies and conflicts arising from the coexistence of two different systems of local government: local administrations, representing the executive branch, and local self-governments. This duality resulted in power struggles, a lack of clear authority, and ultimately hindered the full decentralisation of local government functions. The duplication of responsibilities and inconsistent governance structures created a fragmented system that struggled to effectively address local needs and improve administrative efficiency.

A key moment in Ukraine's journey toward local government reform came with its ratification of the European Charter of Local Self-Government in 1997, signaling its commitment to aligning with European standards. This was reinforced in 2014 with the ratification of the additional protocol to the Charter, which granted the right for citizens to participate in local government affairs. This move highlighted Ukraine's desire to pursue European integration and adopt the principles of democratic local self-government. The direction towards European integration was not only a geopolitical decision but also a commitment to implementing governance standards that promote transparency, accountability, and citizen participation. To further strengthen democratic governance and public administration in Ukraine at all levels, particularly during wartime and in the context of post-war reconstruction, the Council of Europe launched the program „Strengthening Good Democratic Governance and Resilience in Ukraine”. This initiative is part of the Council of Europe's broader action plan for Ukraine, titled „Resilience, Rebuilding, and Reconstruction” for 2023-2026. This program reflects Ukraine's ongoing efforts to align its governance structures with European values and standards, even in the face of immense challenges brought on by conflict. The Programme is composed of the three inter-related components: improvement of legislative framework in the field compliant with the European standards and good practice; delivery of quality public services to population by local authorities, with specific focus on metropolitan areas; strengthening general public's demand for good democratic governance and public administration, compliant with the European standards and good practice [5].

The administrative reform of 2014-2020 in Ukraine was an essential step towards improving local governance and decentralising power. One of the pri-

mary objectives of this reform was to enhance the functionality of local self-government and restructure the administrative-territorial system. A crucial element of the reform was the voluntary amalgamation of territorial communities. By merging smaller, often financially unsustainable communities into larger administrative units, these newly formed entities gained more autonomy and the ability to self-govern. This change not only improved the financial and administrative sustainability of these communities but also empowered them to take on greater responsibilities for local development. In parallel with the amalgamation process, the reform transferred powers and financial resources to the basic level of administrative-territorial organization, including cities, towns, and villages. This devolution of power allowed local governments to have more control over decision-making and resource allocation, fostering a more responsive and effective governance system. The reform established a clear three-level territorial system, which consists of: the basic level (municipalities or groups of municipalities), the district level (rayons), and the regional level (oblasts, including the Autonomous Republic of Crimea, and the cities of Kyiv and Sevastopol). This system aimed to streamline governance, reduce administrative redundancy, and empower local communities by bringing decision-making processes closer to citizens.

Ukraine's administrative reform from 2014 to 2020 was guided by the European Charter of Local Self-Government and its principles, positioning Ukraine to continue its trajectory toward European integration while strengthening its internal democratic structures. As Ukraine continues to rebuild and strengthen its institutions, the legacy of this reform provides a foundation for further development in line with European governance standards.

Civil Society, migration and Local Government: A Symbiotic Relationship?

The consolidation of civil society in Ukraine is closely tied to the reform of local self-government. A strong civil society is essential for holding local governments accountable and ensuring that they remain responsive to the needs of their communities. At the same time, effective local governance provides the institutional framework for civil society to flourish by creating spaces for citizen participation and engagement.

In Ukraine, the migration experience caused by the ongoing conflict has reshaped the relationship between local governments and civil society. The displacement of millions of Ukrainians has placed new demands on local governments, particularly in regions that have absorbed large numbers of internally displaced persons (IDPs). These governments have had to adapt quickly, often with limited resources, to meet the needs of these new populations, providing services such as housing, healthcare, and education. At the same time, civil society organizations have played a crucial role in supporting displaced populations, filling gaps in service provision, and advocating for the rights of IDPs. This interaction between local governments and civil society highlights the symbiotic relationship that exists between the two. The experiences of other countries also show that it is at the local level that local governments and/or local civil society organizations have the capacity to build urban solidarity for irregular migrants

[6]. The success of local government reforms in Ukraine will depend, in part, on the ability of civil society to continue to play this supportive and watchdog role.

Prospects and challenges for Ukraine include external and internal factors. Externally, stabilising the geopolitical situation remains critical. Internally, key challenges involve continuing systemic reforms to strengthen local self-governance, managing the re-emigration of citizens, combating corruption, and fostering a participatory political culture as theorized by Almond and Verba. Additionally, aligning with European local government standards and practices remains essential for Ukraine's integration into the European framework and its democratic development.

These earlier patterns, particularly "circular" labor migration patterns to Poland and neighboring European countries after 1991, set the stage for patterns we see today. An essential feature of this migration is that people who have left Ukraine often go back and forth over the border for various reasons. Border checkpoint data captures only the number of people entering and out of the country [7]. There are also study focused on understanding the intentions and perspectives of the youth in Ukraine regarding their return to their native cities post-de-occupation [8], not only from Poland [9]. Re-emigration of Ukrainian residents plays a critical role in shaping local self-government and civil society. The return of citizens, enriched by their experiences abroad, can foster community development by introducing new perspectives, skills, and democratic values.

However, while this hypothesis seems plausible, it is not yet fully confirmed. More research is necessary to understand the exact impact of re-emigration on the development of local self-government and civil society. Specific studies should investigate how returning citizens contribute to governance structures, civic engagement, and the promotion of democratic principles at the local level, as well as how these efforts might differ across regions and sectors.

In the near future, I would like to expand my research to explore the potential for consolidation of local self-government in Ukraine from the perspective of Ukrainian immigrants in Poland, with a focus on the implementation of artificial intelligence in public administration at the local government level. The local government system in Ukraine requires not only the completion of administrative reforms (including the adoption of new technologies) but also the engagement of the human factor by building civil society and fostering awareness of the importance of involvement in governance at the local and regional levels.

The following research questions will be addressed, among others:

1. What is the level of acceptance among Ukrainian citizens regarding innovations such as artificial intelligence in the functioning of local public administration?
2. What role do re-emigrating citizens play in rebuilding a public administration system based on the rule of law, particularly at the local level?

By focusing on these questions, the research aims to assess how technology and human involvement intersect in the future development of local self-government in Ukraine. It will also examine whether returning citizens bring new ideas and practices that can accelerate the transformation of local governance, aligning

it more closely with European standards and democratic values.

The role of New Technologies in Local Self-Government as public administration

As Ukraine looks to rebuild its governance structures, new technologies will play an increasingly important role. The question of how to incorporate technologies like artificial intelligence into local governance is particularly relevant. AI has the potential to transform public administration by streamlining processes, improving service delivery, and enhancing decision-making. For example, AI could be used to analyze large datasets to identify patterns and trends in public service needs, allowing local governments to allocate resources more effectively.

However, the implementation of AI and other digital tools in local governance must be done carefully. Issues such as data privacy, cybersecurity, and the digital divide must be addressed to ensure that the use of technology does not exacerbate existing inequalities or undermine public trust. When implementing new technologies, particularly into the public sector, security, cyber-security issues must be given special consideration [10].

What exactly is AI? There are many definitions of it, depending on the scientific discipline that defines it, which is already being regulated step by step in the world of not only science but also legal norms (particularly in the European Union). AI refers to systems that display intelligent behavior by analyzing their environment and taking actions – with some degree of autonomy - to achieve specific goals. AI-based systems can be purely software-based, acting in the virtual world (e.g. voice assistants, image analysis software, search engines, speech and face recognition systems) or AI can be embedded in hardware devices (e.g. advanced robots, autonomous cars, drones or Internet of Things applications [11]). AI being a leading example of new technologies can enhance state activities, including local administration, in multiple and comprehensive ways. AI can play a significant role in connecting local governments and fostering international cooperation [12] and at the level of the entire public administration in the state [13,14,15,16]. Attention should be paid to reforming local self-government with AI for one more reason with the help of returning citizens. Ukraine is seeking membership of the European Union, and this has framed the functioning of artificial intelligence - not only within the activities of local governments are also present at the level of European policies. The result of work of European Commission, the coordinated plan, is to be started in 2019-2020 and prepares the ground for activities in the following years, with The AI Act on the end [17].

Moreover, the incorporation of advanced technologies such as artificial intelligence into public administration practices can streamline processes, improve service delivery, and foster greater transparency. This technological integration is anticipated to complement the contributions of returning Ukrainians, thereby promoting a more effective and responsive local government.

Conclusion: Ukraine's Path Forward

It is at the level of local government that the impact of civil society on the functioning of public administration is most evident, hence it is on the example of local government administration that the study was conducted. Ukraine has

the potential to follow the same path as its Central and Eastern European neighbors in reforming its local self-government and consolidating civil society. The constitutional and legal frameworks are already in place, and ongoing reforms provide a solid foundation for further progress. However, Ukraine faces unique challenges, particularly the ongoing conflict and the resulting migration crisis, which have placed additional pressures on local governments.

The reconstruction of civil society in Ukraine will depend on the successful implementation of local government reforms, the engagement of citizens in the governance process, and the careful application of new technologies, including AI. If Ukraine can navigate these challenges, it has a chance to build a resilient and responsive system of local self-government that will support the country's broader democratic transformation. Unbalanced economic space is the reason that some regions directly dominate over others [18]. But it is not only these identified developmental gaps that can contribute to the development of a post-peace Ukraine. For the establishment of a democratic state under the rule of law, actually implemented, civil society is needed, which is the basis of. Overcoming both external and internal challenges is essential for the reconstruction of civil society in Ukraine. This process should be strongly reinforced at the local level by ensuring the systemic role of local self-government, aligned with European standards such as the European Charter of Local Self-Government (ECLSG) and the European Code of Self-Government (ECST). Local self-government plays a pivotal role in constructing civil society, and conversely, there cannot be effective self-governance without an engaged and informed civil society. The mutual relationship between society and local self-government fosters sustainable development and supports the consolidation of democratic governance. This reciprocal influence not only facilitates effective policy implementation but also strengthens the foundations of democracy by promoting civic engagement, accountability, and transparency at the civil society level. Moreover, the role of re-emigration of Ukrainian citizens in the reconstruction of civil society and local self-government remains an area requiring further in-depth research. Re-emigrants, who bring with them experiences from more developed democratic systems, could significantly contribute to shaping local governance, embedding democratic values, and encouraging civic participation.

One key observation is that the success of the self-government reform will depend not solely on the normative and financial empowerment of local administrative units. More importantly, it will rely on the practical application of these reforms. How effectively local governments implement these changes in real-world contexts will be critical. In addition to resources and formal mandates, human factors such as leadership, innovation, and community engagement will determine the long-term success of these reforms.

Local governments must be empowered not only by decentralizing financial and legislative authority but also by fostering public involvement in governance. Without a strong, participatory political culture, in which citizens actively engage with local government, reforms may fall short of their potential. Therefore, alongside legal and structural reforms, the promotion of civic education and

the involvement of local communities in decision-making processes are vital.

In conclusion, Ukraine's path to consolidating its local self-government system and civil society will require a combination of legislative reforms, technological innovation (such as artificial intelligence), and human engagement. Only through the balanced integration of these elements can Ukraine achieve a resilient, democratic, and efficient local governance model that aligns with European standards. The process of re-emigration provides a unique opportunity to enhance this development by bringing in new perspectives, experiences, and skills essential for rebuilding a vibrant civil society and responsive local government. Thus, the main research hypothesis has been partially confirmed, indicating a connection between the migration experiences of returning Ukrainians and their contributions to civil society, alongside the role of new technologies like artificial intelligence in enhancing public administration at the local level. However, the complexities of these interactions necessitate further in-depth research. Additional studies are essential to fully understand the extent and nuances of these relationships, ensuring a comprehensive analysis that can inform policy and practice in Ukraine's evolving administrative landscape.

Bibliography

[1] Włodyka, E. M. (2023a). Artificial intelligence as a potential platform for international cooperation. W *Wybrane aspekty współpracy międzynarodowej jednostek samorządu terytorialnego* (s. 201–224). Wydawnictwo Narodowego Instytutu Samorządu Terytorialnego.

[2] *Constitution of Ukraine (The Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine (BVR), 1996, No. 30, Article 141).*

[3] Hnatkovich, O., Yasinovska, I., Smolinska, S., & Smolinsky, V. (2023). Modern approaches to Ukraine's regional development management. *Regional Science Policy & Practice, 15*(1), 108–122. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12641>.

[4] Swianiewicz, P. (2022). *Kręte ścieżki reform decentralizacyjnych w Ukrainie*. Wydawnictwo Naukowe Scholar. <https://doi.org/10.7366/1509499528801>.

[5] <https://www.coe.int/en/web/kyiv/strengthening-good-democratic-governance-and-resilience-in-ukraine>.

[6] Özdemir, G. Ş. (2022). Urban solidarity typology: A comparison of European cities since the crisis of refuge in 2015. *Cities, 130*, 103976. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.103976>.

[7] Andrews, J., Isański, J., Nowak, M., Sereda, V., Vacroux, A., & Vakhitova, H. (2023). Feminized forced migration: Ukrainian war refugees. *Women's Studies International Forum, 99*, 102756. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102756>.

[8] Popova, A., Tsybuliak, N., Lopatina, H., Suchikova, Y., Kovachov, S., & Bogdanov, I. (2024). I (don't) want to go home. Will young people return to the de-occupied territories of Ukraine? *Heliyon, 10*(15), e35230. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e35230>

[9] Toros, K., Kozmenko, O., & Falch-Eriksen, A. (2024). 'I just want to go home, is what I need' – Voices of Ukrainian refugee children living in Estonia after fleeing the war. *Children and Youth Services Review, 158*, 107461. <https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2024.107461>.

[10] Karpiuk, M., & Kostrubiec, J. (2024). Provincial Governor as a Body Responsible for Combating State Security Threats. *Studia Iuridica Lublinensia, 1*. <https://doi.org/DOI: 10.17951/sil.2024.33.1.107-122>.

[11] *Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on Artificial Intelligence for Europe, Brussels, 25.4.2018 COM(2018) 237 final.* (2018).

[12] Włodyka, E. M. (2023b). Sztuczna inteligencja w sektorze publicznym – stan i oczekiwania. W *Edukacja, komunikacja i dyskursy społeczne. Studia humanistyczne i społeczne*

(T. 424, s. 123–131). Wydawnictwo Politechniki Koszalińskiej.

[13] Bokšová, J., & Bokša, M. (2018). Digitalization of Public Administration and Services. [in:] *Digital Czechia in Digital Europe*, https://www.researchgate.net/publication/348900018_Digital_Czechia_in_Digital_Europe.

[14] Criado, J. I., & Zarate-Alcarazo, L. O. de. (2022). Technological frames, CIOs, and Artificial Intelligence in public administration: A socio-cognitive exploratory study in Spanish local governments. *Government Information Quarterly*, 39(3), 101688. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2022.101688>.

[15] European Law Institute. (b.d.). *Artificial Intelligence (AI) and Public Administration: Project Developments* [Dataset]. Pobrano 1 wrzesień 2023, z <https://europeanlawinstitute.eu/projects-publications/current-projects-upcoming-projects-and-other-activities/current-projects/ai-and-public-administration/>.

[16] Madan, R., & Ashok, M. (2023). AI adoption and diffusion in public administration: A systematic literature review and future research agenda. *Government Information Quarterly*, 40(1), 101774. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2022.101774>.

[17] European Parliament. (2023, June 8). *EU AI Act: First regulation on artificial intelligence*. <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence>.

[18] Hnatkovich, O., Yasinovska, I., Smolinska, S., & Smolinsky, V. (2023). Modern approaches to Ukraine's regional development management. *Regional Science Policy & Practice*, 15(1), 108–122. <https://doi.org/10.1111/rsp3.12641>.

BEZPIECZEŃSTWO ZDROWOTNE RP A MIGRACJA LEKARZY Z UKRAINY – SZANSE I ZAGROŻENIA

Jaskólski Jacek

*absolwent Wydziału Nauk Społecznych
Mazowiecka Uczelnia Publiczna w Płocku
jacekjaskolski@onet.pl*

Delimitacja pojęć

Bezpieczeństwo zdrowotne

Zdrowie jest jedną z najbardziej cenionych wartości indywidualnych i społecznych, ale należy również pamiętać, że zgodnie ze Światową Deklaracją Zdrowia, przyjętą przez Polskę „Zdrowie jest jednym z podstawowych praw jednostki ludzkiej”. W wymiarze indywidualnym dobre zdrowie jest kluczowym czynnikiem warunkującym odpowiednią jakość życia, możliwość realizacji zadań i pełnienia ról określa funkcjonowanie jednostek, rodzin i społeczeństwa.

Ludzie wówczas podlegają wykluczeniu, gdy ich stan zdrowia jest zły, a więc nie mogą podjąć się odgrywania oczekiwanych od nich ról, nie mogą nawiązać odpowiednich więzi społecznych albo zrywają te istniejące. W efekcie są odrzucani. Nierówny stan zdrowia wynika z położenia społecznego, ale też z cech demograficznych. Zgodnie z tradycyjną typologią subdyscyplin polityki społecznej, ochrona zdrowia jest jedną z dziedzin zabezpieczenia społecznego. Dostęp do świadczeń medycznych jest elementem kształtującym poczucie bez-

pieczeństwa socjalnego obywateli. Brak zdrowia, choroba, niepełnosprawność są główną przyczyną gorszego funkcjonowania społeczeństwa, a co za tym idzie niewykorzystania potencjału państwa.

Sytuacja zdrowotna jest wypadkową wielu czynników – najistotniejsze z nich to m.in. poziom i jakość życia, będące odzwierciedleniem wyznaczników takich jak położenie ekonomiczno społeczne, bliższe i dalsze otoczenie, w tym także stan środowiska naturalnego, opieka lekarska itp. Ze względu na zróżnicowanie globu ziemskiego, w sposób bardzo odmienny kształtują się także sytuacja zdrowotna jego mieszkańców i problemy z jakimi borykają się poszczególne rejon.

Powszechnie uważa się, że w Polsce mamy do czynienia ze społeczną kwestią zdrowia. Składa się na nią niezadowalający stan zdrowia populacji, niedostatek środków publicznych na zabezpieczenie zdrowotne oraz ograniczony dostęp do usług części obywateli. Zabezpieczenie zdrowia w formie zaspokojenia potrzeb zdrowia i organizacja usług medycznych funkcjonuje w ramach szeroko pojmowanego systemu ochrony zdrowia. Cechami ochrony zdrowia są sprawiedliwość dostępu, odpowiednia jakość świadczeń, efektywność systemu. Z punktu widzenia państwa ważne jest zapewnienie efektywności środków Produktu Krajowego Brutto, które umożliwi zaspokojenie potrzeb zdrowotnych.

Istotne dla zabezpieczenia zdrowotnego jest określenie podziału zadań między różne podmioty odpowiedzialne za ochronę zdrowia. Dotyczy to podziału zadań i środków między podmiotami centralnymi i lokalnymi. Charakterystyczne dla bezpieczeństwa zdrowotnego jest zapewnienie przez państwo kształcenia kadr medycznych, ogólnych i specjalistycznych, a także kadr kierowniczych przygotowanych do zarządzania sektorem zdrowia. Ważną cechą dobrze zorganizowanego systemu zdrowotnego jest dostępność polegająca na dostosowaniu wielkości oraz struktury zasobów do wielkości oraz struktury potrzeb populacji, kosztów usług medycznych do zdolności wnoszenia opłat przez pacjentów czy też rozmieszczenia przestrzennego do skali oraz struktury potrzeb.

W ujęciu globalnym wyróżnić można różne modele systemu ochrony zdrowia. System realizowany w Polsce od 1999 r. opiera się na obowiązkowych, powszechnych ubezpieczeniach zdrowotnych, które wchodzi w skład świadczeń społecznych. Wcześniej – całość świadczeń zdrowotnych publicznej służby zdrowia finansowano bezpośrednio z budżetu państwa. Ubezpieczenia zdrowotne to jedna z form finansowania powszechnych świadczeń zdrowotnych. Ubezpieczenia zdrowotne zorganizowane są na zasadach solidarności społecznej; samorządności; samofinansowania; swobody wyboru lekarza, równego dostępu do świadczeń. Są przymusowe dla osób objętych obowiązkiem ubezpieczenia społecznego. Obowiązek ubezpieczenia zdrowotnego zostaje spełniony po dokonaniu zgłoszenia do określonej kasy chorych i opłaceniu składki. Prawo do świadczeń przysługuje ubezpieczonemu wraz z uprawnionymi członkami rodziny. Źródłem finansowania ubezpieczenia zdrowotnego są składki płacone przez ubezpieczonych. Składka jest faktycznie częścią podatku płaconego od dochodów osobistych; odprowadzana jest przez pracodawcę do ZUS, który przekazuje ją następnie kasom chorych. Świadczenie usług dla ubezpieczonych następuje

na podstawie umów zawieranych przez kasę chorych ze świadczeniodawcami, placówkami prywatnymi, lekarzami i innymi osobami zawodów medycznych, praktykującymi prywatnie. Zakres świadczeń należnych ubezpieczonemu jest określony ustawowo, ale zakres świadczeń faktycznie dostępnych osobom należącym do konkretnej kasy zależy od treści umów zawartych przez kasę i od jej sytuacji finansowej. Ubezpieczenia zdrowotne nie zawierają bowiem gwarancji dla świadczeń należnych ubezpieczonemu. Modele zależne są od różnych czynników takich jak uwarunkowania polityczne, ekonomiczne oraz demograficzne.¹

Świadczeniami zdrowotnymi jest ogół działań służących zachowaniu, przywracaniu lub poprawie stanu zdrowia. Są to w szczególności; badanie i porada lekarska, leczenie, opieka nad kobietą w czasie ciąży, porodu, położu, ale również nad noworodkiem, szczepienia ochronne i różne działania profilaktyczne, diagnostyka i analiza medyczna, pielęgnacja chorych, niepełnosprawnych, opieka paliatywno-hospicyjna, protetyka i stomatologia.

Znaczenie bezpieczeństwa zdrowotnego jest bardzo istotne dla bezpieczeństwa narodowego. Wyraża się to w ciągłej optymalizacji procesów systemu ochrony zdrowia poprzez pomiar stanu zdrowia wykonywany przez odpowiednie instytucje.

Migracja lekarzy z Ukrainy - szanse

Już w 2015 r. zwrócono uwagę na to, że system ochrony zdrowia w Polsce potrzebuje większej liczby lekarzy, pielęgniarek i pracowników medycznych. Dlatego deklarowano inwestowanie w edukację personelu medycznego i modernizację ośrodków akademickich, co wydaje się słusznym rozwiązaniem. Alternatywą jest sprowadzanie lekarzy spoza państw UE. Takie rozwiązanie obarczone jest problemem weryfikacji uprawnień takich lekarzy oraz ryzykiem emigracji wykształconego lekarza do państw Europy zachodniej. W 2017 r. ówczesny minister zdrowia Konstanty Radziwiłł przyznał, że „*otwarcie się polskiej ochrony zdrowia na lekarzy ze wschodu będzie służyć obopólnym interesom*”. Pozyskanie lekarzy z Ukrainy, Białorusi i Rosji w tamtym okresie budziło wiele kontrowersji, a pomysł ministra miał być jednym z działań nakierowanych na poprawę sytuacji kadrowej w Polsce. Warto zwrócić uwagę, że mechanizm swobodnego przepływu specjalistów w Unii Europejskiej jest jednym z powodów pogłębiających się niedoborów kadry medycznej. Po prostu część profesjonalistów, mając szanse na znalezienie lepszej pracy w innym kraju europejskim, z tego korzysta. Kształcenie polskich kadr medycznych po wstąpieniu do UE spowodowało, że wypracowano wspólne tzw. standardy kształcenia dla medyków krajów wspólnoty, co właśnie pozwala na swobodny, wzajemny przepływ kadr między krajami Unii. Jedną z podstawowych barier wobec absolwentów uczelni białoruskich, ukraińskich czy rosyjskich jest fakt, że mają inny poziom kształcenia niż w krajach UE i to stanowiło według ekspertów ochrony zdrowia, przedstawicieli samorządów zawodów medycznych podstawową barierę w relokacji tych medyków, którzy mogliby funkcjonować z pominięciem weryfikacji ich wiedzy. Inni eksperci twierdzili, że otwarcie na medyków ze wschodu powin-

¹ G. Magnuszewska-Otulak, Ubezpieczenie zdrowotne, [w:], B. Rysz-Kowalczyk (red.), *Leksykon polityki społecznej*, Warszawa 2001, s. 216-217.

no nastąpić już dawno, ale pod warunkiem utrzymania polskiej kadry medycznej w kraju. Nastawienie pracowników służby zdrowia do pomysłu relokacji kolegów z Ukrainy i Białorusi też nie było zbyt pozytywne. Przyczyną mogła być m.in. obawa, że wprowadzenie tej kadry do polskich szpitali spowoduje protesty polskich medyków.

Czy należy widzieć tylko minusy tej sytuacji? Otóż nie – medycy z Ukrainy nauczą nas otwartości na innych, umiejętności dzielenia się wiedzą w zespole, a przede wszystkim większej zespołowości niż dotychczas.²

Z nieoficjalnych szacunków wynika, że za granicą może pracować nawet 30 tys. polskich lekarzy. Trend ma charakter wzrostowy, bo z innych danych można wnosić, że 10 proc. absolwentów polskich akademii medycznych wybiera zatrudnienie w Europie. Skutkiem są braki kadrowe nie do zapełnienia oraz rosnąca średnia wieku pracowników służby medycznej. Dlatego Polska plasuje się na szarym końcu Europy pod względem liczby lekarzy na sto tysięcy mieszkańców. W wyniku nowelizacji z 2024 r. podkreślono, że w ramach procedury uproszczonej wpłynęło ok. 4,2 tys. wniosków lekarzy i lekarzy dentystów oraz ok. 2 tys. wniosków pielęgniarek i położnych. Konfederacja Lewiatan zauważa, że ci lekarze pracują w takich deficytowych obszarach jak szpitalne oddziały ratunkowe, nocna i świąteczna opieka medyczna, chirurgia ogólna czy choroby wewnętrzne.³

Skutkiem narastającego deficytu polskiego personelu medycznego, wywołanego emigracją do bogatszych państw Europy jest możliwość zatrudnienia lekarzy z Ukrainy. Czy w obliczu kryzysowej sytuacji rekrutacja ukraińskich lekarzy to dobry pomysł? Wydawałoby się, że tak, gdyby nie kilka barier. Przede wszystkim warto zwrócić uwagę na jakość edukacji medycznej na Ukrainie.⁴

Jak podkreśla dr Michał Balsa, prezes ORL w Szczecinie: „*lekarzy naprawdę brakuje, a potrzeby pacjentów są ogromne. 5 tys. osób z Ukrainy to małe procent naszych lekarzy. A po drugie to pacjenci sami oceniają u kogo się leczyć. W oddziale, w którym dyżuruję, pracuje lekarz ze wschodu. Zajmuje się noworodkami. Jest świetny w swoim fachu. Pracujemy jak równy z równym*”.

Zdaniem Balsy: medycy z Ukrainy stali się u nas narzędziem walki politycznej. „*Proszę zwrócić uwagę, że kilka lat temu mówiono, iż Niemcy czy Anglicy powinni oddać nam każdą złotówkę za polskich lekarzy, którzy wyjechali do nich pracować. Że podbiera się wykształconych obywateli. Dodam, że działo się to w czasie pokoju. Później usłyszeliśmy ze strony rządzących »Niech jadą!« A teraz ten sam rząd chce przyjmować wykształconych ludzi z kraju ogarniętego wojną. Ja do końca nie rozumiem, czym my się mamy szczyścić. Bo jeżeli byśmy przyjęli grupę lekarzy na rok, przeszkolilibyśmy ich, najlepszych specjalistów w medycynie pola bitwy, to bym powiedział 'Brawo!'. Tymczasem myśmy podebrali 5 tys. lekarzy Ukrainie, elitę społeczeństwa*”.⁵

2 <https://www.termedia.pl/mz/Kto-komu-pomaga-o-ulatwieniach-dla-ukrainskich-medykow,46102.html>

3 <https://www.rp.pl/sluzba-zdrowia/art40339521-lekarze-z-ukrainy-maja-znac-jezyk-polski-bedzie-wymog-w-ustawie>

4 <https://gf24.pl/20038/medyczne-widmo-ukrainscy-lekarze-w-polsce/>

Migracja lekarzy z Ukrainy - zagrożenia

Kiedy rozpoczęła się pandemia wirusa SARS-CoV-2 ze względu na brak rąk do pracy wprowadzono wówczas przepisy umożliwiające tzw. szybką ścieżkę zatrudnienia kadry spoza krajów UE. Duży opór wzbudziło wtedy to, że nie weryfikowano znajomości języka polskiego przez tych pracowników. Wystarczyło ich oświadczenie, że znają język polski. Jak podkreślali eksperci, z jednej strony zwalniało to obywateli Ukrainy z obowiązku porozumiewania się po polsku, z drugiej nie zobowiązywało do nauki języka. Zdaniem prawników, tacy lekarze powinni otrzymać specjalny numer prawa wykonywania zawodu, a nie taki sam jak ich polscy koledzy.

Jakub Kosikowski, rzecznik prasowy Naczelnej Izby Lekarskiej podkreśla, że NIL otrzymuje informacje, że lekarze z Ukrainy porozumiewają się z pacjentami, tłumacząc wypowiedzi w Google Translate. Podobnie jest z tworzeniem dokumentacji medycznej. Z tego powodu NIL apeluje o podjęcie działań, które zmuszą lekarzy do bezwzględnej znajomości języka polskiego, weryfikowanej przez samorząd lekarski. Kosikowski uważa, że poziom B1 za zbyt niski, postulując B2⁶

Zdaniem Łukasza Jankowskiego – prezesa Naczelnej Rady Lekarskiej: *„Problem zaczyna być jednak widoczny. Walczyliśmy z ministerstwem o to, by lekarze spoza granic Polski musieli znać język polski, by obowiązywał kilkumiesięczny staż adaptacyjny dla tych lekarzy - by poznali system i by uczyli się języka. Staż adaptacyjny byłby sensownym rozwiązaniem. Warto zaznaczyć, że ponadto z własnej inicjatywy samorząd organizował kursy językowe. Generalnie powinny obowiązywać jasne wymagania - tak jak np. Niemczech. Polski lekarz, który nie zna języka niemieckiego nie może tam leczyć. Wprowadzenie przez resort zdrowia uproszczonego trybu dostępu do pracy w charakterze lekarza spowodowało, że świadceń zdrowotnych udzielają lekarze, którzy muszą spełnić mniejsze wymogi, niż lekarze otrzymujący PWZ od izby lekarskiej”* - zauważył Jankowski.

Władysław Krajewski, wiceprzewodniczący Porozumienia Rezydentów OZZL również postulował doszkalanie medyków ze Wschodu: *„Nas obowiązuje 13-miesięczny staż, podczas którego nadal uczymy się medycyny, ale też organizacji systemu. Warto by było wprowadzić staż także dla przyjezdnych, żeby się nauczyli, jak się poruszać w naszym skomplikowanym systemie. Mnie ciężko było na początku doradzić pacjentowi, gdzie ma się zgłosić, co zrobić, bo nie wszyscy wiedzą, gdzie szukać informacji”*.⁷

Migracja lekarzy z Ukrainy - wyzwania

Zdaniem Karola Kolankiewicza - członka Pomorskiej Izby Adwokackiej w Gdańsku, specjalisty w sprawach związanych z prawem medycznym, żeby polskie szpitale i przychodnie mogły przyjąć do pracy lekarzy i pielęgniarki z Ukrainy, Ministerstwo Zdrowia musi stworzyć im realną możliwość nauki języka polskiego - co najmniej w zakresie koniecznym do wykonywania czynności

5 <https://oko.press/ministerstwo-do-ukrainskich-lekarzy-pracujcie-izby-lekarskie-ok-ale-przynajmniej-mowcie-po-polsku>

6 <https://www.rp.pl/sluzba-zdrowia/art39862511-lekarze-z-ukrainy-maja-problem-z-jezykiem-polskim>

7 <https://www.mzdrowie.pl/kadry/czy-lekarze-i-pielegniarki-z-ukrainy-sa-nam-potrzebni/>

zawodowych, który obejmuje:

- kontakt z pacjentem, np. zebranie wywiadu, udzielenie pełnej zrozumiałej informacji przed wyrażeniem zgody przez pacjenta na świadczenie zdrowotne, czy przekazanie zaleceń po badaniu /zabiegu,
- komunikację z innymi pracownikami medycznymi, w tym współpracę przy zabiegach, klarowne przekazanie pielęgniarce zleceń przez lekarza, a także komunikację z pracownikami niemedycznymi,
- umiejętność dokonywania i odczytywania wpisów w dokumentacji medycznej, systemach elektronicznych,
- umiejętność wystawienia recepty, skierowania, zlecenia itp.

Kolejną kwestią jest zapoznanie się ukraińskich medyków z polskimi przepisami w ochronie zdrowia, w szczególności w zakresie obejmującym:

- prawa pacjenta,
- obowiązki lekarza/pielęgniarki,
- zasady udzielania świadczeń zdrowotnych finansowanych przez NFZ,
- zasady prowadzenia i udostępnienia dokumentacji medycznej,
- zasady wystawiania recept, skierowań, odpowiedzialność prawną związana z wykonywaniem danego zawodu (karna, cywila, dyscyplinarna).

Przy czym należy pamiętać, że niemal każda placówka prowadzi dokumentację medyczną w postaci elektronicznej, a zlecenie badań i odczyt wyników odbywa się często przy pomocy komputera. Kolankiewicz przypomina też o obowiązku sprawowania nadzoru nad medykiem przez pierwszych kilka miesięcy pracy w danym zawodzie na terytorium naszego kraju - aczkolwiek, jak zauważa, nie określono, jak ten nadzór ma wyglądać, w tym jak należy postępować w razie przejściowych problemów ze sprawowaniem nadzoru.

Zdaniem adwokata, potrzebna jest współpraca Ministerstwa Zdrowia z samorządem lekarzy i pielęgniarek, a także organizacjami pracodawców na danym terenie w celu szybkiego opracowania i wdrożenia: programów szkoleń w zakresie przepisów prawa / nauki języka polskiego, programów szkoleń w zakresie korzystania z elektronicznych narzędzi, zasad sprawowania nadzoru nad pracą lekarza /pielęgniarki z Ukrainy w pierwszym okresie pracy w Polsce.⁸

Według Piotra Melnyka – chirurga z Ukrainy, pracującego w Polsce: „*Na pewno nie może być takiej sytuacji, że ukraiński lekarz jednego dnia kończy pracę na Ukrainie, a drugiego rozpoczyna pracę w Polsce. Między naszymi krajami jest dużo różnic, jeśli chodzi o funkcjonowanie szpitali czy placówek medycznych. Tego trzeba się nauczyć*”. Melnyk podkreśla, że szumnie zapowiadane ułatwienia dla lekarzy spoza Unii Europejskiej, zostaną odebrane negatywnie: „*Rezydenci z Polski walczą o to, żeby dobrze zarabiać i mieć dostęp do nowoczesnego kształcenia. Boję się, że ułatwienia, jakie szykuje dla nas rząd, to taka forma powiedzenia polskim lekarzom: na wasze miejsca przyjadą lekarze z Ukrainy i oni będą leczyć. Tak się raczej nie stanie*”.

Faktem jest, że według różnych szacunków w Polsce brakuje nawet 68 tysięcy lekarzy. Praktycznie każda gałąź medycyny boryka się z trudnościami

⁸ <https://pulsmedycyny.pl/prawnik-o-zatrudnianiu-medykow-z-ukrainy-nie-warto-isc-na-skroty-1143277>

spowodowanymi brakiem personelu. Szpitale są zadłużone, lekarze, rezydenci i pracownicy medyczni protestują i domagają się zmian. W tym wszystkim jest też Piotr, który chciałby leczyć w Polsce, rozwijać się i robić to, co najbardziej lubi, czyli pomagać ludziom.⁹

Dr Wiaczesław Puchalski, anestezjolog, pochodzący z Ukrainy, w Polsce od 30 lat: zauważa: „Przeszedłem wszystkie szczeble adaptacji, dostosowywania się do warunków zawodowych w Polsce. Zajęło mi to 7 lat. Nasze systemy kształcenia, specjalizacji różnią się. W polskich warunkach samodzielnie pracują wyłącznie lekarze specjaliści. Uzyskanie specjalizacji trwa 5-6 lat, tymczasem w Ukrainie 2-3 lata. Dlatego dostosowanie się do tutejszych potrzeb, tutejszych realiów, to długi proces”.¹⁰

Bibliografia

1. G. Magnuszewska-Otulak, Ubezpieczenie zdrowotne, [w:], B. Rysz-Kowalczyk (red.), Leksykon polityki społecznej, Warszawa 2001, s. 216-217.
2. <https://www.termedia.pl/mz/Kto-komu-pomaga-o-ultatwieniach-dla-ukrainskich-medyków,46102.htm>
3. <https://gf24.pl/20038/medyczne-widmo-ukraincy-lekarze-w-polsce/>
4. <https://pulsmedycyny.pl/prawnik-o-zatrudnianiu-medyków-z-ukrainy-nie-warto-isc-na-skroty-1143277>
5. <https://www.rp.pl/sluzba-zdrowia/art39862511-lekarze-z-ukrainy-maja-problem-z-jezykiem-polskim>
6. <https://www.rp.pl/sluzba-zdrowia/art40339521-lekarze-z-ukrainy-maja-znac-jezyk-polski-bedzie-wymog-w-ustawie>
7. <https://www.medonet.pl/zdrowie,o-lekarzu-z-ukrainy--ktory-chce-leczyc-w-polsce--zeby-leczyc-ludzi--trzeba-to-lubic,artykul,29910984.html>
8. <https://oko.press/ministerstwo-do-ukrainskich-lekarzy-pracujcie-izby-lekarskie-ok-ale-przynajmniej-mowcie-po-polsku>
9. <https://pulsmedycyny.pl/prawnik-o-zatrudnianiu-medyków-z-ukrainy-nie-warto-isc-na-skroty-1143277>
10. <https://www.mzdrowie.pl/kadry/czy-lekarze-i-pielegniarki-z-ukrainy-sa-nam-potrzebni/>

⁹ <https://www.medonet.pl/zdrowie,o-lekarzu-z-ukrainy--ktory-chce-leczyc-w-polsce--zeby-leczyc-ludzi--trzeba-to-lubic,artykul,29910984.html>

¹⁰ <https://oko.press/ministerstwo-do-ukrainskich-lekarzy-pracujcie-izby-lekarskie-ok-ale-przynajmniej-mowcie-po-polsku>

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ PHILOSOPHY

МУЗЕЙНИЙ ПРОСТІР ЯЕ ЕКСПЕРИМЕНТУВАННЯ З ТЕПЕРІШНІМ ТА МОДЕЛЮВАННЯ МАЙБУТНЬОГО

Дуброва Марія Павлівна.....5

КУЛЬТУРОЛОГІЯ CULTUROLOGY

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО МІСЬКОГО ПРОСТОРУ: ДО ПИТАННЯ ПРИСТОСУВАННЯ ТА РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Мищенко Марина Олексіївна8

МЕТАМОДЕРНІЗМ ЯК ВИКЛИК ТРАНСКУЛЬТУРНИХ ЗМІН КРЕАТИВНИХ ІНДУСТРІЙ В УКРАЇНІ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Плецан Христина Василівна11

ЦИФРОВА ТІЛЕСНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Целковський Геннадій Анатолійович.....15

ІСТОРІЯ HISTORY

КІЇВСЬКЕ УЧИЛИЩЕ ДЛЯ СЛІПИХ (1884-1919): АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ, ПОШУК ПІДХОДІВ ДО ОПІКИ ТА ОСВІТИ НЕЗРЯЧИХ

Патлянь Юлія Валеріївна17

MINISTROWIE EWANGELICCY I WIERNI W MAŁOPOLSCE DO LAT 30-TYCH XVII WIEKU

Piotrowski Jarosław21

ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДО КАНАДИ: МИНУЛЕ Й СЬОГОДЕННЯ

Світлик Мирослава Дмитрівна33

CJA PROCESU STABILIZOWANIA OBROTU PODATKOWOPRAWNEGO W POLSCE – ANALIZA HISTORYCZNA

Szatkiewicz Adrian37

ПСИХОЛОГІЯ PSYCHOLOGY

НИЗЬКА САМООЦІНКА В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Бочарова Оксана Валеріївна45

ПРИЧИНИ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ У СИСТЕМІ «БАТЬКИ–ДІТИ»

Головченко Аліна Дмитрівна48

THE PSYCHOLOGY OF LOVE - THEORIES AND RESEARCH Krawiec Grzegorz	50
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА Помазан Антоніна Анатоліївна.....	56
ТЕОРЕТИНІ ЗАСАДИ ПСИХОЕДУКАЦІЇ ЯК МЕТОДУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ Слободенюк Ольга Володимирівна.....	59
ПЕДАГОГІКА PEDAGOGY	
РОЗВИТОК НАВИЧОК МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ МОЛЯКІВ Андрончик Юлія Миколаївна	67
IMPLEMENTATION OF THE 'OPEN DATA' CONCEPT IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS Bardadym Oleh Valeriovych.....	71
DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING THROUGH MATHEMATICAL PROBLEMS: COMBINING PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY Doroshenko Daniil	74
POSTRZEGANIE WIZERUNKU WŁASNEGO CIAŁA W PERSPEKTYWIE TOŻSAMOŚCIOWEJ Ekstowicz Urszula	77
RÓWNOŚĆ SZANS EDUKACYJNYCH W ŚWIECIE CYFROWYM: WYZWANIA I PERSPEKTYWY dr Kozłowska Justyna	85
РОЗВИТОК КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ Карпенко Ольга Анатоліївна	94
ОСВІТНІ ПРАКТИКИ МЕЗИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ З МЕТОЮ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ Наливайко Алла Євгеніївна.....	99
BUSINESS EDUCATION IN PRIMARY SCHOOLS – PRACTICAL IMPLICATIONS Dr. Eng. Nowicka Joanna	102
MUZYKA ORAZ JEJ WPŁYW NA WYBRANE DZIEDZINY ŻYCIA DZIECI W ŚWIETLE TEORII INTELIGENCJI WIELORAKICH HOWARDA GARDNERA Ostrowska Karolina	112
РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД COVID – 19 (2019-2021 РР): ВИКОРИСТАННЯ ДИСТАНЦІЙНИХ ЗАСОБІВ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ Резнікова Катерина Володимирівна	118

ADOLESCENCI W MEDIACH. DYWAGACJE O POKOLENIU „Z” W DOBIE INTERNETU	
mgr Stachurska Urszula Anna.....	124
ГРОМАДЯНСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НУШ ЯК ОДНА ІЗ ПЕРЕДУМОВ УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА	
Яремович Марія Андріївна	130
СОЦІОЛОГІЯ SOCIOLOGY	
PANDEMIA COVID-19 JAKO NARZĘDZIE WOJNY DEZINFORMACYJNEJ I PROPAGANDY W CYBERPRZESTRZENI	
mgr Jaskólski Jacek.....	133
WYZWANIA DLA TURYSTYKI RODZINNEJ	
Krawiec Grzegorz	140
MIGRATION PHENOMENA AS PART OF THE STANDARDISATION OF PUBLIC ADMINISTRATION WITH NEW TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE	
Włodyka Ewa Maria	148
BEZPIECZEŃSTWO ZDROWOTNE RP A MIGRACJA LEKARZY Z UKRAINY – SZANSE I ZAGROŻENIA	
Jaskólski Jacek.....	157

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГУМАНІТАРНИЙ КОРПУС

Випуск 53

У збірнику подано наукові матеріали за результатами
Міжнародної науково-практичної конференції
«Наука та суспільство: міждисциплінарні підходи та новітні дослідження»
(30 серпня 2024 р.) та Міжнародної науково-практичної конференції
«Виклики сучасності: міждисциплінарний підхід до глобальних викликів»
(27 вересня 2024 р.)

*Друкується за оригінальними авторськими текстами.
Редакційна колегія не несе відповідальності за авторську редакцію
поданих матеріалів.*

Верстка та оригінал-макет Мохонько Віталій

Підписано до друку 17.12.2024 р.
Формат 60x84/16. Друк цифровий.
Умов. друк. арк.: 10,5
Наклад прим.: 15
Замовлення № 17-12/24
Видавець: ТОВ «НВП »Інтерсервіс»,
м. Київ, вул. Бориспільська, 9а,
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.
Виготовлювач: СПД Андрієвська Л.В.
м. Київ, вул. Бориспільська, 9а,
Свідоцтво: серія В03 № 919546 від 19.09.2004 р.